

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წ ი გ ნ ი XV

იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის
შესახებ

იბრანულ ფეხევრს ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ

ტექსტი ქართული თარგმანიურთ გამოსცა, შესავალი და
შენიშვნები დაურთო
სერგი ჯიქიაშ

9 (C 41)

9 (47. 922) (001) + 9 (47. 9) + 90 (56) (09)

ჯ 543

წიგნში წარმოდგენილია XVII საუკუნის თურქ-ისტორიკოსის იბრაჰიმ ფეჩევის ორტომიანი ისტორიიდან ამოკრედილი ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. აღნიშნული ცნობები მნიშვნელოვანი წყაროა ოსმალეთ-საქართველოსა და ოსმალეთ-კავკასიას შორის არსებულ ისტორიულ-პოლიტიკურ ურთიერთობათა საკითხების შესასწავლად. განსაკუთრებით საინტერესოა ის კონკრეტული და დათარიღებული მასალა, რომელიც ხელს უწყობს გარკვეულ აქტებს საკითხები იმის შესახებ, თუ რა თანამიმდევრობით ხდებოდა ცალკეული ქართული პროვინციების მიტაცება ოსმალთა თურქთა შემოსევის შედეგად.

**მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩიძე, ს. ჟაუხრიშვილი,
გ. წმინთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიძია**

თურქული წყაროების სერიის რედაქტორი

ს ე რ გ ი ჯ ი ქ ი ა

ს ა რ ჩ ე ვ ი

1. ოსმალთა მეისტორიე იბრაჰიმ ფეჩევი და მისი „თარნიხი“ (შესავალი)	7
2. ი. ფეჩევის „თარნიხის“ ქართული თარგმანი	25
3. შენიშვნები ქართული თარგმანისათვის	95
4. თურქული ტექსტი	ჴ

ოსმალთა მემისტორიე იბრაჰიმ ფეჩევი და მისი
„თა'რინი“

ავსტრიელი მეცნიერი ფრ. კრელიცი ჩვენი საუკუნის ოციან წლებში მეტად მოხდენილად შენიშნავდა, რომ ოსმალთა-თურქთა კულტურის ისტორიაში XVII საუკუნეს შეიძლება ეწოდოს ისტორიკოსთა საუკუნე¹. მართლაც, ჩვენ რომ თვალი გადავავლოთ ოსმალთა თურქთა სახელმწიფოებრივი და კულტურული ცხოვრების განვითარების ისტორიას, ადვილად შევნიშნავთ, რომ XVII საუკუნის ოსმალეთში ძალიან ფართოდ გაიშალა ისტორიოგრაფიული მწერლობა და ამ გარემოებამ თავისი რაოდენობითი და თვისებრივი მაჩვენებლებით, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, მეცნიერთა საერთო და ერთსულოვანი აღიარება ჰპოვა. საქმე იმაშია, რომ XVI საუკუნეში, განსაკუთრებით კი სულთან სულეიმან კანონმდებლის დროს (1520-1566) ოსმალთა სახელმწიფოს პოლიტიკურმა ძლიერებამ ოსმალთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბებიდან (XIV საუკ. დასაწყისი) უმაღლეს წერტილს მიაღწია. კულტურის სფეროშიც ამ დროს ჩვენ გვაქვს სავსებით შესაბამისი მდგომარეობა. და ეს იმდენად თვალსაჩინო იყო, რომ ამ ეპოქას, მაგალითად, თურქული ლიტერატურის ისტორიაში „ოქროს ხანას“ უწოდებდნენ². კერძოდ, XV საუკუნეში აღმოცენებული საერო პოეზია, რა თქმა უნდა, სპარსული კულტურის ძლიერი ზეგავლე-

¹ F. v. Kraelitz, Der osmanische Historiker Ibrahim Pečewī Der Islam, ტ. VIII, სტრასბურგი, 1918 წ., გვ. 252 (ავტორი ამას წერს ჰიჯრის XI საუკუნეზე, რომელიც ჩვენი XVII-XVIII საუკუნეებს უდრის, მაგრამ უფრო მეტად ეს ითქმის XVII საუკუნეზე).

² А. Крымский, История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка (იხ. თავი II. Расцвет турецкой литературы (конец XV в.—начало XVI в.), თავი III. Золотой век турецкой литературы в XVI столетии; А. А. Бабеев, Л. О. Алякаева, Турецкая литература, БСЭ, ტ. 43, მოსკოვი, 1956, გვ. 509.

ნით, საგრძნობლად განვითარდა და XVI საუკუნეში სახელგანთ-
ქულა პოეტებმა და მწერლებმა — ლამბო²მ (გარდაიცვ. 1531 წ.),
ხიჯალიმ (გარდაიცვ. 1557 წ.), „თურქული ლირიკის მეფედ“ წო-
დებულმა ბაკო³მ (1526-1599) და სხვებმა თავიანთი მალახბარის-
ხოვანი შემოქმედებით თურქული სიტყვაკაზმული მწერლობა წინა
საუკუნეებთან შედარებით უმაღლეს საფეხურზე აიყვანეს⁴.

ამასთანავე ერთად, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ XVII
საუკუნიდან იწყება ოსმალთა სახელმწიფოს პოლიტიკური ძლიე-
რებისა და ეკონომიური მდგომარეობის დაქვეითება. XVII საუ-
კუნის ცნობილი თურქი მოღვაწის კლიბ-ბეი გორიჯელის „რისა-
ლესა“ და სხვა წყაროების მიხედვით ეს ვითარება შესანიშნავად
აქვს გაანალიზებული და მიმოხილული ცნობილ რუს ორიენტა-
ლისტს ვასილ სმირნოვს (1846-1922) თავის სადოქტორო დისერ-
ტაციაში „Кичиней Гомюрджинский и другие османские писа-
тели XVII века о причинах упадка Турции“⁵.

ასე რომ, XVII საუკუნეში ოსმალეთის სამხედრო ძლიერება
და ეკონომიკა მკვეთრად დაადგა დაქვეითების მოლიპულ გზას.
მოვლენათა განვითარების შემდგომმა მსვლელობამ სავსებით ცხად-
ჰყო, რომ ეს ბზარი, რომელმაც ჯერ კიდევ XVI საუკუნის II ნა-
ხევარში იჩინა თავი, გამოწვეული იყო ოსმალეთის სამხედრო-ლე-
ნური სისტემის კრიზისითა და სოციალურ წინააღმდეგობათა
მკვეთრი გამწვავებით⁶.

ასეთივე დაქვეითება შეინიშნება ოსმალთა კულტურის განვი-
თარების სფეროშიც. XVII საუკუნის დასაწყისიდან ყოველ შემთ-
ხვევაში მხატვრული ლიტერატურა სულთანთა ოსმალეთში დიდი
ხნით ჩაკვდა. თითოეული წარმომადგენლები პოეზიისა, როგორიც
იყვნენ სატირიკოსი ნეფჯი⁷ (XVII ს.), პოეტი ნედნი⁸ (XVIII ს.)
და სხვ. სრულებით ვერ ავსებენ იმ ხარვეზს, რომელიც ოსმალთა
კულტურულ ცხოვრებაში დიდხანს და თვალსაჩინოდ იგრძნობოდა.

მხატვრული ლიტერატურის ასეთი დაქვეითების თითქოს
ერთგვარ კომპენსაციად შეიძლება ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ

² А. Крымский, იქვე.

³ პეტობურგი, 1873.

⁴ А. Ф. Миллер, Турция в период формирования, развития и начавшегося разложения феодальных отношений, БСЭ, т. 43, მოსკოვი, 1956 წ., გვ. 495; А. С. Тверитинова, Рец. на книгу: А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, 1948, Ученые записки ЛГУ, № 128. Серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952, стр. 221-229.

XVII საუკუნის ოსმალთა სახელმწიფოში ძლიერ განვითარდა საერთოდ მწერლობის ერთი დარგი—საისტორიო მწერლობა. ისიც უნდა ითქვას, რომ XVII საუკუნის ოსმალეთში ისტორიოგრაფიული მწერლობის ეგზომ აღმავლობა ხასიათდება არა მარტო რაოდენობით, არამედ თვისებრივი მაჩვენებლებითაც. გამოჩენილმა რუსმა თურქოლოგმა ვასილ სმირნოვმა, რომელიც ოსმალთა თურქთა კულტურულ-ისტორიული ცხოვრების უარყოფითი მხარეების მხილებაში არასოდეს უკან არ იხევდა, ამ თვალსაზრისით სავსებით ობიექტური მოსაზრება გამოთქვა: „Чем несомненно турки богаты, так это историческими сочинениями, которые представляют собой целую сплошную серию, начиная с довольно отдаленной поры до настоящего времени“⁶. აკადემიკოსი ე. კრაჩკოვსკი განიხილავს თურქულ გეოგრაფიულ ლიტერატურას და მას აწვთ საინტერესო დახასიათებას აცლევს: „Шестнадцатый-семнадцатый века были порой расцвета турецкой географической литературы: вначале ее блестяще развернулась со свежими силами морская география, во второй половине выдвинулись три очень непохожие друг на друга, но все характерные и крупные по своему оригинальные фигуры: М. Ашик, Хаджи Халифа, Эвлия Челеби“⁷.

პროფ. ვ. სმირნოვიც „მალახარისხოვან და შესანიშნავ ძეგლს“ უწოდებს ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნს“, რომელიც მას მიაჩნია „აღწერილობით-გეოგრაფიულ, საცნობარო-საისტორიო, ლეგენდარულ-ანეგდოტურ და ენათმეცნიერულ ცოდნათა ვეებერთელა ენციკლოპედიად“⁸.

ვიმეორებ, განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ ნაყოფიერია ამ მხრივ XVII საუკუნე, რომელსაც როგორც ზემოთ ითქვა, ფრ. კრელიცმა მემისტორიეთა საუკუნე უწოდა⁹. მართლაც, თუ ჩვენ XV-XVI საუკუნეთათვის შეგვიძლია დავასახელოთ მხოლოდ თითო-ორი მემისტორიე (ა. ვშიკ ფაშა-ზადე, მ. ნეშრინ—XV ს., მ. ჯენაბი—

⁶ В. Д. Смирнов, Очерк истории турецкой литературы, წიგნში: Всеобщая история литературы, ტ. IV, ვ. კორშისა და ა. კიჩინოვიის რედაქციით. პეტერბურგი, 1892 წ., გვ. 486.

⁷ Акад. И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, მოსკოვი-ლენინგრადი, 1957, გვ. 631.

⁸ В. Д. Смирнов, Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках. С.-Петербург, 1903, გვ. VII-VIII.

⁹ იხ. ზემოთ, გვ. 7.

გარდაიცვ. 1590 წ., მ. 'აღრ—1541-1599, სა'ად-ედ-დინ — გარდაიცვ. 1599—XVI საუკუნე), XVII საუკუნის ოსმალთა სახელმწიფოში, გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, არსებობს მთელი პლყადა სახელოვანი ისტორიკოსებისა, რომელთა შემოქმედება თავისი დანიშნულებით უთუოდ სცილდება თანამედროვე ოსმალეთის ფარგლებს და, თუ მხედველობაში მივიღებთ ოსმალთა ხელი-სუფლების იმდროინდელ გავრცელებულობას ვეებერთელა ტერიტორიაზე — ევროპაში, აზიასა და აფრიკაში, ეს შემოქმედება მსოფ-ლიოს ხალხთა კულტურულ-ისტორიული საკითხების შესწავლისა და კვლევის საქმეში უეჭველად დიდი განძია. ამ თვალსაზრისით საქმარისია XVII საუკუნის თურქ მეისტორიეთა მხოლოდ ჩამოთვ-ლა, რომ ცხადი გახდეს ამ ეპოქის თურქ ისტორიკოსთა შემოქმე-დების მოცულობის ზომა და შინაარსობლივი მრავალფეროვნების სიდიადე. ეს მეისტორიეები შემდეგნი არიან: აჰმედ ჰასანბეგ-ზადე (გარდაიცვ. 1636 წ.), მეჰმედ სოლაჰ-ზადე (გარდაიცვ. 1657 წ.), ჰუსეინ ვეჯჰი (გარდაიცვ. 1660 წ.), მუსტაფა ნა'ინი (გარდაიცვ. 1716 წ.), ქათიბ ჩელები, იგივე ჰაჯჯი ხალიფა (1609-1657), ევლია ჩელები (1611-1679 წ.; სხვათა შორის, ევლია ჩელების ოსმალთა თურქთა იბნ ბატრუტა'ს ედახიან)¹⁰, იბრაჰიმ ფეჩევი (1574-1650), ყარა ჩელები-ზადე (გარდაიცვ. 1658 წ.), ჰუსეინ ჰეზარფენი (გარდაიცვ. 1691 წ.), აჰმედ მუნეჯჯიმ-ბაში (გარ-დაიცვ. 1702 წ.) და სხვ.

თითოეული ამ მეისტორიეთა დახასიათება ძალიან შორს წაგვიყვანს და აქ არც არის ეს ჩვენი მიზანდასახულობა. მაგრამ ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ბევრი მათგანი თავისი დრო-ისდა შესაბამისად განათლებული და მეცნიერებას დაუფლებული იყო¹¹. მათმა ლიტერატურულმა შემკვიდრებამ უდიდესი გამო-ყენება ჰპოვა როგორც თვით თურქეთში, ისე მის ფარგლებს გა-რეშეც. ქათიბ-ჩელების (=ჰაჯჯი ხალიფა) რამდენიმე თხზულება, მაგალითად, თარგმნილია იტალიურ, გერმანულ, ინგლისურ და ფრანგულ ენებზე¹². აკად. ე. კრაჩკოვსკი, რომელსაც ჰაჯჯი ხა-

¹⁰ ამის შესახებ და საერთოდ ე. ჩელები ზე დაწერილებით იხ. აგრე-თვე აკად. И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, IV, მოსკოვი-ლენინგრადი, 1957, გვ. 624-630.

¹¹ В. Д. Смирнов, Очерк истории турецкой литературы... გვ. 494.

¹² F. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, ლაიფციგი, 1927, გვ. 198-202.

ლნთა აინტერესებდა როგორც გეოგრაფოსი და რომელმაც შესანიშნავი დახასიათება მისცა საერთოდ მის მოღვაწეობას, წერს, რომ იგი „მახლობელი აღმოსავლეთის უდიდესი გეოგრაფოსი იყო XVII საუკუნეში“¹³, ევლიაჲ ჩელების ათომიანი თხზულებიდან („მოგზაურობის წიგნი“) მნიშვნელოვანი წილი თარგმნილია ინგლისურად, გერმანულად, უნგრულად, რუსულად, ქართულად და სხვ.¹⁴ სამეცნიერო ლიტერატურაში ყველგან გახაზულია ამ ისტორიულ ნაწარმოებებში მოცემული მასალის ფრიად დიდი მნიშვნელობა მთელ რიგ ხალხთა ისტორიული ცხოვრების გასაშუქებლად და შესასწავლად. ამასთან ერთად საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის, რომ ზოგ ამ ისტორიკოსს გამოთქმული აქვს ფრიად ანგარიშგასაწევი მოსაზრებები ისეთი უაღრესად ზოგადი და თეორიული საკითხების შესახებ, როგორცაა, მაგალითად, ისტორიის მიზანდასახულობისა და მნიშვნელობის შესახებ. საინტერესოა ამ თვალსაზრისით ფრიად მკაცრი და სიტყვაძენწი კრიტიკოს-მეცნიერის პროფ. ვ. სმირნოვის აზრი ოსმალთა მეისტორიის ნაწილს შესახებ. ის წერს: „В любопытном введении к своему труду Нави́ма высказывает свои чрезвычайно умные и симпатичные воззрения на цель и значение истории—что она должна быть точным, беспристрастным, правдивым и удобопонятным изображением событий. И нужно отдать справедливость, несмотря на свое официальное звание государственного бытописателя, он с такой объективностью и полнотой рассказывает многие вещи, что и заподозрить трудно в повествователе присяжного историографа...“ შემდეგ ვ. სმირნოვი ნაწილს უქებს ენას, თბრობის მანერას და განაგრძობს: „В подлиннике им (сочинением Нави́ма) можно просто зачитываться, да и в переводе Нави́му мог бы читать

¹³ Акад. И. Ю. Крачковский, დასახელებული ნაშრომი, IV, განსაკუთრებით: Турецкая географическая литература XV-XIX вв., გვ. 601-624; აგრეთვე კრებული: Географический сборник, III, გვ. 44.

¹⁴ F. Babinger-ის დასახელ. ნაშრომი, გვ. 222, აგრეთვე: Эвлия Челеби, Книга путешествия, I. Земли Молдавии и Украины, москвоя, 1961 წ.; С. Джикия, Эвлия Челеби о мингрельском и грузинском языках. კრებულში: Советское языкознание, ტ. II, ლენინგრადი, 1936 წ., გვ. 109-128; ს. ჯიქია, ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, გვ. 243-256. დოქ. გ. ფუთურაძის მიერ მხადრება დასაბეჭდად ქართული თარგმანი ევ. ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ II ტომისა შესაბამისი შენიშვნებით და სხვ.

ს უდოვლქვნიემ ი ინტერესომ ვსაკიი ევროპეისკი იბრავონიიხი
ქედოვქ, ლიბქაიი ისტორიუ¹⁵.

ამგვარად, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ოსმალეთში ისტორიო-
გრაფიული ლიტერატურა იმ დროის შესაბამისად მაღალ დონეზე
იღდა, ძლიერ იყო განვითარებული და განსაკუთრებით თვალსაჩინოა
ეს გარემოება სწორედ XVII საუკუნეში, როდესაც ოსმალთა
სახელმწიფო უკვე საერთოდ დეგრადაციის გზას დაადგა.

ამ პლედაში შემავალი მეისტორიეთაგან ჩვენ ამჟამად გვინტერესებს
XVII საუკუნის მოღვაწე იბრაჰიმ ფეჩევი, რომლის ორტომიანი „ისტორიიდან“
ჩვენ ამოვკრიფეთ ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ,
ვთარგმნეთ ეს ცნობები, დაეურთეთ სათანადო შენიშვნები და თურქულ ტექსტთან
ერთად ვბეჭდავთ სერიაში „უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ“.
ჩვენ ამ თემაზე აღრეც ვმუშაობდით. 1940 წელს გამოქვეყნდა
ჩვენი სტატია „იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ“¹⁶. ოლონდ
ი. ფეჩევის ცნობები ამ სტატიაში წარმოდგენილი იყო მხოლოდ
20 გვერდის მოცულობით; ეს ცნობები საქართველოს შესახებაც
არ იყო სრულად წარმოდგენილი, დაბეჭდილი იყო თურქული
ტექსტის გარეშე და შენიშვნებიც მეტისმეტად მცირე რაოდენობით
ჰქონდა დართული. ჩვენ ამჟერად ი. ფეჩევის „ისტორიიდან“
ამოვკრიფეთ მასალები არა მარტო საქართველოს, არამედ კავკასიის
შესახებაც. ჩავრთეთ ცნობები აღრეულ საქართველოსთან
კონტაქტში მყოფ ყიფჩაყთა და აგრეთვე ყირიმელ თათართა ოსმა-
ლებთან ერთად ლაშქრობების შესახებ იმდენად, რამდენადაც ეს
ლაშქრობანი მიზართული იყო თავიანთი დამოუკიდებლობისათვის
მებრძოლ კავკასიის ხალხთა წინააღმდეგ. შევეცადეთ აგრეთვე
დაგვერთო შენიშვნები შეძლებისდაგვარად ვრცლად, მაგრამ ეს
იმდენად, რამდენადაც თბილისის წიგნთსაცავები ამის საშუალებას
მოგვცემდნენ.

ერთი გარემოებაც უნდა აღინიშნოს. ეს ცნობები მეისტორიის
მიერ თანმიმდევრულად დალაგებული და გამართული მასალები-
დან საქმაოდ ხელოვნურად ამოკრეფილი ამბებია. მემბტიანის მიერ
ფიქსირებული ყველა მოვლენა მსოფლიოს ხალხთა ისტორიის ნა-

¹⁵ В. Д. Смирнов, Очерк истории турецкой литературы. წიგნში:
Всеобщая история литературы, ტ. IV, ვ. კორშისა და ა. კიოპჩინი-
კოვის რედაქციით, პეტერბურგი, 1892 წ., გვ. 494-495.

¹⁶ „კად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური
კულტურის ინსტიტუტის მოამბე“, V-VI, 1940, გვ. 369-589.

წილია, ჩვენს შემთხვევაში მეზობელი თურქი ხალხის პოლიტიკური და სამოქალაქო ცხოვრების აღწერაა, ცალკეული და დამახასიათებელი ეპიზოდებია ტერიტორიულად უშუალოდ მომიჯნავე თურქი ხალხის სახელმწიფოებრივი ცხოვრების განვითარების ისტორიისა. ამასთანავე ერთად ეს არის ქრონოლოგიურად და თანმიმდევრულად დაწყობილი ისტორიული მასალა იმ თურქი ხალხის შესახებ, რომლის ისტორიული ცხოვრების უნებლიე მოზიარედ გახდნენ ყოფილი ქართული ტერიტორიების მკვიდრი ქართველური ტომებიც, ვეიქრობ ქართველ ისტორიკოსთათვის ყველაფერი ეს ერთნაირად საყურადღებო და საინტერესო ამბებია. ამდენად ცნელია ისტორიული პროცესების მთლიანობით შეკრული წყაოოდან ამოგლიჯო ცალკეული ეპიზოდები, ჩვენს შემთხვევაში, უშუალოდ საქართველოსა და კავკასიასთან რომაა დაკავშირებული. მე ამით იმის თქმა მინდა, რომ ასეთი წყაროები მთლიანად უნდა ითარგმნებოდეს, რადგანაც ფრამენტული ცნობები ზოგჯერ, შეიძლება, სხვა რომ არაფერი იყოს. გაუგებრობის მიზეზიც გახდეს. ჯერჯერობით მაინც ჩვენ უნდა დავეყრდნობოდეთ ოსმალთა მეისტორიების თხზულებათა გაცნობით იმ სახით, როგორც ეს ამ შემთხვევაშია აქ წარმოდგენილი.

ი. ფეჩევის „ისტორიიდან“ ამოკრეფილი ცნობები. ოსმალური ისტორიოგრაფიული მწერლობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი იბრაჰიმ ფეჩევი დაიბადა 1574 წ. სამხრეთ-დასავლეთი უნგრეთის ქალ. ფიუნფკირხენში (Fünfkirchen-ი); უნგრულად ამ ადგილს ეწოდება Pécs—ფეჩი-ი. ამ უკანასკნელი გეოგრაფიული სახელიდანაა წარმოქმნილი არაბული ყაიდის წარმომავლობის აღმნიშვნელი სიტყვა *أچس*—ფეჩი-ევი-ნი, რაც ფეჩი-იდან წარმოშობილს, ფეჩი-ელ-ს ნიშნავს¹⁷. თურქები ზოგჯერ უკვე წარმომავლობის აღმნიშვნელად გაფორმებულ ამ სიტყვას კიდევ ურთავენიმადე ფუნქციის მატარებელ *لي* (li) თურქულ აფიქსს და *أچسلي*—ფეჩი-ევი-ლი თორმაც გვხვდება¹⁸.

¹⁷ იხ. ფეჩევის შეახებ El-ში F. Babinger-ის წერილი, ტ. III, 1936, გვ. 1120. აგრეთვე: იმავე ავტორისა—Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. ლაიფციგი, 1927, გვ. 192-195, F. v. Kraeplitz, Der osmanische Historiker Ibrahim Pečevi. Der Islam, ტ. VIII, სტრასბურგი, 1918, გვ. 452.

¹⁸ მაგალითად, უფრო გვიანდელი ისტორიკოსის ნაინას (نعيم) „ისტორიაში“ (تاريخ نعيم), ტ. III, გვ. 281.

ი. ფეჩევის წინაპრები ბოსნიაში ცხოვრობდნენ და იქაური მემამულეები იყვნენ. ფეჩევის პაპის მამა ყარა და'უღ-ი დიდი მამულის მფლობელი იყო ბოსნიაში¹⁹. მისი შვილი—იბრაჰიმის პაპა—ჯა'ფერ ბეგი აგრეთვე ბოსნიაში ცხოვრობდა. ამ ჯა'ფერის შვილი იყო იბრაჰიმის მამა, მაგრამ მის სახელს თვით ი. ფეჩევი, უცნაურია რომ, არ ახსენებს და სხვაგანაც მისი სახელი არსად შენახულა²⁰. ი. ფეჩევის დედა ოსმალთა ისტორიაში კარგად ცნობილი და გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწეების (2 დიდვეზირი, ბევრი ვეზირი და ბეგლარბეგი) ბოსნიელი სოკოლოვიჩების²¹ გვარეულობიდან იყო გამოთხოვილი. ავტორისავე „ისტორიიდან“ ვტყობილობთ, რომ იბრაჰიმში, როგორც ობოლი, იზრდებოდა ჯერ ბიძის, ოფენის ვაჟის ფერჰანდ ფაშისა, ხოლო შემდეგში უკვე სხვა ახლო ნათესავის, ლალა მეჰმედ ფაშის ოჯახში. ამ წრეებში ტრიალებდა ის 15 წლის ასაკამდე²². შემდეგ თვით ი. ფეჩევი უნგრეთის ფეჩ'ში (ფიუნფეკიხენში) დაბინავდა. თავისი გავლენიანი ნათესავების დახმარებით 1593 წელს მან დაიწყო სამსახური სამხედრო უწყებაში და მონაწილეობა მიიღო სინან ფაშის უნგრეთის წინააღმდეგ ლაშქრობებში (ვესპრიმისა და ფალოთას ციხეების აღება)²³. იგი იყო თვითმხილველი გრან'ის ალყის შემორტყმისა. მანვე აღწერა ალყაშემორტყმულ ოსმალთა შემადრწუნებელი მდგომარეობა²⁴. მომდევნო წლები ი. ფეჩევიმ გაატარა ლალა მეჰმედ ფაშის ამაღლებაში. თავისი სამსახურის განცდები და თავგადასავალი ი. ფეჩევის მოთხრობილი აქვს მისსავე „ისტორიაში“ სხვადასხვა ადგილას და ზოგჯერ ძლიერ დაწვრილებითაც. თავისი მჟარველის ლალა მეჰმედ ფაშის გარდაცვალების შემდეგ (1615 წ.) ი. ფეჩევი გაგზავნილი იქნა ანატოლიის რამდენიმე სანჯაყში საყოველთაო აღწერის ჩასატარებლად. შემდეგ (1624-1625 წ.) ის დანიშნულ იქნა თოქათ'ის დეფთერდარ'ად (საფინანსო ნაწილის უფროსად). შემდეგ ამავე თანამდებობაზე გადაყავთ რუმელიაში, ხოლო ბოლოს მან მიაღ-

¹⁹ ავტობიოგრაფიული ცნობები იხ. მის *تاریخ*-ში, II, გვ. 87-88; Kraelitz-ის ზემოდასახელებული სტატია *Der Islam*-ის VIII ტ., გვ. 253.

²⁰ F. Babinger, GOW, გვ. 192; Kraelitz, იქვე, გვ. 254.

²¹ თურქულად *صقولوبك یعنی شاهن اوغلی* (სოკოლლუ), *تاریخ*, II, გვ. 41).
სოკოლოვის, ე. ი. შევარდნიშვილის

²² F. Babinger-ი, იქვე, გვ. 192, F. v. Kraelitz, იქვე.

²³ F. v. Kraelitz, იქვე, გვ. 255.

²⁴ *تاریخ*, II, გვ. 180; F. v. Kraelitz, იქვე.

წია სრულიად ანატოლიის პროვინციის დეფთერდარის თანამდებობას. სიცოცხლის ბოლო წლები მან გაატარა თავისი სამშობლო ახლო აღგილებში ჯერ ისევ სამსახურში, ხოლო 1641 წ. იგი თავს ანებებს სამსახურს. შემდეგ ოფენში და, ბოლოს, ფიუნფკირხენში წერს ი. ფეჩევი თავის ცნობილ თა'რნხს. გარდაიცვალა ი. ფეჩევი 1651 წლის ახლო ხანებში²⁵.

ი. ფეჩევი ახალგაზრდობიდანვე იჩენდა ინტერესს ისტორიისადმი, სიცოცხლის ბოლო წლებში მან დაწერა თავისი ორტომიანი „ისტორია“, რომელიც 1520-1640 წლების (ე. ი. სულთან სულეიმან I-ის ტახტზე ასვლიდან სულთან მურად IV-ის გარდაცვალებამდე) ოსმალეთისა და მისი მომიჯნავე ქვეყნების ისტორიული შესწავლისათვის „საუკეთესო წყაროს“ წარმოადგენს²⁶. ცნობილი ორიენტალისტი ი. ჰამერი ი. ფეჩევის თხზულებას ახასიათებს როგორც „შესანიშნავ პრაგმატულ ისტორიას“²⁷. იგივე მეცნიერი წერს ი. ფეჩევის შესახებ, რომ ის თავისი დროის ამბებს გვიყვება ვითარცა თვითმხილველი. ფეჩევი უშუალო მონაწილეობას იღებდა ოსმალთა მიერ წარმოებულ სხვადასხვა ლაშქრობაში. როდესაც, მაგალითად, დიდი მოურავის რწმუნებული პირები საქართველოდან ოსმალეთს გადავიდნენ და მთავარსარდლის სამხედრო ბანაკში გამოცხადდნენ, ფეჩევი ჰაფიზ ფაშის ამაღლაში იყო. ფეჩევი თვითონ ესწრება საქართველოდან გადმოსულების შეხვედრას მთავარსარდალთან და მონაწილეობას ლებულობს მათ შორის წარმოებულ მოლაპარაკებაში (შდრ. حضورندہ جالی ایام 'მასთან (ე. ი., ჰაფიზ ფაშასთან) ვიჯეტი'—იხ. ტ. II, გვ. 404). ამ მოლაპარაკებაში ფეჩევი დიდი მოურავის მხარეზეა და დიდი თანაგრძნობით ეკიდება მის მიერ დასახულ სამოქმედო გეგმას (იხ. აქვე, გვ. 83-84). უფრო ადრინდელ მოვლენებზე ჩვენი მეისტორიე მოგვითხრობს თავისი წარჩინებული და ლაშქრობათა მონაწილე ნათესავებისა და ამბების უშუალო მომსწრეთა პირით. ი. ფეჩევის ყურადღების გარეშე არ რჩებოდა აგრეთვე ძველი და მისი თანამედროვე უნგრელი ისტორიკოსები, რომელთა თხზულებებს ის ეცნობოდა თვითონ²⁸. ჰამერის ამ ცნობასთან დაკავშირებით საინ-

²⁵ F. v. Kraelitz, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 256-257; F. Babinger, GOW, გვ. 192, 193; EI, III, 1936, გვ. 1120.

²⁶ F. Babinger, EI, III, გვ. 1120; E. v. Kraelitz, იქვე, გვ. 258.

²⁷ GOR, II, გვ. 4.

²⁸ GOR. II, გვ. 4; განსაკუთრებით: B. Lewis, The Use by Muslim Historians of non-Muslim Sources, გვ. 185, 186.

ტერესოა ფრ. ბაბინგერის ერთი მოსაზრება. საქმე იმაშია, რომ ი. ფეჩევის თა'რნიშ'ში ჩვენ ვხვდებით აქა-იქ უნგრულ გამოთქმებსა და სიტყვებს. ეს ვითარება კი ფ. ბაბინგერს მიაჩნია იმის უეჭველ ნიშნად, რომ ფეჩევი დაუფლებული იყო უნგრულ ენას და უნგრულიდან ისტორიკოსებს თარგმნიდა (Istváfy, Heltai)²⁹.

ყოველ შემთხვევაში ფეჩევის თხზულებათა დიდ ღირსებად ყველას მიერ აღიარებულია ის გარემოება, რომ იგი სარგებლობდა მისი თანამედროვე და, უმთავრესად, წინა საუკუნეთა ისტორიოგრაფიული ლიტერატურით. ფ. ბაბინგერს ჩამოთვლილი აქვს ის ადრინდელი მემისტორიეები, რომელიც ფეჩევი გამოიყენა: სულჰ ბ. ჯელალ, მუსტაფა ბ. ჯელალ, ჰასან ბეგზადე³⁰, 'აღნი³¹, ჰადინი, სა'დ ედ-დინ-ი და სხვა³². ამათ გარდა ი. ფეჩევის დასახელებული ჰყავს ყიფჩაყთა სა ხელმწიფოს ამბებთან დაკავშირებით ისტორიკოსები: ალთი ფარმაქ ეფენდი, ჯენაბი ეფენდი და კიდევ თემურ-ნამეს ავტორი³³. გარდა ამისა, აქვე უნდა აღინიშნოს ცნობილი ავსტრიელი მეცნიერის ფრ. კრელიცის ის მაღალი შეფასება, რომელსაც ის აძლევს ი. ფეჩევის როგორც ისტორიკოსს. ფ. კრელიცი გახაზავს დოკუმენტური წარმომავლობის წყაროების დიდ მნიშვნელობას ოსმალთა ისტორიის საკითხების შესასწავლად და წერს, რომ ი. ჰამერის შემდეგ ამ საქმეს არ ექცეოდა სათანადო ყურადღება და ისტორიკოსები ძირითადად მხოლოდ ნარატიული ხასიათის თხზულებებს ეყრდნობოდნენ. ნარატიულ ისტორიოგრაფიულ ნაწარმოებთა ავტორებში, განაგრძობს ფრ. კრელიცი, გამონაკლისს წარმოადგენს იბრაჰიმ ფეჩევი, რომელსაც უთუოდ ესმის დოკუმენტების ფასი ისტორიისათვის³⁴. ი. ფეჩევი

²⁹ F. Babinger, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 193; აგრეთვე: F. v. Kraelitz. იქვე, გვ. 258-259; B. Lewis, იქვე.

³⁰ იხ. მაგალითად, „თარნიშ“-ის II ტ., გვ. 326, სადაც ფეჩევი იმოწმებს ამ მემისტორიეს და ამბობს حسن بكزاده افندي تاريخنامه سازمشكه — ჰასან ბეგზადე ეფენდი თავის „ისტორიაში“ წერს, რომ...

³¹ ფეჩევის II ტომში, გვ. 51 წერია: حكايت عالی افندي მოთხრობა 'აღნი ეფენდისა და სხვ.

³² F. Babinger, GOW, 193.

³³ იხ., تاريخ پچوی I, გვ. 470 (თ. ალთი-ფარმაქ = ქართ. 'ექვსთითა, რაც ავტორის მეტსახელია).

³⁴ F. v. Kraelitz, Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, ვენა, 1921, გვ. 1; ამაზე იხ. აგრეთვე Н. Дмитриев-ის რეცენზია F. v. Kraelitz-ის დასახელებულ ნაშრომზე კრებულში „Записки Коллегии Востоковедов“, II, გვ. 221⁴.

თავისი „თარხის“ წერისას დიდი გულისყურით ეკიდებოდა დოკუმენტურ წყაროებს. ის არა მარტო კითხულობდა და იყენებდა დოკუმენტურ მასალას, არამედ ამოიკითხავდა და სცემდა კიდევაც და თავის თხზულებაში ჩართავდა პირველხარისხოვან „უზენაეს რესკრიპტებსა“ და სხვა ხასიათის საბუთებს³⁵. ამიტომაც იყო, რომ ი. ფეჩევი უკვე დიდი ხანია იქცევედა მეცნიერთა ყურადღებას და მისი ნაწარმოები ითარგმნებოდა სხვადასხვა ევროპულ ენაზე³⁶.

ი. ფეჩევის სანაქებოდ უნდა ითქვას აგრეთვე ისიც, რომ მის თხზულებათა ენა იმდროინდელი მწერლების ენასთან შედარებით მარტივია და ნათელი; არ არის დამძიმებული მაღალფარდოვანი და ღვლარქნილი სტილით³⁷. საერთოდ ი. ფეჩევის ენა ძლიერ საინტერესოა და, როგორც სხვა თურქული ისტორიოგრაფიული ძეგლების, ისე ამ ძეგლის ენაც ერთ-ერთი ძლიერ მაჩვენებელი ეტაპია სამწერლობო თურქული ენის განვითარების ისტორიაში. ზვტორი, სხვა მის თანამედროვე ავტორთაგან განსხვავებით, არ უგულვებელყოფს თურქულ ხალხურ ენას და თავისი ნაშრომების მთელ მანძილზე ხშირად მოაქვს ხოლმე ცოცხალი თურქული მეტყველებისათვის დამახასიათებელი გამოთქმები და ცალკეული ლექსიკური ერთეულები. მრავალი მაგალითიდან აქ ნათქვამის საილუსტრაციოდ რამდენიმეს მოვიყვანთ: *اقوب يقوب طاش اوزره* — დაწვეს, დაანგრის და ქვა ქვაზე აღარ დატოვეს³⁸, *صباح چون قزلباش* „სიტყვამ სიტყვა მოიტანა და მსჯელობის არსებით საგანს გადავცდით“³⁹, *كلور عورت ايله كوردك برنده يل اسر كورر*

³⁵ იხ. მაგალითად, *تاريخ پچوی*, I, გვ. 102-106, აგრეთვე 316-325 გვერდებზე გამოცემული საბუთები.

³⁶ F. Babinger, GOW, გვ. 195. 1961 წელს სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობაში გამოვიდა ა. საფრასტიანის მიერ შედგენილი *Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья. Извлечения из турецких оригинальных текстов в переводе на армянский язык с предисловием, комментариями, терминологическим словарем и приложением*, т. I. Составил А. Х. Сафрастьян, ერევანი, 1961. ამ შრომაში ი. ფეჩევის „ისტორიიდან“ ამოღებულ და სომხურად თარგმნილ ცნობებს დამომობილი აქვს 25-62 გვერდები.

³⁷ F. v. Kraelitz, *Der Islam*, VIII, 1918, გვ. 259.

³⁸ *تاريخ پچوی*, I, გვ. 313.

³⁹ იქვე, გვ. 475-476.

დესაც ყიზილბაში თავის სასახლეში დაბრუნდა, დაინახა, რომ ქალი და ქურთი შარშანდელი თოვლივით გამქრალიყვნენ (II, 395) და სხვ. ძლიერ საინტერესოა ი. ფეჩვენს ენა ლექსიკის თვალსაზრისითაც. ჩვენ აქ ვხვდებით ისეთ ლექსიკურ ერთეულებს, რომელიც დამახასიათებელი იყო სამხრეთის ჯგუფის თურქულ ენათა ფუძე-ენისათვის, მაგრამ დიფერენცირებისას გარკვეული ლექსიკური ელემენტი მხოლოდ ზოგიერთ ენას, ვთქვათ აზერბაიჯანულ ენას, შერჩა. ჩვენ ვფიქრობთ, თუ ხელი არ შეგვეშალა, სპეციალურად შევისწავლოთ ი. ფეჩვენს თხზულებათა ენა.

აქ წარმოდგენილი თურქული ტექსტი და ქართული თარგმანები ამოღებულია ი. ფეჩვენს تارخ-ის I და II ტომიდან⁴⁰. თურქული ტექსტისა და ქართული თარგმანის ცალკეული პარაგრაფების ბოლოს მიწერილი რომაული ციფრი ამ გამოცემის ტომის აღმნიშვნელია, ხოლო მომდევნო არაბული ციფრები კი—სათანადო ტომის გვერდისა. ეს გამოცემა ფრ. კრელიცის მიერ ასეა შეფასებული: „...ein gänzlich kritikloser Abdruck einer handschriftlichen Vorlage“⁴¹. ჯერჯერობით კრიტიკული გამოცემა ი. ფეჩვენს „ისტორიისა“ არ არის. ამ თხზულების მრავალრიცხოვანი ხელნაწერი ნუსხა, რომელიც ევროპისა და აზიის სხვადასხვა სიძველეთ-საცავშია დაცული⁴², ამემად ჩვენთვის ხელმისაწვდომი არ იყო.

მრავალფეროვანია აქ გადმოცემული ი. ფეჩვენს ცნობები, რომელთაც უთუოდ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და ამ ქვეყნების ოსმალეთთან ისტორიულ-პოლიტიკურ ურთიერთობათა საკითხების შესასწავლად. ცნობათა ერთი ნაწილი ეხება ოსმალთა თურქთა მიერ სამხრეთი და აღმოსავლეთი საქართველოს ცალკეული პროვინციების დაპყრობას. ჩვენში არ არის ჯერ შესწავლილი საკითხები იმის შესახებ, თუ რა თანმიმდევრობით იქნა მიტაცებული სამხრეთ საქართველოს ესა თუ ის მხარე, როგორი იყო ამ დაპყრობათა ქრონოლოგია, როგორ მიმდინარეობდა ქართული პროვინციების მოსახლეობის ისლამიზაცია და საერთოდ თურქიზაცია. ირკვევა, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ეს პროცესები სხვადასხვანაირად

⁴⁰ جلد اول — تارخ، გვ. 10+104. სტამბოლი, 1281 (=1864-1865) და جلد نانی، გვ. 12+487. სტამბოლი, 1283 (=1866).

⁴¹ Der Islam, VIII, 259.

⁴² დაწვრილებითი ცნობები ამის შესახებ იხ. F. Babinger-ის დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 194; აგრეთვე, EI, III, 120.

ვითარდებოდნენ და სრულდებოდნენ. ჩვენი საუკუნის I ათეულ წლებში აკად. ნ. მარმა უკვე კარგა ხნის მიტაცებულ ქართულ პროვინციაში—იმერხევეში შესანიშნავი ქართული ფოლკლორული მასალა შეაგროვა⁴³. ეს იმის ნიშანია, რომ ამ დროს იმერხევის მოსახლეობა ჯერ კიდევ მტკიცედ ფლობდა თურქულთან ერთად მშობლიურ ენას (ორენოვანობა). ამისი აღნიშვნა იმიტომაც არის საჭირო, რომ საქართველოსთან ტერიტორიულად უფრო ახლო და მომიჯნავე ქობლიანის ხეობის (ყოფ. ადიგენის რ-ნი) ქართულ მოსახლეობას ამავე დროისათვის ქართული ენა უკვე სავსებით დავიწყებული ჰქონდა. და ეს მაშინ, როცა ეს ტერიტორია თურქებისგან გათავისუფლებულ იქნა ჯერ კიდევ 1829 წელს. მე ამას იმიტომ ვლაპარაკობ, რომ სპეციალურად უნდა იქნეს შესწავლილი თითოეული ქართული პროვინციის დაპყრობის ისტორია და დაპყრობის შედეგად ამ ქართულ მიწაზე შექმნილი კულტურულ-პოლიტიკური ვითარება. ამ საკითხების შესწავლისათვის, რა თქმა უნდა, მარტო ი. ფეჩვენს ან სხვა რომელიმე ისტორიკოსის მონაცემები საკმარისი არ არის. მაგრამ სხვა მასალებთან ერთად ასეთ მასალათა შეპირისპირებითი და კრიტიკული შესწავლა უთუოდ ძლიერ შეუწყობს ხელს ჩვენი ისტორიის ამ საინტერესო საკითხების გაშუქებას. ამასთანავე ერთად ისიც უნდა ითქვას, რომ ი. ფეჩვენს ისტორიულ მასალას ჩვენ კრიტიკულად უნდა მოვეკიდოთ. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ის თურქია და, ბუნებრივია, თურქულ პოზიციებზე იდგეს და ამდენად ტენდენციურიც იყოს.

ჩვენთვის საყურადღებოა ფეჩვენს აქ მოტანილი შემდეგი ცნობები: საქართველოზე თავდასხმის შესახებ (გვ. 25), ოსმალთა რამდენიმე გალაშქრება საქართველოში და ცალკეული ციხეების აღება (გვ. 25-28), ოსმალთა და ყიზილბაშთა დიდი ბრძოლა ჩილდირის ველზე (გვ. 39) და ამ შეჯახების შემდეგ მანუჩარ ათაბაგის გამოცხადება ოსმალთა მთავარსარდალთან (გვ. 41), ჩილდირის, თმოგვის, ხერთვისისა და ახალქალაქის ციხეთა დაპყრობა (გვ. 41), თბილისის ციხის დაპყრობა (გვ. 41), ცნობები კახთა მეფეს ალექსანდრეს შესახებ (გვ. 42). ქართველი ხალხი მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა ქვეყნის ასაოხრებლად შემოსეულ მტრის ლაშქარს. თბილისის ციხე უკვე გაუთავისუფლებიათ ქართველებს, მაგრამ, ფეჩვენს მიხედვით, მეორეჯერ ალყა შემოარტყეს თბილისს და

⁴³ იხ. მისი: Г. Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского с дневником поездки в Шавшню и Кларджню, Петербург, 1911 წ., გვ. (დღიურებისა) 47-71.

ლყაშემორტყმულები დიდ გაჭირვებაში ჩააგდეს (გვ. 54). კვლავ თბილისისაკენ გამოლაშქრება ოსმალთა სარდლისა და გიორგი ბეგის ამბები (გვ. 61), კიდეც საქართველოში შემოსევა ჰასან ფაშისა (გვ. 77), კიდეც თბილისით კახეთს ჩასვლა და ალექსანდრე მეფისაგან ხარაჯის აღება (გვ. 77), დიდი მოურავის—გ. სააკაძის გადასვლა ოსმალეთს ყიზილბაშთა ჯარის განადგურების შემდეგ (გვ. 83), ახალციხის ციხის დაპყრობა (გვ. 87), კიდეც ქენ'ან ფაშის მიერ ახალციხის დაპყრობა (გვ. 91) და სხვ. ი. ფეჩენის თხზულებებიდან ჩვენ გადმოვიღეთ აგრეთვე ამბები ჩვენი მეზობელი რესპუბლიკების აზერბაიჯანისა და სომხეთის ტერიტორიებზე არსებული სხვადასხვა სახანოს შესახებაც, აგრეთვე ცნობები ჩრდილოეთი კავკასიის ხალხთა შესახებ. ყველა ეს ცნობა საუკეთესოდ ამჟღავნებს ოსმალთა და ყიზილბაშთა იმ აგრესიულ პოლიტიკას, რომელსაც ხსენებული სახელმწიფოები ატარებდნენ ყველა კავკასიელ ხალხთა მიმართ. ოსმალთა და ყიზილბაშთა დამპყრობლები ერთნაირად არ ინდობდნენ საქართველოს სამეფოებსა და შირვანის, ნახიჩევანისა და ერევანის სახანოებს და, მიუხედავად ეთნიკური და კონფესიონალური მაჩვენებლებისა, ერთსა და იმავე ღონისძიებებს მიმართავდნენ მათ იავარსაყოფად. ამ თვალთახედვით ი. ფეჩენისთან საინტერესოა: შირვანის მხარეთა დაპყრობა (გვ. 25), ...აოხრება ერევანის, ყარაბაღისა და ნახიჩევანისა (გვ. 28), შექის ციხის აღება (გვ. 44), შემახის მფლობელის არას ხანისა და შექის მფლობელის აჰმედ ხანის დამარცხება (გვ. 46), არეშის ციხის აშენება (გვ. 46), ბან-ელ-ეზენების ანუ თემურ-კაფუს დაპყრობა (გვ. 47), შირვანის ვილჰეთის ფინანსებისა და აღწერის ამბავი (გვ. 47), ისლამის ჯარის დაბრუნების შემდეგ შირვანში მომხდარი ამბები (გვ. 50), არეშის ხანის ქონებისა და დოვლათის და მისი ოჯახის დარბევის შესახებ (გვ. 51), ისლამის ჯარმა რომ ერევანის მხარე დაარბია და იავარჰყო (გვ. 55), ოსმან ფაშის დიდი ომი იმამყული ხანთან (გვ. 69), ერევანისა და მისდამი დაქვემდებარებული ციხეების აშენება (გვ. 75), თემურ-კაფუს, შირვანის, თბილისისა და ერევანის ციხეთა საბრძოლო მასალა (გვ. 78), განჯის აღება და ყიზილბაშებთან ზავი (78), ყიზილბაშთა გამარჯვება ნახიჩევანის ციხეზე (გვ. 81), 1605-1606 წელს განჯასა და შირვანში ყიზილბაშების შესევა (82), ერევანის ალების შემდეგ მომხდარი ამბები (91) და სხვ. აქ წარმოდგენილ თარგმანებში ჩართულია აგრეთვე ამბები ოსმალთა ხელისუფლების (XVI საუკ.) განზრახვა მდინარეების ვოლგა და ღონის არხით შეერთების შესახებ

და ყირიმელ თათართა დამოკიდებულება ამ საკითხთან (გვ. 31-33) აქვე მოტანილია ცნობები ყივჩაყთა ველისა (ღეშთ-ი კიფჩაკი) და ყივჩაყთა სახელმწიფოს საზღვრების შესახებ (გვ. 33) და, აგრეთვე ყირიმელ თათართა ჯარების ბრძოლა ოსმალთა მხარეზე ოსმალთა ექსპანსიის დროს კავკასიაში (გვ. 52), „სახელოვანი ხანის მეჭმედ გირეი ხანის თათრის ჯარით შირვანს ჩამოსვლა და მისი კვლავ დაბრუნება“ (გვ. 57). ასეთივე სფეროს განეკუთვნება პარაგრაფი „კაფადან თემურ-კაფუმდე ღეშთ-ი კიფჩაკის გადასარბენებისა და სადგურების შესახებ“ (გვ. 67) და სხვ.

ვფიქრობთ, რომ ი. ფეჩენის აქ წარმოდგენილი, თუნდაც არასრულად ამოკრეფილი მასალა ამგვარი სახითაც ერთგვარ სამსახურს გაუწევს ჩვენს ისტორიკოსებს XVI-XVII საუკუნეთა თურქეთ-საქართველოს და თურქეთ-კავკასიის ისტორიულ ურთიერთობათა საკითხების კვლევისას¹⁴.

---

¹⁴ ამ შესავალი წერილის მე-10 გვ. XVII საუკ. ისტორიკოსთა დასახელები-სას შემთხვევით გამოგვრჩა ამავე საუკუნის ცნობილი თურქი ისტორიკოსი **عوض**

حسين — კოჯა ჭუსეინი, რომელიც 1644 წ. გარდაიცვალა და რომელსაც „XVII საუკუნის ქრონიკების დიდ პლედაში“ (ა. ტ ვ ე რ ი ტ ი ნ ო ვ ა) ფრიად საპატიო ადგილი უპირავს. ა. ს. ტვერიტინოვას აზრით XVII საუკ. ოსმალთა სახელმწიფოს ისტორიებში კოჯა ჭუსეინის ისტორია შეიძლება ჩაითვალოს ქრონიკების ყველაზე უფრო სრულყოფილ კრებულად. ამავე დროს ის იმდროინდელი ისტორიული მეცნიერების დონის მაჩვენებელია. თხზულების ტექსტის ფაქსიმილე შესავალი წერილითა და ანოტირებული სარჩევით შესანიშნავად გამოიცა 1961 წ. სერიაში Памятники литературы народов Востока. Тексты Большая серия, XIV. Хюсейн. Беда'и' ул-века'и' (Удивительные события) Издание текста, введение и общая редакция А. С. Тверитиновой. Аннотированное оглавление и указатели Ю. А. Петросяна, ნაწილი I და II, მოსკოვი, 1961 წ. (ორ წიგნად).

ი. ფერეკონს „თარნის“ ქართული
თარგმანი

თავდასხმა საქართველოს მხარეზე

943 წლის წმინდა მუჰარრემის 15-ს [=1536 წ. 4. VII.] ბაიბურთის¹ მართებელმა, სახელოვანმა ემირმა მეჭმედ ხანმა მან [ბაიბურთის] მხარის ძლევამოსილი ჯარი თავდასხმელთა რაზმში გაიწვია და, ლაშქარი რომ შეკრიბა, შეესია საქართველოს და დაიწყო მისი აოხრება. ამასობაში ქართველი ურჯულოებიც მომზადებულიყვნენ და ისლამის ლაშქარს წინ აღუდგნენ. დიდი ომისა და ბრძოლის შემდეგ განმარჯვება ისლამის [ლაშქარს] ერგო. აურაცხელი დასამიწებელი ურჯულო გაწყდა. გადარჩენილები რომ დაიფანტნენ, „ასქერები ეძგერნენ საშოვარს და იმდენი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში, რომ გადმოცემა ძნელია. ასეთი მაგალითის შემდეგ სამმა-ოთხმა სასანჯაყო² ადგილის [მოსახლეობამ] მორჩილება გამოაცხადა და სულთანს ვაწესა და მართებლის დანიშვნა სთხოვა. (I, 191).

შირვანის მხარეთა დაპყრობა: ბურჰან ალ-სულთანი ხალის ფადიშაჰის ძე³

იმავე წელს [955 = 1548-1549 წ.]*, იმავე ბანაკში** ეს სასიბარულო ამბავი მოვიდა, რომ ხსენებული [ბურჰან ალ-სულთანი] მხოლოდ მისი აღმატებულების, ქვეყნის საფარველი ფადიშაჰის უავგუსტოესი წერილით ჩავიდა შირვანის მხარეში, დაიმორჩილა იგი და უწინდებურად დაიუფლა. დაწერილებით ეს ამბავი ასეა: აღნიშნულის [ბურჰან ალ-სულთანის] მამა ხალის ფადიშაჰი შირვანის შაჰთა ძველი სამეფო გვარეულობიდან იყო. თავგზაბნეული

* ავტორი ხშირად ამბავს იწყებს სიტყვებით „იმავე წელს“ (في سنة); აქაც და შემდეგშიც ყველგან „ეს წელი“ დადგენილია წინა პარაგრაფების სათანადო ადგილების მიხედვით. ამ შემთხვევაში, მაგალითად, ფეჩევის I ტომის 270 გვერდზე 955 წელია აღნიშნული.

* ე. ი. ადილჯეევთან ახლო.

შპ ისმა'ნლის³ ქალიშვილი ცოლად შეირთო და წინააღმდეგობის გარეშე შირვანის მხარეთა მფლობელი გახდა. შემდეგში როცა ის [ხალნლ ფადიშაჰი] გარდაიცვალა, ეგ [ბურჰან ალნ] მცირეწლოვანი იყო; ამიტომ შირვანის ხელისუფლად აღზევებულ იქნა მისი ბიძაშვილი შაჰრუხ მირზა⁴. მაგრამ მას შპ თაჰმასი⁴ შემოესია; შემახის ციხეს⁵ შვიდი თვე ალყა შემოარტყა; შემდეგ დანებდნენ; [ალყაშემორტყმულნი] გამოიყვანა, მაგრამ არ შეიწყინარა და [შაჰრუხ მირზა] მოჰკლა. შირვანის მფლობელობა გადასცა თავის ძმას, ზემოხსენებულ ალყას მირზას⁶. იმ დროს ზემოხსენებულმა, ე. ი. ბურჰან ალნ სულთანმა რამდენიმეჯერ შეკრიბა ჯარი, ყოველი მხრიდან შეესია და შეებრძოლა ალყას. მაგრამ ალყასის მხარე ყოველთვის გამარჯვებული გამოვიდა. ამიტომ მან [ბურჰან ალნ სულთანმა] ქვეყნის საფარველი ფადიშაჰის სამეუფეო ქალაქს შეათარა თავი. თვით მას ყოველწლიურად სარგო და არფალიკი⁷ დაენიშნა, ხოლო მის ხელქვეითებს სხვადასხვა თანამდებობა ებოძა და უავგუსტოესი ფადიშაჰის წყალობით დღეკეთილობაში იყვნენ. ხოლო ამასობაში ალყასიც ჩამოვიდა სამეუფეო ქალაქს [სტამბოლს] თხოვნიდა და შუამდგომლობით. ზემოხსენებული [ბურჰან ალნ] ფადიშაჰის უავგუსტოესი წერილით შირვანს გაიგზავნა. ის გაემგზავრა შავი ზღვით ხომალდზე და შირვანს ჩავიდა. იგი შეებრძოლა ყიზილბაშებს⁸, რომელნიც შპ თაჰმასის მიერ იყვნენ წარმოგზავნილი ალყასის შემდეგ [შირვანის] დასაპყრობად. მან გაიმარჯვა ტიალ ყიზილბაშებზე და უწინდებურად შირვანის სამფლობელო დაიპყრო. ორიოდ წლის განმავლობაში შირვანის მფლობელი რომ იყო, მან [შირვანი] აქცია სამოთხის ბაღად. რადგანაც შვილი, რომელიც მის მოადგილედ [მემკვიდრედ] უნდა ყოფილიყო, მცირეწლოვანი იყო და [ეს] არ შეეძლო, მას ჰყავდა ლაღ. ყირიმს გაიქცა. შემდეგ კი შირვანის დაპყრობისას ლაღ მუსტაფა ფაშასთან⁹ ერთად იყო. შირვანში თვით მას ერთი რჩეული სანჯაყი ებოძა. ამის შემდეგ ამ დინასტიიდან რომ ვინმე ყოფილიყო, ცნობილი არ არის.

(I, 271-272).

**არზრუმის მირმირანის მეჰმედ ფაშის მიერ დაპყრობილი
ზოგიერთი ადგილი და მის მიერ წარმოებული ყაზავათი⁹**

იგივე [955 = 1548-1549] წელი. ამას წინეთ ტახტბედნიერი ფადიშაჰი ჯიუტ არნაბუღთა¹⁰ დასაპყრობად მიემგზავრებოდა; ქართველ არნაბუღთაგან რამდენიმე ათასი წყეული მოულოდნელად

დაესხა თავს არზრუმის ბეგლარბეგს მუსა ფაშას¹¹, მოჰკლა იგი და კიდევ ბევრი ისლამის სარწმუნოებისათვის მებრძოლი გმირი გაუყენა სამარადისო ბედნიერების [სამოთხის] გზას. ამ დროიდანვე ისლამის ფადიშაჰმა განიზრახა ეპოვა შემთხვევა და შური ეძია წყეულებზე. ამიტომ ამავე კურთხეულ წელს ზემოხსენებულ მირმირანს ებრძანა გაემგზავროს [მაგ. მხარეში]. ციხე-სიმაგრეები, რომელიც მან ფადიშაჰის მზრუნველობით დაიპყრო, შემდეგია: ალბა ციხისა ბარაკანისა¹² (بركان), ალბა ციხისა კოშკისა (كوشك), ალბა ციხისა ბანაკისა¹³ (بنك) და ციხისა პერნაკისა (برنك), ციხისა ქუჩუქისა (كوجك), ციხისა სამალარისა¹⁴ (صامار), ციხისა ახასი¹⁵ (اخا). ამ ჩამოთვლილი ციხეებიდან ზოგი ბრძოლით იქნა აღებული, ზოგი კიდევ თვითონ დანებდა. ამის შესახებ ეუწყა ბედნიერებამოსილ სამეფეო ქალაქს, რამაც მუსლიმებზე გული სიამოვნებითა და სიხარულით აღავსო. (I, 280-281).

მეორე ვეზირის აჰმედ ფაშის¹⁶ საქართველოსაკენ გამგზავრება და მაგ საღვთო გალაშქრებაში დაპყრობათა და ნაღვლის შესახებ

956 წელი [=1549]. ამ ხანებში საქართველოს ურჯულოები აჯანყებულსა და არეულობას აწყობდნენ. როდესაც უზუნაესმა ფადიშაჰმა შეიტყო ზოგი მათი დასავლობი საქმიანობის შესახებ, [საქართველოში გალაშქრება] მიანდო მეორე ვეზირს მის აღმატებულებას აჰმედ ფამას არზრუმის, ყარამანის, ზულყადირლისა და სივასის ბეგლარბეგებთან, მათი სანჯაყების ბეგებთან და აანიჩარის¹⁷ ქეთხუდასთან ერთად. რამდენიმე ათასი აანიჩარისა და ლურებას ბოლუქის¹⁸ ალათა თანხლებით. მათ მიიღეს ფადიშაჰის ხელზე მთხვევის პატივი და დიდებული შაბანის [თვის] პირველ დღეს [ჩვ. წ. = 1549 წ. 25.VIII.] გაუდგნენ გზას. ჯერ დიდი ბრძოლით აღებულ იქნა თორთუმის¹⁹ ციხე. ნიხახისა²⁰ და ამირახორის ციხეები დაგვენდნენ. ახჩაყალ²¹ ბრძოლით იქნა აღებული. დარ-ისა და არა-ის [ციხეებმა] და მეორე ახჩაყალ²² ამა და ამათ გარდა კიდევ თხუთმეტმა ციხემ მორჩილება გამოაცხადა. დივან²³ აღ (ديوان) წოდებულ მხარეში შესევის შემდეგ ურიცხვი შავარდნის თვალებიან და კაკაბივით მოგოგმანე ჭაბუკები და ქალწულები მუსლიმან გმირთა ხელში ჩაგვიდნენ. შემდეგ ქრტიან-ის ციხის და მისდამი დაქვემდებარებული ორი ციხის დაპყრობაც სხვა დაპყრო-

ბილ ადგილებს დაემატა. აგრეთვე *علي ابا-ს* (დოდელი) მხარე თავისი კეთილნაშენი სოფლებით კეთილადდაცულ ქვეყანას [ოსმალეთს] დაერთო. ხსენებულ მხარეში დატოვებულ იქნა თხუთმეტი ციხე; დანარჩენები მიწასთან იქნა გასწორებული. შემდეგ თორთუმი, თალხისი (*تلخيس*), ახჩაყალა და დივანას ხევი (*ديوانه درسي*)²¹ განსაზღვრულ იქნა როგორც ერთი სასანჯაყო ადგილი. იგი ებოდა ერთ-ერთ ბევს. ამის შემდეგ მშვიდობითა და სიუხვით დაბრუნდნენ და აატიოსანი შეევალის [თვის] მეორე დღეს (= 1549 წ. 24 X.) ჯოლუქად (*جولك*) წოდებულ ადგილას უავგუსტოეს ჯარს შეუერთდნენ. ისინი ღირსნი გახდნენ სამსახურის ხაზით აღზევებისა და წარმატებისა, საპატიო სამოსლებისა და სამეუფეო მოწყალებისა და კეთილგანწყობისა ისე, რომ თავიანთ ტოლებში დაწინაურდნენ და გაძირჩეოდნენ. (I, 283-284).

ძარცვა-გლეჯა და აოხრება ერევნის, ყარაბაღისა და ნახიჩევანისა

961 წელი [= 1553-1554წ.). ამრიგად, შემდეგ შურაველად წოდებულ ადგილას დაბანაკდნენ. [ეს არის] კეთილნაშენი ქვეყანა, რომლის გარშემო სოფლები, ყანები და მთები მდებარეობს. ძლევა-მოსილმა ლაშქარმა ეს ნაგებობანი გაავერანა და ააოხრა ისე, რომ კეთილნაშენობის კვალი აღარ დარჩენილა და გაცამტვერდა. იქიდან [დაიძრნენ] შერაბხანე-დ წოდებული ადგილისაკენ, იქიდან კიდევ ნილფერაკ-ად (*نيلفراق*) წოდებული ბანაკისაკენ: ამის შემდეგ კი ქალაქ ერევანია, რომელიც მართლაც მაცოცხლებელია სპარსელთა სამფლობელოში მდებარე (ადგილთა). დიდებული შაბანის ჩეიდმეტში [ჩვ. წ. = 1554 წ. 18. VII.] აქ დაბანაკდნენ; შაჰისა და მისი შვილის, ზოგიერთი სახელოვანი ხანებისა და სულთნების შესანიშნავი და გაწყობილი სასახლეები, ბალები და ბოსტნები, განსაკუთრებით კი, სულთნის ბაღ-ად წოდებული ცნობილი გულისწარმტაცი ბაღი ცეცხლს მისცეს და მიწასთან გაასწორეს. ოცდამესამე დღეს [= 24. VII.] არფაჩაი-დ წოდებული ცნობილი მდინარის [პირას] დაბანაკდნენ ერთ საამურ ადგილას; ის მხარეებიც მთლიანად განადგურებულ და გაოხრებულ იქნა. ამავე ადგილას დიარბექირის ბეგლარბეგი რამდენიმე არამზადა ყიზილბაშს შეეჩეხა და საკმაოდ მაგარი ბრძოლის შემდეგ ყიზილბაშთაგან რამდენიმე მოენე მოიყვანეს და თავები მოიტანეს. ოცდამეოთხე დღეს,

როდესაც არაქსის პირას კარა-ჰისარში დაბანაკდნენ, ყარამანის ზა'ნებებსა²² და სხვა ჯარის ხალხთაგან ზოგიერთებმა საკმაო მანძილით დაშორებულ ადგილას რამდენიმე სოფელი დაინახეს და შეესივნენ. თურმე აქ რამდენიმე არამზადა ყიზილბაში ჩასაფრებულ იყო; დრო იხელთეს მათ და საკმაო ზარალი მოგვაყენეს. ოცდამეხუთე დღეს შევიდნენ ყარაბაღში, რომელიც თავისი ბალებითა და თაღებით კეთილმოწყობილი და განთქმული მხარეა სპარსეთისა. ისეთი მტვერი დადგა, ისეთი კორიანტელი ატყდა, რომ კაცს კაცის გამოცნობა არ შეეძლო; ასე რომ ნათელი დღე უკუნეთ ღამეს დაემსგავსა. იმ ქვეყნის მოსახლეობა ისე დაიფანტა და დაიბნა, რომ მათ კვალს ვერ მიაგნეს. ოღონდ მრავალი ნივთი განძეულობის სახით სხვადასხვა ადგილას შეენახათ და რამდენიმე მაღაროში საგანძურები ჩაეწყობთ. ასეთების დიდი წილი იპოვეს და აურაცხელი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში; ხოლო რისი წაღებაც არ შეიძლებოდა, ცეცხლს მიეცა. [შა'ბანის] ოცდამეშვიდე დღეს [= 1554 წ. 28.VII.] ნახიჩევანის ველზე გამართული იყო ქვეყნისმპყრობელი შაჰის კარავი; ძღვევამოსილი [რსლამის] ჯარის მიერ ატეხილი ალიაქოთის შიშით ქალაქები, სოფლები, მამულები და და სხვა ადგილები გაუკაცრიელებულიყო, განადგურებულყო და ყვავ-ყორნებისა და ქოტების საკრებულო გამხდარიყო; ასე რომ, მნახველებს ძრწოლა ეუფლებოდა, ხოლო შიგ შემსვლელებს მოიცავდა შიმის ზარი. უმაღვე ნადავლისა და საშოვრის მოსურნე ცხენოსნები და სხვა ჯარისკაცები დაერივნენ შაჰისა და მისი შეილის და სხვათა სასახლეებსა და სახლებს, გაძარცვეს და მიწაში ჩაფლული საქონელიც ხელში ჩაიგდეს; დაწვეს, დაანგრიეს და ქვა-ქვაზე აღარ დატოვეს. [ამ ადგილიდან] ოთხი-ხუთი დღის სავალ მანძილამდე, იმ მიდამოებში მდებარე სოფლებიდან, დაბებიდან, ყანებიდან და ნაგებობათაგან ნაშენი და კეთილმოწყობილი რამე არ დარჩენილა, ყველაფერი გავერანდა. სპარსელთა ქვეყანაში, სადაც ამდენი ხანია ჯარი ძღვევამოსილი და გამარჯვებამოპოვებული იყო, მოკლული და კისერგამოჭრილი ყიზილბაშების ზღვარი და რიცხვი მხოლოდ მაღალმა გამჩენმა უფალმა უწყის. აურაცხელია [აგრეთვე] ჭვირფასი და რჩეული ნივთი, რომელიც მოიშოვეს და შეაგროვეს. შესახედავად ვერცხლისებური ტანისა და ვარდისკოკორპირა ბიქების, ჯერ კიდევ ახლადაყლორტებული, ვარდლოყებიანი და თანაზომიერი აღნაგობის კოხტა გოგონებისა და სილამაზით შეუდარებელ ახალგაზობილთა აღსარიცხავად ცბიერი კალამიც უცლურია. მცოდნე პირთა გამოთქმული ერთსულოვანი აზრის მიხედვით ამბობენ, რომ ამჯერად შეკრებილი მეომრების ოდენა

ჯარი არც ერთ ლაშქრობაში არ ყოფილა. არც ერთი კარავი არ არის, რომ შიგ ზემოაღნიშნული ბიჭები და გოგონები სულ ცოტა ორზე ნაკლები იყოს; აურაცხელია აგრეთვე ისეთი კარავი, რომლებშიც ხუთზე, ათზე მეტნი არიან. კეთილნაშენ მუშისა²³ და ახლათის²⁴ სანახებში რომ ჯანყი და ხრიკი თესეს, ახლა მისი ნაყოფი მომწიფდა, მოიმკეს და შხამიან წყალში არეული [ეს ნაყოფი] ბლომად იწვინეს. (I, 312-314).

ერევნისა და ნახიჩევნის მხარეთა განადგურების შემდეგ მაღალღირსეული ფადიშაჰის ბედნიერად დაბრუნება

იგივე [961 = 1553-1554 წ.] წელი. როდესაც ღირსპატივისცემი მარხვის თვე [რამადანი] დადგა. ისლამის ფადიშაჰის მრისხანება და შურისძიება მის კეთილშობილურ ბუნებაში ლმობიერებასა და კეთილმოწყალებობაზე შეიცვალა. როდესაც ტყვედ წამოყვანილი ყიზილბაში გზადაბნეული შაჰის ვითარებათა შესახებ დაკითხეს, გაიგეს, რომ მათ იმედი ჰქონდათ ლორ'ად წოდებული ძნელად გადასასვლელი მთის ვიწრო გზისა, რომელიც ამისთვის გაამაგრეს. როდესაც [ოსმალთა] ჯარი [იქითკენ] დაიძრა, მაღალი ალლშაჰის მადლით, ისლამის გმირთა შეტევა ვერც მთამ შეაჩერა და ვერც გორამ. დასამარცხებლად განწირული [ყიზილბაშების] ჯარის დაფანტვა და დანიავება ადვილი საქმე იყო. მაგრამ [ყიზილბაშებისთვის] ამოდენა ეს სასჯელი საკმარისად იქნა მიჩნეული, რადგანაც არაზე მეტი, ცხადია, კაცთმოყვარეობისაგან შორს იქნებოდა. ამიტომ სხვა ღონისძიებათაგან თავის შეკავება მიზანშეწონილად მიიჩნიეს. შემდეგ გაიარეს ადგილები, მანძილები და წმინდა რამადანის მეშვიდე დღეს [ჩვ. წ. = 1554 წ. 6. VIII.] ბნაზნდის ციხედ წოდებული ერთი დანგრეული ციხის ახლო დაბანაკდნენ. როდესაც გზადაბნეულმა შაჰმა შეიტყო, რომ გონებაგამპკრიახი ფადიშაჰი უკვე დაბრუნდა, ძლიერ გაოცებული დარჩა. ამასობაში (ფადიშაჰი) სამშვიდობოს გამოვიდა; ძლიერ კმაყოფილი და ნასიამოვნები იყო. (I, 314-315).

ძლევამოხილი ჯარის ზოგიერთმა [ნაწილმა] უკან დაბრუნების უზენაესი ნებართვა რომ მიიღო და დიდი ვეჭირი საქართველოსაკენ რომ გამოიგზავნა

როდესაც ჩობან-ქოთრუ²⁵ (چوبان کویرسی) გაიარეს, დაბანაკდნენ ჰასან-ყალ'ა-ს²⁶ ახლო. დინარბეჰირის ბეგლარბეგს, ქურთისტანის ბეგებს, და ვანის ბეგლარბეგს ფერჰანდ ფაშასა²⁷ და მის

ბეგებს [საპატრო] ხალათები ჩააცვებს. ისინი გაბედნიერდნენ ფადი-შაჰის ხელზე მთხვევით; თავიანთ ადგილებში დაბრუნების კეთილი ნება ებოძათ. 'უმადიფეს²⁸ ბეგი სულთან ჰუსეინ-ბეგი უავგუსტოესი ჯარის ბანაკში მოვიდა. მან თან მოიტანა თავები, რომლებიც ზემოთ აღნიშნულ თახთ-ი სულემან-ად²⁹ წოდებულ ადგილას წააჭრეს [ყიზილბაშებს] და რომლებიც შუბებზე იყო წამოცმული. აგრეთვე [მოიტანეს] მტრის დაფი, ნალარა და უკულმა შებრუნებული აღმები და ძვირფასი ქვებით შემკობილი გვირგვინები. ისინი ელირსნენ ფადიშაჰისაგან მრავალგვარ წყალობას. ამ ბანაკში გაუთენდათ მათ თავიანთი დიდი დღესასწაული. ფადიშაჰის კეთილი ჩვეულებისამებრ აქ შესრულებულ იქნა სადღესასწაულო წესები. აქედან გაემგზავრნენ და საზლიკ-ად წოდებულ ადგილს დაბანაკდნენ. აქ ქვეყნისმპყრობელ ფადიშაჰს მოხსენდა, რომ გზადაბნეული შაჰი საქართველოში რამდენიმე ფადიშაჰისეულ ციხეს შეესია. ო.ახი ათასი იანიჩარისა და სრულიად რუმელიის, ანატოლიისა და ყარამანის ლაშქრისა და ყველა ბოლუქის ალათა და ბოლუქის ჯარის სარდალ-სპასალარად დაინიშნა სახელოვანი დიდი ვეზირი და გაიგზავნა [საქართველოში]. ოლთის-ად³⁰ წოდებულ ციხეს რომ მიაღწიეს, შაჰის შესახებ ცნობა მოვიდა, რომ მის საბრძანებლო ქვეყნის მოსახლეობიდან ზოგი განადგურებულა, ზოგი კი სიმშვილას მოუტაცეს და ამ მხარეებში წამოსულა საცხოვრებელი სარჩოს საშოვნელად. აი ამ დროს, უფიქრიათ მათ. ეგების შემთხვევა მოგვეცეს და ფადიშაჰის ზოგი ციხე ხელში ჩავიგდოთო. როდესაც შეიტყვეს, რომ დიდი ვეზირი ისლამის ლაშქრით მოვიდა და ძღვევამოსილი ჯარით [საქართველოს] მფარველობას უწყევსო, ორი დღის სავალი მანძილი ერთ დღეს გაირბინეს და შინ მოკურცხლეს დიდი ვეზირი კი მისდამი რწმუნებული ლაშქრით უავგუსტოესს ჯარს შეუერთდა. (1,325-326).

ასტრახანისა და ყაზანის ლაშქრობა

976 წელი [ჩვ. წ. = 1568 = 1569 წ.]. დიდებული დიდი ვეზირი მეჰმედ ფაშა ტაევილი³¹, დროს არ გაუშვებდა ისე, რომ არ ეფიქრა სპარსთა ქვეყნების დაპყრობისათვის საჭირო წინაპირობების შექმნაზე. ცხადი იყო, რომ [ამ თვალსაზრისით] საჭირო წინაპირობათაგან ყველაზე უფრო აუცილებელი ღონისძიება ისლამის ჯარის სურსათით უფრო ადვილად მომარაგება და უზრუნველყოფა

იყო. ამიტომ ზოგმა საქმეში გამოცდილმა პირმა წინადადება წა-
შაყენა, რომ შვედეთში ჩამავალი დონის წყალსა და ქაშის
ზღვისავე მიმდინარე ითილის წყალს³² შორის მანძილი მცირეა და
მათი ერთმანეთთან შეერთება ფაქტობრივად უზენაესი მფარველობით
ადვილი საქმეა. მეორე რანგის დეფთერდარი ჩერქეზი კნსიმ ბეგი³³,
რომელსაც გარდა იმისა, რომ შემოქმედების უნარი ჰქონდა, მაგ
ქვეყნების შესახებ სრულყოფილი ცნობები მოეპოვებოდა და გან-
საკუთრებით [უნდა ითქვას] ზემოხსენებულ დიდ ვეზირთან მას ჰქონ-
და უახლოესი დამოკიდებულება. მხოლოდ ამ საქმისათვის მისგან
მოსალოდნელი ცოდნის გამოსაყენებლად მას უბოძეს კაფას სან-
ჯაყი³⁴. ზემოხსენებული [კნსიმ ბეგი] გაენგზავრა, გამოიკითხა ეს
საქმე გამოცდილი პირებისაგან; გარდა ამისა, გააგზავნეს სპეცია-
ლურად ნდობით აღჭურვილი პირები, რომლებმაც ადგილები შეის-
წავლეს და გააზომინეს. [გაარკვეეს], რომ ორთავე მდინარეს შუა-
ყობინეს სტამბოლს. შემდეგში, ღვთის შემწევობით, ეს ძნელი საქმე
თუ განხორციელდა და გაკეთდა, ისლამის ჯარი სპარსეთში ლაშქ-
რობათა დროსაც სურსათის ნაკლებობას აღარ იგრძნობდა. შეუძ-
ლებელია, რომ შირვანის, ყარაბაღისა და სრულიად საქართველოს
ქვეყნები ბედნიერ ფაქტობრივად არ დანებებოდნენ და მორჩილება
არ გამოეცხადებინათ. თავისთავად გასაგებია, რომ ამ აუცილე-
ბელი მორჩილების გამოცხადებაში ისინი იქნებოდნენ ერთსულო-
ვანნი. სახელოვანმა ვეზირმა დიდი მონდომებით მოამზადა და მო-
მარაგა ციხის რამდენიმე ქვემეხი და ზარბაზანი, აგრეთვე ბარები,
ნიჩბები, წერაქვები და სხვა საომარი საქუროველი, რომლის დაწე-
რილებით აღწერა აქ ტყუილად დროს დაკარგვა იქნებოდა. მო-
მზადა [საქირო მასალა] და მრავალრიცხოვანი ფლოტით კაფას
ნაპირებისაკენ გააგზავნა. იანიჩარისა და სხვა ყულის ჯარის დიდი
რაოდენობა თან გააყოლა და გაამგზავრა. თათარხანს კი უბრძანა,
რომ ამდენი და ამდენი ცხოველი და თათრის მთელი ჯარი თან
იყოლიოს. კაფა, როგორც ვაჭრეთი, ზემოხსენებულ კნსიმ ბეგს
უბოძეს; კაფას რაიონებიდან, თათ-ის ქვეყნიდან, ბალიკლადის,
მენქუბისა³⁵ და ტამანის რეწავათაგან გამოიყვანეს უამრავი ცხოველი
და დანიშნულ ადგილას გაემგზავრნენ. და ეს ველი და ტრამალი
მთელ სამყაროში ყოველგვარი ველის სახელით არის ცნობილი. და
ნოღაელ თათართა ხალხის საძოვარი და სანავარდო ადგილია. ეს
ადგილები გადასერეს და ითილის [ვოლგის] მდინარესთან მივიდ-
ნენ და დაინახეს ასტრახან-ად წოდებული ძველი ქალაქი. გამოჩნდ-

ნენ აქამდე [დაცული] წმინდა მეჩეთების, აბანოებისა და მედრესეთა ნაგებობანი, რომლებიც ძველი დროიდანვე ისლამის მაღიარებელ [აქაურ] მოსახლეობას განეკუთვნება. [ამისთანავე ერთად] აღმოჩნდა, რომ შიგ ადამიანთა მოდგმიდან ერთი სულიერი არსება არ იყო. შემდეგ შეარჩიეს ერთი შესაფერისი ადგილი და დაიწყეს მდინარის თხრა. სამი თვის განმავლობაში მათ არ დაუკლიათ შრომა და გარჯა, მაგრამ ძლივს-ძლივობით გათხრილ იქნა მხოლოდ ერთი მესამედი. იმ ადგილას ოცდაათი ათასი ნოღაელი თათარი მოვიდა და ამათ შეუერთდა. ღვთის განგება! მაშინ, როდესაც მტრის შიშისათვის არავეითარი საფუძველი არ იყო და სურსათი და საჭურველიც რომ ბევრი ჰქონდათ, ჯარში რაღაცა მითქმა-მოთქმა შეიქმნა. აქაური ზამთარი სამი თვით ადრე მოდისო, იმ დროს ყველას ხელი და ფეხი გაუჩერდებაო. და ეს ზღაპარი დაიჯერეს, ერთნაწილად არ დაუცადეს, აიყარნენ და წავიდნენ. ზოგიერთების რწმენით: ჯარი თათარხანის მიერ უნდა ყოფილიყო დაშინებული. ეს [თათარხანი] კიდევ ეჭვიანობდა, ე. ი., [თათარხანი ფიქრობდა, რომ], როცა ოსმალთა ჯარი ხმელეთითა და ზღვით ყივჩაყთა ველზე და შირვანის ნხარეებში შემოწვლას დაიწყებს, თათრებს წარმატება აღარ ექნებათ; შეიძლება ყირიზიც არ შეგვრჩეს ხელშიო; ამბობენ, ამიტომ ჩაიდინეს ეს დანაშაულიო. ამრიგად, ასე ტყუილად ჩატარდა ეს ღონისძიება. ამდენი ხარჯი და ზარალი განიცადეს. გადასატანად ძნელი ჯაბახანა და მისთანანი ჩაფლეს ერთ ორმოში, რომელიც დიდი გაჭირვებით ამოთხარეს. თითქოს არაფერიო, ერთიმეორეს ასწრებდნენ და ისე მოდიოდნენ. როდესაც ეს ბედნიერ ფანდიშაჰს მოახსენეს, იგი დიდებული ვეზირების თანდასწრებით შემოწყრა დიდ ვეზირს და ბრძანა ეანგარიშათ მთელი ხარჯი და ზარალი, რომელიც „შენს მიერ უნდა იქნეს ანაზღაურებულიო“.

(I, 468-470).

მოკლე ძიებანი ყივჩაყთა ველის [ღვთ-ი კიფჩაკ] და ასტრახანისა და ამ მშვენიერი და უსასრულო ველის მოსახლეობის ვითარებათა შესახებ

გულწრფელ მეგობრებს, რომელნიც გულისყურით მოეკიდებიან ამ ჩვენს შესაწყნარებელ თხზულებას, შეიძლება აღეცრათ სურვილი მოკლედ იცოდნენ, თუ როგორი ქვეყანა იყო ყივჩაყის ველი და ასტრახანი და რა ხალხები იყვნენ ამ ადგილთა მფლობელები. ასეთ შემთხვევაში ჩვენ შეძლებისდაგვარად ამ უსაზღვრო

ასპარეზზე გასასეირნებლად მთლად აღვირახსნილად გავატარებთ ჩვენს მსწრაფლმოამბე კალამს. თქვენმა მაღალმა გონიერებამ უწყოდეს, რომ დეშთ-ი ყიფჩაყი იკოდნენ ალთიფარმაქ ეფენდიმ³⁵, ჯენაბი ეფენდიმა და თემურ-ნამეს ავტორმა და დეშთ-ი ყიფჩაყის წესახებ ასე დაწერეს: დეშთ-ი ყიფჩაყის სამხრეთის მხარეზე [მდებარეობს] კულზუმის ზღვა³⁶ და პონტოსის ზღვა, რომელიც ცნობილია შავი ზღვის სახელით. ამ ორ ღრმა ზღვას შუა ადგილი ქართველებითა და ჩერქეზებით დასახლებული მიწები და მთებია და მათ შორის ძველ დროს გაკეთებული იყო ზღუდე, რომლის ნაწილები ბევრგან ახლაც აშკარად ჩანს. ამ ზღუდეს ზოგჯერ ალექსანდრე [მაკედონელის] ზღუდესაც ეტყვიან. მათ შორის, [ყურანის] თაფსირების მწერალმა მეფემ, წმინდა ყ ა დ ნ მ — მასზე იყოს შეწყალება მაღალი ალლჰისა—თავის წმინდა თაფსირებში [სწორედ] ამგვარად აღნიშნა. იბნ აბბასის—მაღალი ალლჰიმცაა კმაყოფილი ნით—გადმოცემით ერთ პატიოსან ჰადისში განმარტებულია, რომ ბაბ-ელ-ეზვაბის³⁶ დიდი ზღუდე ჯიბრაწლის—მასზე იყოს მშვიდობა—ჩვენებით გაშენებულია ისქენდერ ორრქიანის მიერ³⁷, ხოლო [ზღუდის] მეორე მხარე—ნევიროვან ადილის მიერ. ბაბ-ელ-ეზვაბი, რომელიც თემურ-კაფუს სახელითაა ცნობილი, ამ ზღუდის კარიბჭის სახელია. [ყიფჩაყთა ველის] აღმოსავლეთის მხარეზეა: ხვარაზმი, სიქნაქი, თურქისტანი, ხატა და ხათანი, რომელნიც შორეულ ჩინეთამდე მიდიან. ჩრდილოეთი მხარე: ველები და ზღვების მთელი რიგია და მათი ბოლო—ბურუსია. როგორც ეს თემურმა ამ ველებზე გადასვლის დროს გადაიტანა დიდი შიმშილი და გაჭირვება, რომელიც იღუმალმა ხმამ შემდეგი გულისმოსაწონი სიტყვებით გამოხატა:

[ამჟამად] ჯარს მტერი არ ჰყავდა, გზა კი გაუთავებელი იყო; გაჭირვება დაადგა დიდ ლაშქარს.

შიმშილმა ისე მაგრად მოიკიდა ფეხი, რომ პურის შოვნა უკვდავების წყალივით შეუძლებელი შეიქნა. ბზე ზაფრანზე მეტად ფასობდა,

დრო იყო ისეთი, რომ [სანოვაგისათვის] ქურქელი თან დაჰქონდათ.

გამოილია სარჩო მთლიანად—

მეფის ბელლიდან ჭიანჭველის სორომდე*.

* ეს ლექსად არის ჩართული სპარსულ ენაზე. ჩვენი თხოვნით ლექსი ქართულად თარგმნა დოც. მაგალი თოდუამ.

დასავლეთის მხარეზე არიან: რუსეთი, პოლონეთი, ბულგარი, ვალახია და მოლდავეთი და ოსმალეთი. დემთ-ი ყივჩაყის სიგრძე და სიგანე მცოდნეთა მიერ ასეა დაახლოებით განსაზღვრული: სიგრძე—ათასი, ხოლო სიგანე ექვსასი ფერსახი³⁷. წერენ, რომ როცა ძლიერებით სავსე თემურმა³⁸ თოხთამიშ ხანზე³⁹ გაილაშქრა, ექვს თვეს ძლიერს გადაიარა იგი. ისინი ადასტურებენ აგრეთვე, რომ [ყივჩაყთა] 'შუა ველზე დიდი გორა იყო; თემური ავიდა მაღალ მთაზე და მის წვერზე გააშენა მინარეთი და მანდ დააწერა თავის ლაშქრობის თარიღი. მანვე აქ მარმარილოზე ამოაჭრევიანა თავისი დამლა. თემურის ამ ლაშქრობამდე ხვარაზმელები ჯგუფებად და დატვირთული ურმებით გამოდიოდნენ აქ და სამ თვეს ყირიმში ჩადიოდნენ. ამასთანავე ერთად მათ სურსათ-სანოვავის მარაგი არ მიჰქონდათ; ამა თუ იმ ტომებში დაბანაკდებოდნენ და მიდიოდნენ. და ეს ურიცხვი ტომები მთლიანად თათრები იყვნენ. მათი მხოლოდ ქალაქები რომ ჩამოვთვალოთ: სარაი, აზაკი⁴⁰, აფდარჰანი, ჰაჯჯინ თარხანი⁴¹, სერაჩუქი და ყარასუ. ესენი ქალაქები და დაბებია დანარჩენი იყო ობა (ე. ი. მომთაბარე), დაჯდებოდნენ (სადმე) და [ისევ] გადავიდოდნენ. თითოეულ ტომს მეჩეთისა და საღვთისმსახურო ადგილის ნაცვლად ჰქონდა კარავი, რომელიც ურმებზე იყო დამაგრებული და მათთან ერთად მიდიოდა. როცა ძალადობით სავსე თემური მოვიდა, ზოგი მათგანი დაატყვევა, ზოგი კიდევ ხმლით აკუწა, ზოგიერთი ტომი კიდევ პოლონელთა და რუს ურჯულთა ქვეყნებში გაიქცა და იმ ურჯულოთა მხარეებში დასახლდა. აქამომდე პოლონეთში სამოცი სოფელი არსებობს და ყოველ სოფელში თითო-თითო მეჩეთი აქვთ და თურმე ხოტბას ალაველენ ხოლმე პოლონელთა მეფის სახელზე. ძალიან კეთილმოწყობილი სოფლები ყოფილა. თურმე შეუძლიათ, რომ თითოეულ სოფელში რამდენიმე ჯამე და მეჩეთი ჰქონდეთ, მაგრამ ურჯულო ამის ნებას არ აძლევს. განსვენებული ისქენდერ ფაშის ქეთხუდ — მუსსა ქეთხუდ, რომელიც ძლიერ გულითადი და სანდო კაცი პოლონეთში სრულ ათ წელს იყო ტყვედ დამწყვდეული. მან გადმოგვცა, რომ ამათგან ის რამდენიმე კაცს შეხვდა. ერთხელ რელიგიურ საქმესთან დაკავშირებული ერთი საკითხის გადასაწყვეტად აქქერმანის⁴² მუფთნისთან მათ კაცი გააგზავნეს. ეს კაცი მას შეხვედრია და დაწერილებით უამბნია ყველაფერი. დიდებულ ყურანს კვლავ არაბული დამწერლობით წერენ, მაგრამ [ყურანის] განმარტებები რომ დაწერონ, პოლონელ ურჯულოთა ენაზე წერენ. სამეფოს თურმე გადასახადს არ უხდიან, ოღონდ ყოველწლიურად

მეფის სამსახურისათვის სამას კაცს აგზავნიან. საჭირო მიმოწერასა და ურთიერთობას ესენი ახორციელებენ. პოლონეთის მეფეები ამათ [თათრებს] უფრო ენდობოდნენ, ვიდრე თავიანთ ურჯულო თანამეტომეებს. ზემოაღნიშნულ თათართა ტომებიდან კიდევ რამდენიმე ტომი მოლდავეთისა და ვალახიის⁴² ქვეყნებში დამკვიდრებულა და დროთა განმავლობაში ურჯულოებთან ურთიერთობისა და მეგობრობის შედეგად გაქრისტიანებულან. მოლდავეთის ურჯულოთა უმრავლესობა ამ ტომიდანაა. თემური რომ თოხთამიშხანს ებრძოდა მდინარე ითილზე სამ დღესა და სამ ღამეს, მან რამდენიმე ასეთი ტომი მალულად გამოიწვია და დამორჩილება მოსთხოვა თურმე. მათ კიდევ დაიჯერეს თემურის ცრუ დაპირებები და მის ლაშქარს შეუერთდნენ. ამიტომ თოხთამიშხანი დამარცხდა. მაგ ტომებს იფთაღ'ს ეტყოდნენ. ისინი თემურთან რუმი-საკენ წამოვიდნენ და ზოგი ეღირნეს არემარეში, ზოგი კიდევ ბაბას ყაზაში დასახლდა. ახლაც ბაბას ყაზაში მოიპოვება მათი რამდენიმე სოფელი. როცა სილისთრას ბეგები სალაშქროდ გამოდიან, იმათგან ას-ასი კაცი უერთდება ლაშქარს და ბეგებისათვის საცოვრების მოვლისა და ცხენების მწყემსვის სამსახური მათ აქვთ დავალებული. დაპყრობათა მწარმოებლის ჩანაწერების მიხედვით, ალთი-ფარმაქ ეფენდი თავის წიგნში გადმოგვცემს, რომ მოძალადე თემურს ამ თავის ლაშქრობაში სადივანო შემოსავლისა და სხვა ნადავლის გარდა მისმა მოხელეებმა დავთარში გაუტარეს შვიდას ოცი ათასი ტყვე და ას ოთხმოცი ათასი ცხენი, აქლემი და მისთანანი. პასუხისმგებლობა (პირველ) გადმომცემზე იყოს.

(I, 470-473).

**ძღვევამოსილი [ლალა ფაშის სარდლობის] დროს მომხდარი
დაპყრობებისა და საღვთო ომების ამბავი**

ლალა ყარა მუსტაფა ფაშის სარდლობა ირანში 985 წლის პატიოსანი შეგვლის [თვეში. = 1577 წ. 12. XII—1578 წ. 9. I]. ვანის ბეგლარბეგმა ხუსრევ ფაშამ¹³ სამეფო კარს მოხსენება გაუგზავნა და აცნობა: ირანის ქვეყნის შაჰი ისმაილ მეორე თავმჯდომარისა და მისი გარდაიცვალა და მის ადგილზე დაჯდა მისი ძმა—ბრმა და უსინათლო, მეჭმედ ხუნდბენდე'ს⁴⁴ სახელით. მოხსენებაში ეწერა, რომ ეს სწორედ მოხერხებული შემთხვევაა სამხედრო ნადავლის საშოვნელად და მტერზე შურის საძიებლადო, როდესაც ეს ვითარება ბედკეთილ ფაშის შაჰს მოხსენდა, მან დაუყოვნებლივ გასცა

ბრძანება სარდლის დანიშვნისა და საომარი ნზადების შესახებ. მაგრამ [ირანზე გალაშქრება] ეწინააღმდეგებოდა დიდი ვეზირის მეჭმედ ფაშის¹⁵ სურვილს. ამიტომ მან [ომის] თავიდან ასაცილებლად დიდი მონღოლებითა და მცდელობით მიიღო ღონისძიებები. მან რამდენიმეჯერ მოახსენა უფალ ფადიშაჰს ომის საშიშროებანი-ნობასა და უარყოფით მხარეებზე. უპირველესად ყოვლისა, ამბობდა ის. ყულის ჯარი აღდგება, [ჯარისკაცთა] ჯამაგირი და (სხვა) ხარჯები გაიზრდება, რე'აჲ გადასახადებისაგან და ჯარის თავდასხმისაგან გაჩანაგდება; ირანის ქვეყანა კიდევაც რომ დავიპყრათ, მისი მოსახლეობა მაინც არ მიიღებს ჩვენს ქვეშევრდომობას; სალაშქრო ხარჯებს პროვინციებიდან შემოსული გადასახადები ვერ დაფარავს. თქვენმა დიდებულმა წინაპარმა, სამოთხეში დამკვიდრებულმა მისმა უდიდებულესობამ სულთან სულეიმანმა¹⁶ რაები არ გადაიტანა; და როცა მათ შორის ზავი დაიდვა, რა სემწარე და უბედურება შეხვდა. ვინც ამას არაფრად აგდებს, მან არ იცის, თუ რა არის ირანთან ომი; მას არ შეუძლია შეათასოს შექმნილი მდგომარეობა. ათას ამგვარ დაბრკოლებაზე ილაპარაკა, მაგრამ რამდენადაც არ ეცადა, შედეგს ვერ მიაღწია. ბოლოს გამოითქვა მოსაზრება არზრუმის მხარეში სარდლად დაინიშნოს მესამე ვეზირი ზემოხსენებული [ლალა] მუსტაფა ფაშა, ხოლო ბაღდადისაში — მეოთხე ვეზირი სინან ფაშა. თითოეულ მათგანს მათ რაიონში არსებული ჯარიდან საქმაო რაოდენობა გამოუყვეს. მაგრამ, რადგანაც სინან ფაშა ჯიუტი და ჭირვეული სახელმწიფო მოღვაწე იყო, მან ბედნიერ ფადიშაჰს მოახსენა: მუსტაფა ფაშას რჩეული და გულადი ჯარისკაცები მისცეს, ხოლო მე კი დაწუნებულები და ლაჩრებიო. შემდეგ ბედნიერმა ფადიშაჰმა ბრძანა, რომ ორივე დაიბაროს თავისთან დიდმა ვეზირმა და შეარიგოსო. მაგრამ საქმე ამითაც არ გათავდა. რამდენი არ უთმინეს, მან მაინც არ მიატოვა თავისი ჯიუტობა. [ბოლოს] დიდმა ვეზირმა ფადიშაჰს მოახსენა, რომ მათი შეთანხმება შეუძლებელია; ერთი მათგანი უნდა დაინიშნოს სარდლად, ხოლო რომელი მათგანი იყოს სარდლად, ეს ფადიშაჰის ნება არისო. უფალმა ფადიშაჰმა კვლავ ბრძანა, რომ თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე მოაყვანინეთ და [საომარ მოქმედებათა გამო] მათი მოსაზრებანი და ღონისძიებები გაიგეთ და შედეგი უზენაეს ხელისუფალს შეატყობინეთო. დიდმა ვეზირმა ჯერ მუსტაფა ფაშა დაიბარა. [უთხრა:] ბედნიერი ფადიშაჰი გეკითხებათ, თუ თქვენ სარდალი იქნებით, რა ღონისძიებებს მიიღებთ. მუსტაფა ფაშამ თქვა: ჩვენი ღონისძიებები გამჩენ უფალზეა დამყარებული; დანიშნულების აღგილას ჩასვლა, საქმეში გამოცდილ პირებთან

მოათბობრება, მიზანშეწონილად მოქმედება და საჭიროების მიხედვით ბრძოლა. შემდეგ სინან ფაშა დაიბარა და გააგებინა ბედნიერი ფაშის შვილის პატიოსანი ბრძანება. მან კი საკითხი ერთგვარად მამაცურად გადაწყვიტა: პირველ წელს მე ვკისრულობ მთლიანად თავრიზისა და შირვანის მხარეების დაპყრობას, ხოლო მეორე წელს ჰამადანისა და ისფაჰანისაო. როცა უზენაეს კარს მოხსენდა ორთავეს ნათქვამი, სარდლობა მუსტაფა ფაშას დაევალა. სტამბოლიდან [სალაშქროდ გამოსვლა] ებრძანათ ხუთი ათას იანიჩარს, სიფაჰნებსა და მარცხენა ფლანგის ბოლუქთა ჯულუფეჯრებს, ჯებეჯრებს, წარაბაჯრებსა და საკმაო რაოდენობის მეზარბაზნეებს, ხოლო ბეგლარბეგებიდან—დიარბექირის, არზრუმის, ზულ-კადრიჯეს, ჰალაბისა და ყარაჰმანის ბეგლარბეგებს მათ ეძლეოდათ მყოფი ბეგებით, ზანბეგითა და თიმარის⁴⁷ პატრონებით. (II, 36-38).

**ძღვეამოსილი სარდლის გადმოხვლა [სტამბოლიდან]
ისკუდარისაკენ**

986 წლის წმინდა მუჰარრამი [= 1578 წლის 10. III.—8. IV.]. ძღვეამოსილი სარდალი ისკუდარში გადმოვიდა; გადასერეს მანძილები და არზრუმს ჩავიდნენ. ყიზილბაშებთან ჯერ კიდევ დაზავებასა და მშვიდობიანობაზე იყო ლაპარაკი. მაგრამ, ამბობდნენ ისინი [ოსმალები], საქართველოს ბეგთაგან ზოგიერთები ურჩობენ; ამიტომ ჩვენ მათ დასამორჩილებლად და დასაწყნარებლად მივდივართო. თუმცა ყიზილბაშებიც მოსახევენებლად ჩემულობდნენ, რომ ჩვენ მშვიდობიანობას ვიცავთ და მას არ დავარღვევთო; მაგრამ იმ დროს ცხადი გახდა, რომ [ყიზილბაშები] ჯანბაზ-ჩუქურში თურქმანთა ტომების ცხვარსა და აქლემს იტაცებდნენ. სხვა კიდევ მრავალი ასეთი ბოროტმოქმედება მშვიდობიანობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. სახელოვანმა სარდალმა არტანანად წოდებულ ხეობას მიადწია; ეს ადგილი კი კარია საქართველოსი; აქ დაბანაკდნენ. მიღებულ იქნა ცნობა, რომ თოქმაქ ხანი⁴⁸ უამრავი ჯარით შეთარბებია ერთ მთას და ისლამის ჯარის ქართველთა ქვეყანაში შესვლას ელოდება. [ამავე დროს] მას უკვე დაემთავრებინა ისლამის მალიარებელთა წინააღმდეგ თადარიგის დაჭერა. იმავე ბანაკიდან თოქმაქ ხანს შემდეგი შინაარსის წერილი გაუგზავნეს; დაანებე თავი ამ ბოროტ განზრახვას და თქვენს ქვეყანაში დაბრუნდი. თუ ზავისა და მშვიდობიანობის დასარღვევად ისლამის ჯარს გზას გადაუჭრით, ჩვენ დაგხვდებით ამ გზაზე და, მაღალი ალლანის შემწევობით, ნახავთ თქვენ სიერს. (II, 38).

ვანის ბეგლარბეგის ხუსრევ ფაშისაგან¹⁹ მოწვევები რომ
მოვიდნენ და თავები რომ მოიტანეს

ზემოაღნიშნული ხუსრევ ფაშის ქეთხულა დასახელებული ბანაკის სამეფო კარავში მოვიდა და ხუთი-ექვსი ათასი ყიზილბაშთა ქოჯზეწამოცმული თავი მოიტანა. ასეთი ამბავი მოახსენა და შეატყობინა: თავრიზის ხანს ოცი ათასი ყიზილბაშით ალყა შემოურტყამს ერთ ციხეში კორჯი ბეგ და ღაზნი ბეგად წოდებული გულადებისთვის. ზემოაღნიშნულმა მირმირანამა(ი) მაჰმუდნი ჰასან ბეგად წოდებული ტომის მეთაური—მირლივან²⁰ გააგზავნა დასახმარებლად მხოლოდ ექვსასი კაცით. ღეთის განგებით, ეს ყალთაბანდი—ვიტომდა, თავრიზის ხანი, საყარაულოში იპოვა, ეძგერა მას და, როცა თვითონ დამარცხდა, მთელი მისი ჯარიც გაიქცა. და კიდევ, ალლან-ყული ხანი რამდენიმე ათასი უპირო ყიზილბაშით ვანის ციხისათვის ალყის შემოსარტყმელად რომ მოდიოდა, ზემოაღნიშნულმა ჰასან ბეგმა მათ ღამის თავდასხმა მოუწყო, დააბნია და დაფანტა ისინი და კიდევ ყიზილბაშთა სამასი თავი გააგორა მინდორზე. ეს ბრძოლები ერთგვარი შესავალივით იყო დიდი დაპყრობებისა. სარდლის წარმატებაზე და მტრის განადგურებაზე ითათბირეს და იმკითხვეს.

(II, 37).

დიდი ბრძოლა ჩილდირის²¹ ველზე

ჯემადნი-ულ-ახირის 5-ს, 986 წელს [=1578, 9. VIII.], [ისლამის ლაქარი] არტაანიდან დაიძრა და ველე-ს (الص) ციხის²² მახლობლად დაბანაკდა. შესაძლებელი გახდა ამ [ციხის] ადვილად დაპყრობა. მეორე ღღეს [ჯარი] იენი-ყალას უსწორმასწორო ადგილებში დაბანაკდა; [ეს ციხე] მდებარეობს ორ მთას შუა, მაღალი გორაკის მწვერვალზე. მაღალი ალლანის შემწეობით სასტიკი ბრძოლის შემდეგ [ციხე] აღებულ იქნა შუადღემდე. თურმე მოსულიყვნენ [ყიზილბაშთა] გზადაბნეული სარდლები: თოქმაქ-ხანი, იზამ-ყული-ხანი და ყარა-ხანი ყიზილბაშთა ოცდაათი ათასი რჩეული ჯარისკაცით და დაბანაკებულან ისე, რომ ჩილდირის ციხესა და მთას აფარებინან. როდესაც ისლამის ორმოცი-ორმოცდაათი გმირი [მტრის] ჯარის განლაგებულობის დასაზვერად გავიდა, ისინი შეხვდნენ ყიზილბაშთა რაზმებს და ჩაებნენ მამაცურ ბრძოლაში. როდესაც ეს გარემოება სარდალს მოხსენდა, მან გაგზავნა მათთან დიარბექირის ბეგლარბეგი დერგენი ფაშა²³, რომელიც მეწინავე [ჯარის] მეთაური იყო. ეს [ფაშა] მამაცი, გმირი და მარდი ვაე-

კაცი იყო. ის არ იკითხავდა მტერი ცოტაა თუ ბევრი; ჯარს, რომელსაც ის გაცდევნებოდა, გასაქანს არ მისცემდა; საერთოდ, [ასეთ შეთხვევებში] ვერ ისვენებდა. ახლაც მასთან მყოფი სამასი-ოთხასი კაცი ისე დაეძგერა [შტერს], რომ ყიზილბაშის ორიოდ განაყოფი გაივლო წინ და უკუაქცია. მაგრამ ყიზილბაში ძალღონეს იკრებს და რამდენიმე განაყოფით ერთბაშად ესხმის თავს. ოცდაათზე მეტი სახელოვანი ალა ბრძოლის ველზე დაეცა, თვით ის ცხენიდან ჩამოაკდეს და თავზე დაეცნენ: [შემდეგ] მისი კაცები კვლავ ეძგერებიან ყიზილბაშებს და ერთ ორას ყიზილბაშს მიწაზე დაანარცხებენ და მას [დერვიშ-ფაშას] ცხენზე შესვამენ. იმავე ადგილას საკუთარი ხელით სამ ყიზილბაშს მოჰკლავს. კვლავ გამოუდგება ყიზილბაშის ნაწილებს და ახლა-კი დაიჭრება და ცხენიდან ჩამოვარდება. [მაგრამ] რადგანაც კარგი ცხენოსანი იყო, კვლავ ცხენზე შეჯდება და მტკიცედ დაიკავებს თავის ადგილს.

ლექსი განსვენებული ღამითისა:)⁵³

„რა ქნას ერთმა კაცმა ამოდენა მჭრელ [ხმალ]თან,
[რა ქნას] განმარტოებულმა ლომმა სისხლისმღვრელთა [მთელი]
ბრბოს წინაშე“.

სარდალი როსმან-ფაშასაც⁵⁴ აგზავნის და მიაშველებს მას. როსმან-ფაშაც ამ ადგილას არაჩვეულებრივ სიმამაცეს იჩენს. შემდეგ არზრუმის ბეგლარ-ბეგი ბაჰრამ-ფაშა⁵⁵ და აჰმედ-ფაშა მოითაბის-ძეც⁵⁶ მიუსწრებენ. შუადღეზე ადრე იწყება და მზის ჩასვლამდე ისეთი ომი და ბრძოლა ხდება, რომ ცაში ანგელოზები ქება-დიდებას ასხამენ [მებრძოლთ]. ღეთის განგებისგანაა [ალბათ], რომ წვიმაც სრულებით თვალს ვერ აღებინებს [კაცს] და ზარბაზნისა და თოფისათვის სავსებით არ აკარებინებს ხელს. ომი წარმოებს მხოლოდ და მხოლოდ ხმლით. დასასრულ, მზის ჩასვლისას ყიზილბაშს წელი მოსწყდა; მაშინვე ხუთი-ექვსი ათასი თავი ლატანზე წამოაცვეს და მათი [ყიზილბაშის] უწმინდური ლეშები მოედანზე დაყარეს. ამოდენა ლაგამჩამოკიდებული ცხენი და ჯორი და [ამოდენა] აღვირიანი აქლემების ქარავანი, ამოდენა კარავი და სხვა ბარგი ისლამის გმირების ხვედრი გახდა. მისი ზღვარი და რაოდენობა მხოლოდ მაღალმა ალლაჰმა უწყის. მეორე დღეს, როდესაც გაიცა ფირმანი დაეთვალათ უძლიერესი სარდლის დნენი მოტანილი გაისხლიანებული წითელ-წითელი თავები, ხუთი ათასი თავი დათვალეს. ხუთასი კიდევ ცოცხლად დაჭერილი და დიკვევებული სახელოვანი ყიზილბაში მოიყვანეს. და ვინაიდან ბრძანება გაიცა მათთვისაც მოეკვეთათ თავი, [მოკვეთეს] და მათი უბედური თავებიც წინეთ მოტანილ თავებს შეუერთეს. (II, 39-41).

მანუჩარ ქაიხოსროს ძის⁵⁷ მორჩილება

ხსენებული ბეგი ექესი ათასი შეიარაღებული აზნაურით მოვიდა და მთის ფერღობიდან გამარჯვებულებს და დამარცხებულებს თვალყურს ადევნებდა. იღგა აქ და იმედი ჰქონდა, რომ გამარჯვებული მხარე მას შეიწყნარებდა. და როგორც-კი გაიგო, თუ რა ბედი ეწვია თოქმეჩი-ხანს, წამოვიდა [მანუჩარი] დილას და ღირსეული სარდლის კარავში შეაღწია. ამ დროს ყველა მირ-მირაზნი და მწრლივთა თავიანთი ლაშქრით სარდლის ბანაკში მოვიდნენ. ჯარს თან მოჰქონდა [მტრის მოჭრილი] თავები და მოჰყავდა ჯაპევით შებორკილი ყიზილბაშები; მათი [ყიზილბაშების] ალმები თავქვე გადაბრუნებული [იყო] და მათი დაფებისა და საყვირების ხმა დამარცხების მაჩვენებელი [იყო]. სარდლის დნენში მოვიდნენ. ცოცხლად მოყვანილ ყიზილბაშს კვლავ მისი მომყვანი გმირი აჭრიდა თავს. და მოსულმა აზნაურებმა სულ რალაც ერთწამს მიწაზე მტრის ამოდენა გაგორებული უბედური თავები დაინახეს; [და ეს გარემოება] მათთვის დიდი წაგალითის მიჰქცემი და ჩამაგონებელი შეიქნა. (II, 41).

ჩილდირის, თმოგვის, ხერთვისისა და ახალქალაქის ციხეთა დაპყრობა

მას შემდეგ, რაც უძლიერესი სარდლის მიერ ზემოხსენებული ციხეების დასამორჩილებლად გაგზავნილ იქნა არტაანის სანჯაყის მწრლივად დანიშნული 'აბდუ-რ-რაჰმან-ბეგი, მცხოვრებლებმა მორჩილება გამოაცხადეს. ფაღლიშაჰმა დაიკავა მხარე და თავისი მართებლები დანიშნა [986 წ. = 1578 წ.]. (II, 42).

თბილისის ციხის დაპყრობა

წელსა მასვე (ე. ი. 986), ჯუმანდ-ულ-აზირ-ის 20-ს (=1578. 24. VIII.). ხსენებულ დღეს ისლამის ლაშქარი აღნიშნული ციხის პირდაპირ გაჩერდა. მისი მფლობელი დავით-ხანი⁵⁸ საქართველოს მეფეებს შორის სახელოვანი მთავარი იყო. ის წინეთ შაჰის ქვეშევრდომი გამხდარიყო, გვირგვინი დაედგა და [ახლა], უწინდელივით, თავისი ქვეყნის მფლობელი გამხდარა. ვინაიდან მან იცოდა, რომ ისლამის ლაშქრის თავდასხმას ვეღარ გაუძლებდა, ციხიდან გაიქცა, დატოვა ქვეყანა და სახლ-კარი და მთელი თავისი ხალხით გაუფალ მთებს შეაფარა თავი და იქ გაჩერდა. ზემოხსენებული ციხე

და მისი მიდამოები ცარიელი და განადგურებული დატოვეს. შემდეგ ლირსეულმა სარდალმა [ეს] პროვინცია კასტამონის სანჯაყბეგ სოლაქ ფერჰან-ფაშის ძეს მეჰმედ-ფაშას⁵⁹ უბოძა. ჩაწერეს საკმაო რაოდენობის ციხის მცველები, მთელი საქურველი სრულჰყვეს და (ეს ქვეყანა) დაიკავეს როგორც რიგი და წესია. (II, 42-43).

ლევან მეფის ძის ალექსანდრე მეფის⁶⁰ მორჩილება

იმავე (986 = 1578) წელს [ისლამის ლაშქარი] ტფილისიდან დაიძრა, გადავიდა მდინარე მტკვარზე და ყაფურწყლის (چاقچاق) ნაპირას მესამე სადგურზე დაბანაკდა. ამ დროს ზაგემ და გრემად⁶¹ წოდებული ორი დიდი ქალაქისა და საქართველოს რამდენიმე პროვინციის სახელოვან ემირს, საქართველოს მეფეებში სახელგანთქმულ და რჩეულ, ზემოხსენებულ ალექსანდრე მეფესთან ამაჲ წინეთ სარდლისაგან გაგზავნილი რწმუნებულები მივიდნენ და გულის მოსანადირებლად [თან მიიტანეს] წერილები. მოვიდა ამბავი, რომ [ალექსანდრე მეფემ] ამასთან დაკავშირებით თავისი ქვეყნის წარჩინებულები მოიხმო და სახელოვანი აზნაურებისაგან შეადგინა ამალა და სამეფო ბანაკში წამოსასვლელად მოემზადაო. თანახმად საფაღიშაჰო წესისა, მთელი ისლამის ჯარი თავისი ძლიერებითა და დიდებით შემოეგება მათ. ძლევაშოსილი სარდლის ბანაკში რომ მოვიდნენ, თვით მას [ალექსანდრეს] რამდენიმე ხელი საპატიო ტანისამოსი ებორა და მათი თანამდებობრივი მდგომარეობისდა მიხედვით მის ამალაში მყოფ პირებსაც პატივი აღმოეჩინათ. შემდეგ მას [ალექსანდრეს] ებოძა უზენაესი სიგელი მასში, რომ ის იღებს თავის თავზე იხადოს წელიწადში ხარაჯა: ოცდაათი იუქი აბრეშუმი, 10 ლამაზი ჭაბუკი და 10 ბროლტანიანი ქალწული, 10 ფრთა ისპირის შავარდენი და ათი ფრთა კიდევ ჰიჯიზის (?) მიმინო და [აგრეთვე მასში], რომ ის იქნება თავისი ქვეყნის მმართველი ბეგლარ-ბეგის სახელწოდებით. (II, 43).

საქართველოს მეფეების ჩამომავლობის შესახებ მათივე რწმენათა მიხედვით

ქართველი მეფეები ჩემულობენ, რომ მათი გვარი ქექაუს'ამდე (كیکاو) და მის შემდეგ დავით წინასწარმეტყველამდე, — კურთხევა მაღალი ალლჰისა იყოს ჩვენს წინასწარმეტყველსა და მისი [დავითის] უწმინდესობაზედაც, — აღწევს. და ისინი ამბობენ, რომ უწინ-

დელ დროში იყო ერთი სახელოვანი მეფე, სრულიად საქართვე-
 ლოს მპყრობელი და ამ ქვეყანაში სამართლიანობისა და ქეშმარი-
 ტების მიმდევარი. როდესაც [მეფე] შემთხვევით მოკვდა, მას არ
 დარჩა ვაეიშვილი, რომ მის ადგილზე დამჯდარიყო. მას დარჩა
 მხოლოდ თამარ დედოფლად⁶² წოდებული ერთი ლამაზი ასული. და
 ამ სახელმწიფოში გამეფდა იგი მამამისის მსგავსად. და გაუვარდა
 სახელი, რომ მას გათხოვება არ ეწადა და ამბობდა, რომ მე მამა-
 კაცი არ მხამსო. შემდეგ, მონახორის სამსახურის შესრულებასთან
 დაკავშირებით, მას დაუახლოვდა ერთი ლამაზი, მოხდენილი ყმა-
 წვილი. ღვინოს თუ დაღევდა მასთან ერთად დაღევდა, თუ
 სასეირნოდ წავიდოდა, მასთან წავიდოდა, და მას სრულებით
 არ შორდებოდა. მას სახელად თავადს (طاوأت) უწოდებდნენ.
 ერთხელ ზემოხსენებული ყმაწვილი სხივმოსილ პირიმზეს მარტო
 დაიგულვებს და ნახავს მას ღვინისგან მეტად ხმეულსა და შეშ-
 ფოთებულად მწოლარეს. მაშინვე მოხერხებული შემთხვევა ბედ-
 ნიერებად ჩათვალა, ტურფა ასულის სარეცელში შევიდა და, თა-
 ვისი სურვილის მიხედვით, პირადი წადილი დაიკმაყოფილა. თუმ-
 ცა ამ დროს ლამაზმაც გამოიღვიძა, მაგრამ უკვე მომხდარი საქმის
 შემდეგ თავი მოიძინარა. მეორე დღეს ამ სიავისა და მუხანათო-
 ბისათვის მოინდომებს მის მოკვლას, მაგრამ [ჯერ ერთი] ხმა გა-
 ვიდოდა და [მეორე]. ასეთი მცირე დანაშაულისათვის კაცის მოკვლა
 სამართლიანობა არ იქნებოდა. [ამიტომ უშუალოდ] არ ჰკლავს.
 ბოლოს მიზნად დაისახავს გაგზავნოს სადმე ისეთ ადგილას, სა-
 დაც ის დაილუპება. ერთ დღეს ქორს გაუშვებს გაყინულ წყალზე
 და იხვს დააჭერინებს, თავადს ეტყვის; უსათუოდ წადი და ქორი
 და იხვი მომგვარეო, გაგზავნის. ყინული არ იყო ისეთი [სქელი],
 რომ კაცი დაემაგრებინა. თავადის ცდამ ამოდ ჩაიარა და დაიხ-
 რჩო. ტურფა ასული-კი დაორსულდება და, სათანადო დროის
 გასვლის შემდეგ, მას დაებადება ქალიშვილი. იმ დროს ვან-ის
 (وان) სოფლებში بوكرميشين-ად წოდებული სოფელი⁶³ ვეებერთელა
 ქალაქი ყოფილა და მეფის ჩამომავალი ბაგრატივანად (بكرامه وان)
 წოდებული უფლისწულის მამული ყოფილა. ამ ქალიშვილს ამ [უფლის-
 წულზე] დააქორწინებს. მას დაებადება სამი ვაეიშვილი. საქართვე-
 ლოს სახელმწიფოს ამ სამ ვაეიშვილს დაუნაწილებს: უფროს შვილს
 ქუთაშის (كوتاش)⁶⁴ სამეფოს მისცემს. [ეს. ქუთაში] ბაშიაჩუკის
 ქვეყანა და ბაშიაჩუკის [მეფეთა] გვარეულობა იქიდან იწყება.
 შუათანა ვაეს თბილისს მისცემს და სიმონის გვარი მანამდე აღწევს.
 ისინი ლუარსაბის⁶⁵ შვილებად არიან ცნობილნი. უმცროს შვილს

კახეთის პროვინციას მისცემს. [ეს პროვინცია] ლევან მეფის ქვეყანაა. მაგრამ, ვინაიდან უფროსი შვილის გვარი ბაშიაჩუკის მეფეებიდან იწყება, ყველა მის პატივისცემასა და დიდებაში ერთსულაოვანნი არიან. მაგალითად, მისგან დაწყებულას ერიდებიან, ხმალს მას შემოარტყმევიანებენ და გაჭირვების დროს რჩევა-დარიგებისათვის მას მიჰმართავენ. განსვენებული სულთანი სელემ პირველი⁶⁶, თავისი ბატონიშვილობის დროს, მათ სატახტო ქალაქ ქუთაშში ჩავიდა. მათ მორჩილება გამოუცხადეს და [სელემ] ბატონიშვილმა ხარაჯები აპატია, ახლაც მათ ხარაჯა არ მოეთხოვებათ. ვინაიდან სხვა ვითარებათა შესახებ მოთხრობა [ძლიერ] გაჭიანურდებოდა, ამოდენათი ვკმაყოფილდები.

(II, 44-45).

შექის ციხის⁶⁷ აღება

986 წელი [= 1578-1579 წწ.]. უფრო ადრე, როდესაც ალექსანდრე ხანი დაგემორჩილდა, მას [ალექსანდრეს] მიენდო შექის დაპყრობა. მასთან ერთად წარგზავნილ იქნენ ათასეულიდან ორასი სიჟუჰი და მეთაურთაგან მირზა⁶⁸ალნი ბეგი და ლალოშ აჰმედ ბეგი⁶⁸, რომელთა სამშობლო მაგ ძველ ქვეყანაში იყო და [თვითონ ესენი] მაგ ქვეყნის საქმეებში გაწაფულები და ნაცადი გულადები* იყვნენ. მაგრამ მათ გზაზე მდებარე მდინარე კანუკი ძლიერ აღიდებული და მღვრიე იყო, რისთვისაც რამდენიმე დღე დაყოვნდნენ. შემდეგ შემთხვევა მიეცათ და გადავიდნენ და შექის ციხეს ალყა შემოარტყეს. მაღალი ალლანის შემწეობით ციხე დაიპყრეს და საფადიშაჰო ქვეყანას [შეუერთეს]. მამამისის მიერ გაწეული სამსახურის სანუქფოდ ეს ემალეთი ებოძა და დაენიშნა ლევანის ძეს ერეკლე მირზას. მას შემდეგ რაც ყანდი და ციხისთავი დაინიშნა და სხვა საჭირო მასალა მომზადდა, იგი (ემალეთი) საფადიშაჰო სახელმწიფოს შეუერთეს.

(II, 45-46).

მეორე ლაშქრობა ემირ ხანთან და სხვა გზადაბნეულ ყიზილბაშებთან

986 წელი [= 1578-1579 წწ.]. ძლევამოსილმა სარდალმა აღრიცხა ჯარი და [გზადაგზა] ნადირობით შირვანისაკენ გაემგზავრა. იგი დაბანაკდა მდინარე კაფურსა და მდინარე კანიკს შუა⁶⁹ აქ რომ იდგნენ [შეიტყვეს, რომ] თოქმენქ ხანი და მასთან ერთად

* ტექსტში წერია მაგ ქვეყნის „ლომები და მგლები იყვნენ“.

დამარცხებული გზადაბნეულები თურმე იმ [დამარცხების] დროიდან ისლამის ჯარზე შურისძიების ფუჭი ოცნების შესრულებისათვის ემზადებოდნენ. დამარცხებისმომასწავებელი სარდლობა თხოვეს თავრიზის ხანს ემირ-ხანს, რომელსაც შაჰის ნებართვა ჰქონდა და რომელზედაც ესენი ფიქრობდნენ, რომ ის მამაცი და გულადია. შემდეგ ემირ-ხანი და მულანის მფლობელი მურად-ხანი და ნახიჩევანის მფლობელი შერეფ-ხანი⁷⁰ და ენსარ ხალნთა, ესე იგი, ყიზილბაშთა შვიდი, რვა მთავარსარდლის მეთაურობით ოცი ათასზე მეტი ჯარი ქოჯუნ გეჩიდის* სახელით ცნობილ მდინარეს გადავიდნენ და ისლამის ჯარის საძოვარზე მოსიარულე აქლემებსა და სხვა საქონელში შეაღწიეს. როდესაც ამ ამბავმა ძლევამოსილ სარდლამდე მიაღწია, დაუყოვნებლივ მათ საწინააღმდეგოდ გაიგზავნენ ოსმან ფაშა და ჭალაბის ბეგლარბეგი ექჰმედ ფაშა და ზულ-კადირლან⁷¹ ბეგლარბეგი მუსტათა ფაშა⁷². დაინახეს, რომ მათ რამდენიმე რაზმი წინ წამოუყენებიათ და ბრძოლისათვის მომზადებულან. ემირ ხანის გარდა სხვა ყველა ხსენებული ხანი ქოჯუნ გეჩიდის მდინარეს გადმოსულან, მხოლოდ ემირ ხანი რამდენიმე რაზმით ზურგის ჯარში ჩადგა და მდინარის ფონთან განლაგდა. როგორც კი ისლამის ჯარი მივიდა, ჯიქურად დაიწყო ბრძოლა. ისე დაესხნენ თავს, რომ თვალის ვალემა არ აცალეს. ისინიც [ყიზილბაშები] მტკიცედ იყვნენ, გამძლეობაში და ისლამის ჯართან ბრძოლაში დაუდევრობა არ გამოუჩენიათ. მაგრამ, ბოლოს მაღალი ღმერთის შემწეობით ყიზილბაშებმა პირი იბრუნეს. მთელი ჯარი, რომელიც ფონს იყო გადმოსული, მოტყდა და დაიბნა. ჩვენა ჯარმა კიდევ მძაფრად შეუტია. ამ დროს ორი ათასი ყიზილბაშები დაეცა, დანარჩენი იმას ფიქრობდა, თუ როგორ ეშველა თავისათვის. გადასასვლელ ფონს მიცვიდნენ, მაგრამ სიმჭიდროვესა და ალიაქოთში ხსენებული ფონი ვერ იპოვეს. სასწრაფოდ დარბოდნენ [მდინარეზე] გადასასვლელად და, ბოლოს, ხმლის შიშით წყალში ჩაცვიდნენ. რადგანაც აქ ფონი არ იყო, უმეტესობა წყალში დაიხრჩო. მხოლოდ ემირ ხანი თავისი ჯარის იმ ნაწილით, რომელიც ფონს გადმოსული არ იყო, სამშვიდობოს გავიდა. ვინც ტანსაცმელი დაყარა და ისე გავიდა მდინარეს, ისიც კი „ხომ გადავრჩიო“ ამბობდა და ღვთისადმი მადლიერებას გამოთქვამდა. (II, 46-47).

* ქართულად ნიშნავს ცხვრის ფონს

შემახნის მფლობელის არას ხანისა და შექის მფლობელის
აჰმედ ხანის საკვირველი დამარცხება

ესენი [არას ხანი და აჰმედ ხანი] შეიდი-რვა თავიანთი ტოლი საუბედურო ყიზილბაშთა [სარდლებით] თორმეტი ათასი რჯულის შტრებთან ერთად ემირ ხანის დასახმარებლად გაეპართნენ. შემთხვევით ისეთ გადასახედ აღგილას მიაღწიეს, რომ ემირ ხანის ისლამის ჯართან ბრძოლა და [ყიზილბაშთა] დამარცხება [შორი] მანძილიდან დაინახეს. თურმე შირვანის სუნიტებს გაეგოთ ყიზილბაშთა დამარცხება და, როცა მათ უკან გამოეკიდნენ, დაინახეს, რომ ესენი გაქცევაზე არიან. მამაცურად ჩაებმებიან ბრძოლაში. [ყიზილბაშები] რომ ერთ დიდ ხიდზე ჰიდლით გადადიოდნენ, ხიდი მათი სიძძიმის გამო მთლიანად ჩაინგრა და ყველა ყიზილბაში წყალში ჩავარდა და დაიხრჩო. უკან დარჩენილები კი შირვანელმა სუნიტებმა გაწყვიტეს. ეს არის მოულოდნელი კეთილი საქმე, რომელიც ხდება ხოლმე. (II, 47).

არეშის ციხის⁷² აშენების შესახებ

ვიდრე ამ ქალაქში შევიდოდა, ისლამის ჯარმა სურსათ-სანოვავის უქონლობის გამო დიდი გაჭირვება განიცადა. იმდენად, რომ სახელოვან სარდალთან ჯგუფებად მიდიოდნენ და შეუფერებელი ენით ელაპარაკებოდნენ. კაცმა რომ თქვას, ქერი ექვს-ექვს ოქროდ, ფქვილი თერთმეტ-თერთმეტ ოქროდ, მარილს, რომელიც ყოველგვარი საქმლისათვის ყველაზე უფრო საჭირო რამ არის, ორ-ორ ოქროდ ვერ იშოვიდი. როცა ქალაქ არეშს მივიდნენ, ისეთი დოვლათიანობა და ბარაქიანობა იყო, რომ ყველამ თითო თვის, შეიძლება ორმოცი-ორმოცდაათი დღის სანოვავე იშოვა. აქ საჭირო შეიქნა ციხის აშენება. შაჰის ბაღს, რომელიც ქალაქგარეთ მდებარე უმშვენიერესი ბაღი იყო, გარშემო გამაგრებული ზღუდე ჰქონდა და ისეთი ფართო იყო, რომ ოცი-ოცდაათი ათასი ჯარისკაცისათვის საცხოვრებლად საკმარისი იყო. ამიტომ ერთსულოვნად მიზანშეწონილად მიიჩნიეს, რომ ეს ციხედ გადაეკეთებინათ. მთელი ეს ხეები დაჩეხეს, სამკარიანი, ფართო და ღრმა ორმოიანი რამდენიმე დიდი ბურჯ-კოშკი გააშენეს და დაუმატეს. ერთი კვირის განმავლობაში ვეებერთელა და გამაგრებული ციხე გამართეს. ბეგლარბეგობა უბოძეს უავგუსტოესი ჰარემის მნრახორობიდან გამოსულ სარაზხანის სანჯაყის ყოფილ ვალის კაიტას ბეგს⁷³. (II, 47-48).

ბაბ-ელ-ეზვანის ანუ თემურ-კაფუს ციხის დაპყრობა

986 წელი [=1578-1579 წწ.]. როდესაც ამ ქვეყანაში მცხოვრებმა სუნიტებმა გაიგეს, რომ, ამრიგად ძლევა მოსილმა სარდალმა მტრის ჯარზე ნადირობით სხვა დაპყრობილ ადგილებს შირვანის მხარეც დაუმატა, მათ [სუნიტებმა] დაიჭირეს და დააპატიმრეს გზააბნეული ჩირაღ ხალჩად წოდებული [შირვანის] მფლობელი, რომელიც გზა-კვალდაკარგული შაჰის მიერ იყო დაყენებული. სამასამდე ყიზილბაშის ლეშს თავი მოჰკვეთეს, შემდეგ ორ ათასამდე ლურჯა და შავ-ქუდიანი სუნიტი მშვილდოსნები, მსროლელები და მამაცობაში გამოჩენილი გულადი ვაჟაკები საგანგებო მწყობრით უავგუსტოეს ბანაკში მოვიდნენ. წარჩინებულებს საპატიო ხალათები ჩააცვეს, დანარჩენებსაც მოსალოდნელზე მეტი პატივისცემით შეხედნენ. და მაგ ადგილას უსინათლო კვარის სიცოცხლის ფითილი გადაიჭრა და სხვა ლეშებთან ერთად [აქაურობა] გახდა სამუდამო განსვენების ადგილი. (II, 48-49).

შირვანის ეპალეთში 'ოსმან ფაშა რომ დარჩა ვეზირის თანამდებობით

როდესაც შირვანის მხარე ოსმალთა სახელმწიფოს დანართი შეიქნა, საჭირო გახდა დაენიშნათ [ეპალეთის მცველად] მამაცი ხმლის პატრონი და კეთილი ბუნების ვეზირი. რადგანაც ერთსულოვნად გადაწყდა, რომ დიდი და მცირე [თანამდებობის] ჯარისკაცებისა და [საერთოდ] ყველასთვის რჩეული ოზთემურ ფაშის ძე 'ოსმან ფაშა იყო, იგი დაინიშნა ვეზირისა და სარდლის წოდებით შირვანის მმართველად, ხოლო მის ადგილსამყოფელად დადგინდა თემურკაფუს ციხე. და ზუსტად ათასი იანიჩარი, საკმარისი რაოდენობა მარცხენა ფლანგის ულწუფაჯრებისა და სხვა კაფუ ყულის ჯარისა, სამოცზე მეტი ქვემეხი და ზარბაზანი, ორასი ზანდუკი თოფწამალი და [ციხეში] დატოვებული ჯარის ექვსი თვის ჯამაგირი ზემოთ დასახელებულ ვეზირს ჩაბარდა. და კვლავ სამი ათასი ყული იქნა ჩაწერილი და გამოსაყვანი რაზმებით თიმარის პატრონთაგან ათი ათასი რაოდენობის მცველიც იქნა მიჩენილი. (II, 49).

შირვანის ვილნაეთის ფინანსებისა და აღწერის ამბავი

ამ ვილნაეთის დეფთერდარობა მიეცა ვინმე გუმუშანდე მუსტაფა ჩელების. ყიზილბაშთა მმართველობის დროის მიხედვით საფნდიშაჰო დავთარში ჩაიწერა წლიური ფინანსიური შემოსავალი

ორას ორმოცდაშვიდნახევარი აუქი ახია. ამ ქვეყნის აღმწერად კი დაინიშნა ვინმე ზალ მეჰმედ ჩელები. შემანხის ბეგლარბეგს დაეთარში ჩაეწერა შვიდასი ათასი ახჩის შემოსავლიანი სახასო მამული და თოთხმეტ სანჯაყბეგს კი მათი დამსახურების შესაბამისი რაოდენობის სახასოები და თითოეულ სანჯაყს ზა'რმთა და თრმარის პატრონთათვის რჩეული სოფლები უზენაესი სახასოს სახით სახასო ადგილებად ჩაეწერათ დაეთარში. და თემურ-კაფუს ვილნაფეთსაც ზემოთ მოხსენებულის შესაბამისად სახასოები ჩაეწერათ, ხოლო ბეგებს, ზა'რმებსა და თრმარის პატრონებს კანონის მიხედვით— სოფლები და შვიდ სანჯაყბეგს სახასოები დაენიშნათ. დალესტნის მფლობელს ემირ შამხალს მისცა ერთი რჩეული სანჯაყი არფალიქის წესით, ხოლო მის ძმას თუჯალავ ბეგს ერთი რჩეული სანჯაყი მიეცა არფალიქის წესით. ოსმან ფაშამ თუჯალავ ბეგის ქალიშვილი შეირთო ცოლად მხოლოდ იმისათვის, რომ დალესტნის მმართველებთან მეგობრობა ჰქონოდა, მიეღწია ერთობისათვის და ეს ყოფილიყო საბაზი სრული სიმტკიცისათვის. დალესტანი ვრცელი სამფლობელოა; ბევრი მისი მფლობელის სახელი არც უხსენებიათ ამ მხარეში. მათ შორის ყუმუხთა და ყაითაქთა და თაბასარანის მმართველები ოსმან ფაშას დამორჩილდნენ. განსვენებულმა ოსმან ფაშამ სტამბოლში თან ჩამოიყვანა ის ქალბატონი, რომელმაც ძლიერ გაითქვა სახელი თავისი კეთილშეგნებებით. იმ დროის მომღერლებმა მასზე დალესტნის ლამაზმანის სახელით სიმღერა გამოთქვეს და მურაბბა'ები¹³ შეთხზეს. ერთი ორი წლის განმავლობაში მომღერლებთან და სახალხო მთქმელებთან მისი სახელის ხსენება არ შეწყვეტილა. შემდეგ ის ფადიშაჰის ბრძანებით დააქორწინეს ჰასან ფაშაზე, რომელიც ბოსნიაში დაიხრჩო. ბოსნიაშიც კი წაიყვანა თან.

(II, 49-50).

აქა ამბავი კეთილშობილი სარდლის არეშიდან დაბრუნებისა

როცა არეში თვრამეტი დღე გაჩერდნენ, ჯეროვანად მოიმარაგეს საბრძოლო მასალა არეშის ციხისათვისა და გულადი ოსმან ფაშისათვის. შემდეგ ისლამის ჯარით დაბრუნდნენ. გაემართნენ იმ განზრახვით, რომ გაეელოთ ლევან ხანის ქვეყანა. მერვე დღეს სულთანჯიქ'ად წოდებულ ადგილას დაბანაკდნენ. ამ ბანაკში კეთილშობილ სარდალთან შესახვედრად მოვიდა დალესტნის მბრძანებელი შამხალი. ისლამის ჯარი სრული ზეიმითა და ბრწყინვალეობით შეეგება მას, წამოიყვანა და განუზომლად განა-

დიდა იგი და პატივისცა. საოცარია! ის ღამე ბერათის ღამე* იყო. ისლამის ჯარი ზეიმობდა, ზარბაზნებსა და თოფებს იპროდა, ჩირალდანს ანთებდა და ნაირნაირ სანახაობასა და გასართობებს აწყობდა. ისე რომ იქაური ხალხი გოცებულნი და განცვიფრებულნი დარჩა.

ვლწ ეფენ დის მოთხრობა. განსვენებული წერს: კეთილ-შობილმა სარდალმა მე, მწირი, გამაგზავნა იმისათვის, რომ სიტყვიერად მომეთხოვო მისთვის ის ამბები, რომელთა დასაიდუმლოება იყო საჭირო. მოხსენების დამთავრების შემდეგ საუბრის დროს შეძლევს მოჰყვა: პირდაპირ მთა რომ მოჩანს, იმის პირიქითა მხარეს ცხოვრობს ითთაბალად (أبتـال) ⁷⁴ წოდებული ერთი საზიზლარი ხალხი, რომელთაც ავი რჯული და ცუდი ზნე-ჩვეულება აქვთ. ლემის მჭამელები და მურტლები არიან. ერთ ქალს შვიდი-რვა ვიგინდარა შეირთავს; გაჩნდებიან ნაბიჭვრები. როდესაც [ეს უკანონო შვილები] შეძლებენ [თავისუფალ] მოძრაობას, დაიჩოქებენ მუხლებზე; ამ უკანონოდ შობილს ხელში ერთ ვაშლს მისცემენ და თავისკენ მიიხმობენ. ვისაც [ბავშვი] ვაშლს მისცემს, ბავშვს იმ კაცის შვილად მიიჩნევენ. და ამასაც გადმოსცემს: ყაჯაქში ყოფილა ერთი ტომი. მათ მბრანებელს უტმა⁷⁵ ეცახიან თურმე. ის ჩემულობს, რომ მისი უწმინდესობა წინასწარმეტყველის — მასზე იყოს ლოცვა მალალი ალლჰისა და მშველობა — მალალირსეული ბიძის. მისი უწმინდესობა ჰამზას — მალალი ალლჰი კმაყოფილი იყოს მისგან — ჩამომავლობისა არის. თურმე მათი ტანის სიმალღე ზომიერია და სხვა ადამიანთა შესაბამისი, მაგრამ ძალიან ნსუქნებია, ზორბები, თავი აქვთ მსგავსი ისეთი დიდი ქვაბისა, რომელშიც შეიძლება მთლიანად ორი ცხვარი მოიხარშოს. ვთქვათ, ცხენი ან სხვა ცხოველი რაც უნდა ღონიერი იყოს, მათ ტარებას ვერ გაუძლებს თურმე ერთი ადგილიდან სადმე სხვაგან თუ წავლენ, კამეჩის ურმით მიდიან თურმე. ის კი არა, ღირსეულ სარდალთან რომ ვერ მივიდნენ, პატიება ითხოვენ იმ მიზეზით, რომ იმ მთიდან ურმით გადმოსვლა შეუძლებელი იყო. (II, 50-51).

ისლამის ჯარი რომ არზრუმის საზამთრო ბანაკში ჩავიდა

ისლამის ჯარმა რომ თბილისის მიდამოებს მიაღწია, კანსიმზე ორი დღით ადრე იყო [=24. XI]. მაგრამ ზამთრისებური ამინდი დაიჭირა და ისეთი ცივი და ძლიერი ქარი იყო, რომ რამდენიმე

* ბერათის ღამე — შაბანის თვის 15-ის ღამე, როცა მუჰამედს ეცნობა, რომ ის იქნება ალლჰის მოციქული და წინასწარმეტყველი.

ათასი კარავი დაგლიჯა და დაანგროა. კნსიმის ლამეს [=26. X.] იმდენი თოვლი მოვიდა, რომ კარავების მეტი წილი თოვლის ქვეშ დარჩა. ამრიგად, ამ ბანაკში რამდენიმე ათასი კაცი დაიღუპა. საერთოდ ათასი გაჭირვებითა და წვალებით პატიოსანი რამაზნის ოცდაერთს [=1578 წ. 21. XI.], როგორც იყო, არზრუმს ჩავიდნენ. ისლამის ჯარის ისკუდარიდან წამოსვლიდან, ბანაკიდან ბანაკამდე რომ იარეს და ახლა არზრუმს რომ ჩავიდნენ, ლაშქრობის ას ოცდაათობმეტი დღე შესრულდა. ამ ვადაში არ შედის ერთ ადგილას გაჩერების ხანი. ამ დროს ზოგი [ჯარისკაცი] ყაზარმაში დატოვეს, ზოგს [შინ] წასვლის ნება მისცეს და საქიროების მიხედვით ყველას საქმე მოაგვარეს.

(II, 51-52).

ისლამის ჯარის დაბრუნებას შემდეგ შირვანში მომხდარი ამბები

ღირსეულმა ოსმან ფაშამ მისდამი რწმუნებული უამრავი ჯარით, ჯერ არეშის პირდაპირ გააშენა ძალიან მაგარი ხიდი, გადავიდა ამ ხიდზე და ყარაბაღისა და მულანის ხალხი დაარბია და დიდი ზრალი მიაყენა. უსაზღვრო და შეუდარებელი ნადავლით თავის საბრძანებლოში ჩავიდა.

(II, 52).

შირვანის ყოფილი ხანის არეშ ხანის მოკვლისა და მისი დამარცხების ამბავი

არეშ ხანმა, რომელიც უწინ შირვანის მბრძანებელი იყო, ოსმან ფაშისა და სხვა სუნიტების განადგურების მიზნით ოცდახუთ ათასზე მეტი ყიზილბაშთა ჯარი შეკრიბა და შირვანის მიწა-წყალზე გადმოვიდა. თავდაპირველად შემახის დაეცა. ბედნიერი რამაზნის ნეტხრე დღეს, რომელიც კვირა იყო [=1578 წ. 9. XI, კვირა], ოსმან ფაშაც ისლამის ჯარით წინაღუდგა და ხოცვა-ჟლეტა დაიწყო. იმ დღეს მთელი დღე იბრძოლეს. მაგრამ საღამო რომ დადგა, შესვენების დაფი დაუქრეს და განშორდნენ. მეორე დღესაც იგივე განმეორდა. მესამე დღეს, რომელიც სამშაბათი იყო, კვლავ ისეთივე ბრძოლა და ხანგრძლივი ომი იყო. ორთავე ქვეყნის უფალი ღმერთის შემწეობითა და ქვეყნის წინამძღვრის [ფეილაშბერის]—მასზედ იყოს მშვიდობა—სასწაულთა სიუხვით, დიდი ხნის განმავლობაში რომ ისლამის ჯარი თათარ ხანის [ჯარის] მოსვლას მოუთმენლად ელოდა, აი ახლა ამ ადგილას მოაღწია ამ ჯარმა. ისინი მოვიდნენ: თათარ ხანის სამი გულადი და მამაცი

ძმა, რომელთაგან ერთი იყო 'ადილ გირეი, მეორე—ლახნი გირეი და მესამე—სა'ადეთ გირეი და მისი [ათათარ ხანის] ღირსეული შვილი მუბარეკი გირეი ორმოცი-ორმოცდაათი ათასი მტერზე მონადირე თათრის ჯარით. ჯიქურად დაესხნენ ყიზილბაშებს. მაღალი ალღაპის მადლით, ისეთი ბრძოლა ატყდა, რომ ციური სამყაროს შორსმჭვრეტელ თვალს, შეიძლება, ანგელოსთა გუნდსაც ამის მსგავსი ცოტა უნახავთ. და, გარდა იმისა, რომ ყველა ამდენი ხანი და სულთანი დახოცილ იქნა, შვიდი ათას შვიდას სამოცდაოთხი ყიზილბაშის მოკვეთილი თავი აღრიცხეს. დადასტურდა, რომ ჭრილობისაგან დაღუპულნი და წყალში დამხრჩვალენი კიდევ ათი ათასზე მეტი იყო. გზაკვალდაბნეულთა სარდალი არეშ ხანიც ტყვედ ჩაეარდა და დიდებული ვეზირის თანდასწრებით ისიც მოკლულ იქნა. ხოლო ნადავლი, რომელიც ისლამის ჯარმა ჩაიგდო ხელში, ყოველგვარი ანგარიშსა და ზღვარს სცილდებოდა, ამიტომ ამაზე აქ ლაპარაკს ვწყვეტ.

(II, 52-53).

აქ ამბავი არეშის ბეგლარბეგის ყაითას ფაშის წამებით მოკვლისა

როდესაც ბორტგანმზრახველი არეშ ხანი 'ოსმან ფაშაზე გამოემართა, იმამყულნი ხან სულთანი და გილანელი ემირ ხანიც თხუთმეტი ათასი გზადაბნეული ყიზილბაშით არეშის ციხეს მოადგინენ. ყაითას ფაშა ციხეში რომ უნდა გამაგრებულიყო, სიმტკიცე ვერ გამოიჩინა, ყიზილბაშების თავდასხმა აიცილა და თვითონ დაესხა მათ. მაგრამ ყოველთვის კარგი ამინდი არ დაგიდგება—სრბიან ქარები ისე, როგორც ეს ხომალდებს არ სურთ*. მისი ჯარი დამარცხდა და თვითონაც მაშინ დაიღუპა. ამის შემდეგ ყიზილბაშთა ლაშქარმა ქალაქ არეშის მცირე ნაწილში შეაღწია და სუნიტთა ხოცვას შეუდგა. [არეშის] ერთი-ორი უბანი იავარკყვეს და ტყვეები და ნადავლი გაინაწილეს.

(II, 53).

არეშ ხანის ქონებისა და დოვლათის და მისი ოჯახის დარბევისა და შემდეგ ყიზილბაშთა ჯართან ბრძოლების შესახებ

როდესაც არეშ ხანი წუთისოფელს გამოესალმა, ერდოდუ ხანი და რამდენიმე სულთანი მაგ ქიდილში უკუიქცნენ. როდესაც ჩვენმა გულადმა სარდალმა გაიგო, რომ მათ [ერდოდუმ და

* წინწყლებში ჩასული გადმოცემულია არაბული წინადადებით, რომელიც დოც. აღ. ლეკია შვილმა თარგმნა.

სულთნებმა] მტკვრის პირდაპირ ჰალუდ [اله] წოდებულ მხარეში, ცნელად მისადგომ ადგილას თხრილები გათხარეს და ხმაღს გადარჩენილ ყიზილბაშებთან ერთად თავიანთი თავისა და ცოლშვილისათვის თავდაცვასა და თავშესაფარს აწყობენო, მათ საწინააღმდეგოდ ხანის ძმებთან ერთად გაგზავნა თათართა ჯარის ერთი ნაწილი. როგორც კი ეს ჯარი იქ მივიდა, მათ [ყიზილბაშებმა] პირი იბრუნეს დამარცხებისაკენ და წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. არემ ხანის ხაზინა, მისი ლანაზმანები,—მოწიფული ქალიშვილები, ცოლი და ორმოცი-ორმოცდაათი ლამაზი მხევალი დაატყვევეს და განარცვეს. ტყვედ ჩაიგდეს აგრეთვე ერთი მისი ყრმა შვილი, ხოლო მანდ მყოფი ყიზილბაშების უმეტესობა დახოცეს. სხვა ნადავლის გარდა თათარ ჯარისკაცთა გუნდმა დამსახურებულად იგდო ხელში თორმეტი ათასი ალფირი აქლემი. ჭეშმარიტად, ეს დაპყრობა და ეს ნადავლი უთუოდ დიდად სჭარბობდა ადრინდელებს.

(II, 53-54).

შემახაში ოსმან ფაშისათვის ალყის შემორტყმა და ზემოაღნიშნული თათრის ჯარის ომი

ოცდაათ-ორმოც ათასმა ურჯულთა ჯარმა ერთი ჭაბუკი, ვითომ უფლისწულიაო და, თავიანთ მთავარსარდლად გახადეს, მოადგნენ შემახის ციხეს და, სამი დღის განმავლობაში ოსმან ფაშას ალყა შემოარტყეს. სახელოვანმა ფაშამ კი ეს ამბავი შეატყობინა თათართა ჯარს, რომ სასწრავეოდ წამოსულიყვნენ მოსაშველებლად. გაგზავნილი ჩაუვში შემთხვევით ყიზილბაშთა ჯარს ჩაუვარდა ხელში. როდესაც [ყიზილბაშებმა] წერილის შინაარსი გაიცინეს, შირვანელებთან ომი გადასდევს და გაემგზავრნენ თათრის ჯართან შესახვედრად. შეხვდნენ მათ ჰაქმუდ აბაღად წოდებულ ველზე. სამ-ოთხ დღეს გაგრძელდა დიდი ბრძოლა და ჭიდილი. მაგრამ თავსხმა წვიმამ არცერთ მხარეს თვალის გახელის საშუალება კი არ მისცა. ბოლოს ბრძოლაზე ხელი აიღეს; ყიზილბაში თავის მხარეში, ხოლო თათარი ბაბ-ელ-ეზვანბისაკენ გაემართა. რადგანაც ოსმან ფაშამ მიზანშეწონილად მიიჩნია ცოტა ხანს დაღესტანში დარჩენა და შემდეგ საჭიროებისამებრ ისლამის ჯარის თემურ-კაფუში ჩაქეტვა, შემახიდან იგი გადავიდა, შეხვდა ხანისწულეებს, წამოვიდა მათთან ერთად და მოვიდა თემურკაფუში. აქ ჩამოვიდნენ აგრეთვე ნოღაელი თათრებიდან თხუთმეტ ათასამდე თათრის ჯარი და დაღესტნის მმართველის ემირ შამხალისგანაც იმდენივე მწვილდოსანთა რაზმები ჩავიდნენ. ამიტომ იყო, რომ

ისწმის ჯარმა სრულყოფილად მოიკრიბა ძალა და მოიპოვა დიდება და ძლევამოსილება. შემდეგ, გულადმა ოსმან ფაშამ უშჯობესად მიიჩნია ეს ვითარება მოეხსენებინა ფაშის კარისათვის, ვიდრე [ეცნობებინა იგი] ქვეყნის დამპყრობი ვეზირისათვის. მან გაგზავნა ჩათართა ცხენებით ულაყები ყივჩაყის ველით კაფას ნაპირებისაკენ და საქმის ვითარება აუწყა. და ეს მაშინ, როცა მას სარდლისაგან არ ჰქონდა საბაბი მისგან ასე უგულვებელყოფისა და მაშინ, როცა მათ შორის უსიამოვნების გამომწვევი არავითარი მიზეზი არ იყო. ამის შემდეგ ვეზირს გვერდს აუვლიდა ხოლმე და ყოველგვარ ვითარებას, რომელიც აუცილებელი იყო მოეხსენებინა და ეცნობებინა ზემდგომთათვის, უჭუალოდ სტამბოლს აცნობებდა. ხოლმე. (II, 54-55).

ხანის ძმის 'წდილ გირეი ხანის ყიზილბაშთა ხელში ჩაგარდნის ამბავი

შირვანზე თავდასასხმელად წამოსული ყიზილბაშები ყარაბაღისა და მულანისაკენ გამოემართნენ. აქედან თემურ-კაფუსაკენ იყურებოდნენ. მათი [ყიზილბაშების] ამ ადგილას მოსვლისა და შეკრების შესახებ მოხსენდა მალაღლირსეულ უფალ ვეზირს. [სარდალმა] ხანის ძმა 'წდილ გირეი სულთანი თათართა მრავალრიცხოვანი ნაწილებით დაუყოვნებლივ გაგზავნა მათთან [საბრძოლველად]. მაგრამ განგებით თურმე წინასწარ განსაზღვრული ყოფილა აქ მოხსენებული სულთნის ['წდილ გირეის ტყვედ] ჩაგარდნა და თათრის ჯარის დამარცხება. ისეთი ძლიერი და ხანგრძლივი წვიმები დაიჭირა, რომ [ჯარს] სამოქმედოდ ხელფეხი შეუბორკა. მტრის სიმრავლემ მოიცვა ყოველი მხარე. დასასრულ, ბევრი ბრძოლისა და ჭიდილის შემდეგ ხანის შვილი [მტრებს] ჩაუვარდა ხელში; ეს წარმოშობით ჩინგიზის გვარეულობიდან არისო და მომეტებულად განადიდეს და პატივი მიუგეს. მაგრამ რა გამოვიდა, მტერმა გაიმარჯვა და თვითონ კი დამარცხდნენ; ალანჰის ნება სწორედ ეს ყოფილა და ასეც მოხდა. (II, 55-56):

მეორე წლის უავგუსტოესი ლაშქრობის დაწვრილებითი ამბები, რომელიც ვეზირისა და სარდლის ზემოხსენებული მუსტაფა ფაშის დროს მოხდა

ცხრაას ოთხმოცდა შვიდ წელს, გაზაფხულზე, რომელიც ჯუმანდ-ულ-ევეელის თვეს დაემთხვა [=1579 წლის ივნისი], გაიცა ბრძანება, რათა ჯარი კვლავ არზრუმის ვაკეზე შეკრებილიყო. ამ

ბედნიერ წელს ანატოლიის ბეგლარბეგი ჯა'ფარ ფაშასა⁷⁵ და შა-მის დიდებული ბეგლარბეგის დიდი ვეზირის ტავილ მეჰმედ ფაშის თვალისჩინს ჰასან ფაშას თავიანთი ენაღლეების ჯარით დაევალოთ უავეუსტოესი ლაშქრობის ჩატარება. მოვიდნენ და აღნიშნულ ადგილას შეიკრიბნენ. აქიდან დაიძრნენ და ჯუმადრ-ულ-სხირის მეორე დღეს [=1579 წ. 27. VII.] ყარსის ველზე დაბანაკდნენ. ყარსის ციხის გაშენება ყველაზე უფრო საშურად იცნეს და საქმეს შეუდგნენ. მაღალი ალლაჰის შემწეობით აღნიშნული თვის უკანასკნელ დღეს [=1579 წ. 23. VIII.] დაასრულეს. (II, 56).

თბილისის ციხისათვის ალყის შემორტყმა და ალყაშემორტყმულთა გაჭირვება

მას შემდეგ რაც ისლამის ლაშქარი არზრუმში ჩავიდა, თბილისის ბეგლარბეგისაგან მიღებულ იქნა რამდენიმე საგანგაშო წერილი, რომელშიაც ის თავიანთ დიდ გაჭირვებაზე წერდა. მაგრამ მრავალ ღონისძიებათა მიუხედავად სურსათის მიწვდენა მაინც შეუძლებელი გახდა. ვინაიდან ყიზილბაშებმაც იცოდნენ მათი ასეთი გაჭირვებული მდგომარეობა, იმამყულნი ხანი წამოვიდა ათი ათასი ჯარით და სრული ოთხი თვე ციხეს ალყა შემოარტყა. ციხეში ალყაშემორტყმულთა შორის ხორბლის ქილა ათას ახჩად იყიდებოდა, ქერისა კი რვაასად და, ბოლოს, ისიც არ დარჩა. ერთი აქლემი ოციათას ახჩად გაიყიდა. ბოლოს ძაღლისა და კატის ხორციც ჭამეს. ისე რომ ერთი ძაღლი ორ-ორ ათასადაც გაიყიდა. ამ გაჭირვება-უზედურებაში მყოფ ალყაშემორტყმულ მეციხოვნეებში მხოლოდ შვიდასი კაცი გადარჩა. საქმე ამ ზომამდე რომ მივიდა, [ყიზილბაშებმა] ათასი მცდელობითა და დაპირებებით დაეინებით მოითხოვეს ციხე, მაგრამ არ მისცეს. შემდეგ ბედნიერმა სარდალმა მუსტაფა-ფაშის ხელით საკმარისი სურსათი გააგზავნა, ამის შემდეგ კიდევ რამდენიმეჯერ გააგზავნა სურსათი და მაგ საწყლებს სიცოცხლე შეუნარჩუნა. მართალია [გაგზავნილი] სურსათიდან ბევრი ქართველ ქაფირებს შეხვდა, მაგრამ მუსლიმებსაც ბევრი ერგოთ. კვლავაც დამზადებულ იქნა უამრავი სურსათ-სანოვაგე, რომელიც გაიგზავნა დიდი ვეზირის თვალისჩინისა და მისი მეტად საყვარელი ჰასან ფაშის ხელით, რომელიც მან მთავარსარდალ დანიშნა. მან გამოიჩინა არაჩვეულებრივი გმირობა და თექვსმეტი დღის განმავლობაში მიაღწია [დანიშნულ ადგილს]. აქ უცნაური ის არის, რომ ხსენებულ ფაშას ორი დღის წინეთ თავისი მამისაგან მოუფა წერილი, რომელშიაც [მამა] წერს: ვიცი რომ შენ

გებრძანება თბილისისათვის სურსათის მიწოდება. წინააღმდეგობა არ გასწიო, კარგად მოემზადე და ისე გაემგზავრე და ეს სამსახური ბედნიერების წინნამძღვრად მიიჩნიე-ო. [ამ წერილის შინაარსი] თვითონ მას გაეზიარებინა ზოგი თავისი ახლობლისათვის. (II, 57-58).

ისლამის ჯარმა რომ ერევნის მხარე დაარბია და
იავარჰყო

ციხის აშენების დროს თოქმაქ ხანად წოდებული ყალთაბანდი თავისი ყაჩაღთა ბრბოებით ვერ ისვენებდა, რომ არ წვდენოდა ხან [ჩვენს] სურსათით მომმარაგებლებს, ხან კიდევ იქითკენ მიმავალ მეცხენე ბიჭებს. მაღალი ალლაჰის შეწევნით ციხის მშენებლობა დასრულდა. ისლამის შეიხებმა, რომლებიც გადამწყვეტლებია პატიოსანი მრევლის [ცხოვრებაში] წამოჭრილი ძნელი საკითხებისა, გამოსცეს ფეთევები ყიზილბაშთა ქვეყნის დარბევა-აწიოკების დროს მათი ცოლშვილის დატყვევებისა და მონად გახდომის თაობაზე. გაცემულ ფეთვათა შინაარსი ასეთია: კითხვა — სომხური წარმომავლობის მავანი მოქალაქისადმი კუთვნილი მონის გამოყენება შარი'ათით ნებადართულია თუ არა? პასუხი — თუ დანაშაული აქვს, ნებადართულია... კითხვა — შარი'ათით ნებადართულია თუ არა დედებთან ერთად დარყვევება იმ მცირეწლოვანი ბავშვებისა, რომლებიც შვილებია დატყვევებული ქალებისა და თავიანთი დედების სარწმუნოების გააზრიანება მათ არ შეუძლიათ? პასუხი — ნებადართულია. ასე, ამ ფეთვების შესაბამისად მაღალირსეულმა სარდალმაც სწრაფი შეტევა მოაწყო, ე. ი., ლამის თავდასხმაზე გადავიდა, ძლიერი დასარტყმელად გონიერი ღონისძიებები მიიღო. ანატოლიის ბეგლარბეგ სარდალ ჯა'ფარ ფაშას² და კიდევ სამ ბეგლარბეგს ბრძანებები დაუგზავნა, ჯარები მიუვლინა და ერევნისაკენ გაამგზავრა. თოქმაქ ხანი ერევნის ქვეყანაში იყო ხელისუფლად. თქვეს, აბა ნახოს, როგორია მეცხენე ბიჭებისა და ჯარში გამოსაყენებელი ცხოველების დარბევა და დაზიანებაო და მიჰყვეს ხელი ქალაქ ერევნისა და მისი მიდამოების დარბევას მაგ ოქროთი ნაკეთები სასახლეები მიწასთან გაასწორეს. მოხატული თაღები და ჩარდახები დაწვეს და ოც ათასზე მეტი ბავშვი და ქალი დაატყვევეს. იქიდან ისლამის ჯარი გამდიდრებული და გახარებული დაბრუნდა და უავგუსტოეს ბანაკში ჩავიდა.

(II, 58-59).

უსინათლო შაჰის, ე. ი. ქორ ხუდნაბენდეს უბედური ქალისა და უსირცხვილო მისი დისა და 'ადილ გირეი ხანის მოკვლის ამბავი

ზემოთ ითქვა, რომ ხანის ძმა 'ადილ გირეი სულთანი შემთხვევით ყიზილბაშებს ჩაუვარდა ხელში. შემდეგ აღნიშნულმა შაჰმა სულთანი სამეფო სასახლის ერთ მშვენიერ ბინაში დააყენა შინაური პატივპატივით. მისი მომსახურება დაავალა რამდენიმე ყიზილბაშს, რომელნიც მეთვალყურეებიც იყვნენ. ის ძალიან გაბედული და მაჰაცი უფლისწული იყო. [ამასთანავე ერთად], რადგანაც [უფლისწული] თავისი ღირსეული ჩამომავლობით მასზე [შაჰზე] უფრო ზღაპრად იდგა, [შაჰი] განიზრახავს სიძველეს გაიხადოს იგი. შემდეგ, აღნიშნული უფლისწული შეუყვარდება შაჰის დასა და ცოლს: შემდეგი საუბრები და მუსაიფები უკვე ქეიფობას იწვევენ, ხოლო ქეიფობის შედეგი კი პაემანია. შემდეგ მეთვალყურე მცველებმა ეჭვი აიღეს; რაღა ეჭვია, შეიძლება მალე გამოაშკარავდეს კიდევაც. ესენი ამბობენ: თუ შაჰი ცოლის უპატიოსნებას ითმენს და ღვთისმშობელს უნამუსოა, ჩვენ ხომ [ოჯახისადმი] გულმოდგინეობა გვაქვს. ერთხელ თითქმის მთელი ჯარის სახელით ყიზილბაშთა ეს საზიზღარი ბრბო შაჰის საიდუმლო ოთახში შეიჭრა. მისი ტურფა ცოლი თუმცა ქმრის მკლავებს შეაფარებს თავს, საწოლს შეიხიდება და თუმცა შაჰიც ძალიან ეცდება, რომ იხსნას იგი, მაგრამ უნაყოფოდ: შაჰს მკლავებიდან გამოგლეჯენ, წაიყვანენ და სიკვდილით დასჯიან. შემდეგ სასახლის ქალთა ნაწილში შევლენ და შაჰის უბედურ დასაც მოჰკლავენ. ხანის წულისადმი მიჩენილ მცველებსა და შუამავლებსაც მოჰკლავენ. შემდეგ როცა ესენი თავს დაესხმიან უფლისწულის ოთახს, [უფლისწული] დიდ ბრძოლას გასწევს; ისე რომ შეიძლება მოჰკლავს, შემდეგ კი დაიჭრება და ცალღონე მიღებული დაეცემა. მაშინ მას თოფით მოჰკლავენ და წამებულად დაეცემა. წყალობა მაღალი ალლაჰისა იყო მასზედა.

(II, 59-60).

მაგრამ შაჰ აბბასმა ცბიერ მცველებზე რომ შური იძია

განსვენებული დიდი ვეზირის მურად ფაშის⁷⁵ დროს ყიზილბაშიდან ერთი ტყვე მოვიდა. ქართველი ბეგისწულთაგანი იყო. პატარაობის დროიდან შაჰის ხაზინაში შესულა და დაუმსახურებია პატივისცემა და კეთილგანწყობილება. ბევრი წლის განმავლობაში მთავარი ხაზინადარი ყოფილა. აუსუფ ალას ეძახდნენ. განსვენებულ მურად ფაშას რეკაში (ყ⁷⁶) მისთვის უბოძებია ერთი ზეწმეთი

და იქ დარჩენილიყო. ის მოგვითხრობს: შაჰი ღონისძიებებს ღებულობს, რათა თავისი ღედისა და დის შური იძიოს. მკველებს შემოწმების საბაბით წაიყვანს. ისფაჰანის სასახლეში ყოფილა ერთი გრწელი არამხანა. თვითონ დადგა კარის ერთ ფრთასთან და [მკველებს] თითო-თითოდ ამოწმებდა. ყველა მომსვლელ მკველს თითო-თითოდ ეკითხება: რამდენია მისი ჯამაგირი, რომელი ადგილიდანაა სამხედრო სამსახურში, რა აქვს [სამსახურში] შეძენილი. ასე თითო-თითოდ ეკითხება და [ამავე დროს] ის ათვალეირებს ჭრილობას, ნაიარევს. ამის შემდეგ [მკველი] მიდის შიგნით და ერთ-ორ კარს რომ გაივლის, იმ ადგილას რამდენიმე უწყალო ჯალათი ჰყავს დაყინებული. ჯიქურად ცხენიდან ჩამოაგდებენ და თავს მოკვეთენ, ჭაში ჩააგდებენ და [ახლა] კიდევ სხვას დაელოდებიან; შაჰი კი მანამდე ერთს კიდევ დაკითხავს, ამის შემდეგ ესეც მავ გზითვე წავა. ერთი სიტყვით, ამგვარად ათას შვიდას, თუ, ღმერთმა უკეთ იცის, ორიათას შვიდასი კაცი დახოცაო, ამბობს. ვერავინ ამას ვერ მიხვდა და ვერავინ ეს ვერ წარმოიდგინა. ბოლოს, მასთან იდგა მისი ერთი მახლობელთაგანი, წმინდანობას მიღწეული კაცი. მან უთხრა: ჩემო ბატონო, ჩემო შაჰო, საკმარისია უკვე, სინდისიკ კარგია. ამ დროს ხალხმა უკვე გაიგო [თუ რა ხდებოდა] და აქეთ-იქით გაიქცა. და მაშინ შაჰმა თქვა: აი, ყალთაბანდებო, ფანდიშაჰის არამხანის შემლახველი ასე დაისჯება. ამდენი დახოცილი ხალხის ცხენები, უნაგირ-მოსართავეები და შესანიშნავი სამოსელი საშაჰო ქონებად გაატარებინა. ცოდვა მის პირველ მთქმელზე იყო.

(11, 60-61).

სახელოვანი ხანის—მეჰმედ გირეი ხანის თათრის ჯარით შირვანს ჩამოსვლა და მისი კვლავ დაბრუნება

987 წელი [=1579-1580 წ.]. დიდებულმა ხანმა თემურ-კაფუში გამგზავრების შესახებ ფანდიშაჰისაგან რამდენიმეჯერ მიიღო უავგუსტოესი წერილი. თათართა ჯარისათვის საბოძებლად უამრავი ქონება გაიღეს. ხანიც უნებლიეთ ჭიანჭველის ოდენა თათრის ჯარით აღნიშნული წლის ჯუმად-ალ-ნხირის პირველ რიცხვში [=1579 წ. 26. VII.] ბალჩესარაიად წოდებული თავის სამეფო და გულწარმტაცი ქალაქიდან დაიძრა და გაემგზავრა. ათი ათასი რაოდენობის თათართა ჯარის მთავარსარდლად მან დანიშნა აზაკის სანჯაყის ბეგი მეჰმედ ბეგი, რომელიც ჩერქეზების ტომისა, საქართველოსი და, შეიძლება, რუსისა და დაღესტნის ქვეყნების კარგი მცოდნე და სახელოვანი ემბრი იყო. მან [ეს სარდალი]

ჯართან ერთად უფრო ადრე გააგზავნა. აღნიშნული [სარდალი] სამოცდაათობმეტ დღეში თემურ-კაფუს ჩავიდა. დიდებამოსილი 'ოსმან ფაშა ძლიერ გაახარა მისმა უფრო ადრე ჩამოსვლამ. შირვანის ენაღეთის [თანამდებობას] კასპიის ზღვის ამირბარის თანამდებობაც დაუმატა და ზემოაღნიშნულს რვაჯერ ასიათას ახჩიანი სახასო ადგილები უბოძა. ამ დროს სახელოვანი ხანიც ჩამოვიდა და 'ოსმან ფაშას ესტუმრა. შემახის ალებისათვის სასიკვდილე ყიზილბაშთაგანი მეჭმედ ხანად წოდებული ერთი უბედური მთელთავის ძალ-ღონეს არ ზოგავდა. მასზე ჯარი გაგზავნა. უმეტესობა ხმლით ააქუწყინეს. შემდეგ ბაქო⁷დ წოდებულ ქალაქში ბრბოებად მოსიარულე ნაძირალების ასალაგმავად ხანის შვილი გაგზავნეს. როგორც ჩვეულებრივ, ესენიც დასჯილ იქნენ. ამის შემდეგ სახელოვანი ხანი და დიდებამოსილი 'ოსმან ფაშა შემახაში ჩავიდნენ. მაგადგილას მდებარე ქერღე (اكر) მდინარეზე გადავიდნენ. ყიზილბაშთა ქვეყნიდან ყიზილაღაჯ⁸ად წოდებულ ადგილამდე, რაც რომ ყიზილბაშია, კეთილმოწყობილი და გაშენებული მხარეები იყო, ყველა ერთად დაარბიეს და გააჩანაგეს. დარბევისას თათარმა იმდენი ნადავლი ჩაიგდო ხელში, რომ აღრიცხვასა და ანგარიშს აღემატებდა. ეს სიხარულის მომგვრელი ამბავი ლაჩინ ალად წოდებული ნდობით აღჭურვილი პირის მეშვეობით მალაღირსეულ სარდალს შეატყობინეს და იგი გადაიქცა მთელი ისლამის ჯარისათვის სიხარულისა და მხიარულების მიზეზად. მაგრამ ხანმა საკმარისად მიიჩნია ამდენი სამსახური და შირვანის მიწა-წყალზე დარჩენა და [აქ] გამოზამთრება არ მოისურვა. დაიწყო ბოდიშის მოხდა და პატიების თხოვა, დატოვა თავისი შვილი ღაზნი გირეი ხანი და დაბრუნდა. ამ გარემოებამ გამოიწვია ფაღდისაჰის განრისხება და, ბოლოს, გათავდა მით, რომ ის მოაშორეს თავის სამფლობელოსა და თავსაც.

(II, 61-62).

შესამე ვეზირის სინან ფაშის⁷⁷ სარდალად დანიშვნისა და ლალ მუსტაფა ფაშის ოსმაღეთში გამგზავრების ამბავი

განსვენებული სინან ფაშა თავის ბუნებაში თვითმოყვარე, ამაყი და ჯიუტი არნაუტთაგანი, ქირვეული და ამპარტავნობითა და სიძულვილით აღსავსე მოღვაწე იყო. იგი იყო დიდი ქონების პატრონი და თავგადადებული შურისმაძიებელი ყველა იმაზე, ვინც მას წინ აღუდგებოდა. მაგალითად, როდესაც აზრი იყო გაჩენილი იმის შესახებ, რომ ლალ ფაშა, ან [მასთან ერთად], სხვა ვინმეც.

დანიშნოს [ჯარის] სარდლად, ან არადა, ვთქვათ, დიდი ვეზირის მეჭმედ ფაშის სწორი და სამართლიანი აზრით გადაწყვეტილია, რომ მარტო ლალა ფაშა იყოს სარდალი, იგი [სინან ფაშა] არასოდეს არ დაიხვეს უკან დაამციროს და შეურაცკყოს ლალა ფაშის სანაქებო დამსახურება და გააბათილოს და უარკყოს [ლალა ფაშის შესახებ] მიღებული წერილები და წარდგინებები. ყოველი დადებითი აზრი, რომელიც ლალა ფაშაზე შეიქმნებოდა აღნიშნული, [სინან ფაშა] მას უკეთოდ მცდარად მიიჩნევდა. მაგალითად, თოქმეჩ ხანთან ლაშქრობისას თვითონ [ლალა ფაშა], ვითომდა, ქვის მოქანავე კარავში (?) იჯდა, ხოლო [თოქმეჩ ხანთან სალაშქროდ] ჯარი გაგზავნა და შეცდომა გააკეთა; თვითონ თავისი ნაწილებით რომ წასულიყო [თოქმეჩ ხანს] უთუოდ ტყვედ ჩაიგდებდა ან სიცოცხლეს მოუსობდა. მე რომ ვყოფილიყავი, ასე ვიზამდი და ფაშის ბანაკს ყიზილბაშთა [მოკვეთილი] თავებით ავაგებდი. დიდებული უფალი ღმერთისაგან მე იმედი მქონდა, რომ აქამდე შაჰის თავს ფაშის ბანაკში გაეგზავნიდა. მას, სხვათა შორის, ერიდებოდა განსვენებული მეჭმედ ფაშისა⁷⁸ და ამდენს არ მეტიჩრობდა. მისი გარდაცვალების შემდეგ კი ყბედობა დაიწყო, დაიპყრო ენით ყიზილბაშები და მათი თავებით მორთო მშვიდობის (?) საზღვარი. არავინ არ იყო, რომ მისთვის წინააღმდეგობა გაეწია. დიდი ვეზირი აჭმედ ფაშა⁷⁹ თვითონ ძლიერ თვინიერი კაცი იყო და მასთან დავა არ, დაუწყია და მისთვის წინააღმდეგობა სრულებით არ გაუწყვია. ამასობაში მან [სინანმა] უამრავი ფული დახარჯა. ერთი სიტყვით, რაც გააკეთა, გაკეთა; სარდალი გახდა და ერთი სელამ ჩაუში ბრძანებებით არზრუმს გაგზავნა. ვანის ბეგლარბეგი ხოსრო მეჭმედ ფაშა მოადგილედ დანიშნა. ასეთი ვითარება რომ შეიქნა, ლალა ფაშა დედაქალაქისაკენ გაემართა. თოქათის მიდამოებში რომ ჩავიდა, [აქ] მოვიდა კაფუჯიების ქეთხულან კურდ ალა და არზრუმის დეფთერდარი ლალეზარზანდ მეჭმედ ჩელები და რეის-ულ-ქუთთაბის⁸⁰ თანამდებობაზე მყოფი თაჯზანდ მოიყვანა, დააპატიმრა და მთელ მათ ქონებას დაეუფლა და [ცხენზე] ჭინებით სატახტო ქალაქს გაემგზავრა. როგორც კი ჩავიდნენ, ორივე იედიკულეში⁸¹ ჩასვეს; ოღონდ მათ სამოსელსა და ძვირფასიან ნივთებს ხელი არ ახლეს და მათივე სახლებში გაგზავნეს. რამდენიმე დღის შემდეგ, როცა ლალა ფაშაც სტამბოლს ჩამოვიდა, ორივე განთავისუფლებულ იქნა. არ გაუგვლია დიდხანს, რომ ერთი მათგანი რეის-ულ-ქუთთაბი გახდა, ხოლო მეორე—დეფთერ ემინი. მაგრამ თაღლითი მაინც პირშავად დარჩა, ლალა ფაშამ კი კვლავ მეორე ვეზირის თანამდებობა მიიღო.

(II, 62-64).

გამგზავრება მადლცხებული სარდლისა ყიზილბაშთა ქვეყნებისაკენ

988 წელი [=1580-1581 წ.]. აღნიშნული წლის დასაწყისში [პიჯრის 988 წელი დაიწყო 1580 წლის 17. II.] ზემოხსენებული სარდალი, ძველი ჩვეულების მიხედვით, ისლამის ჯარით გადავიდა ისკუდარისაკენ და გზადაგზა სადგურიდან სადგურამდე შესვენებებით მიაღწია არზრუმის ველს და აქ დაბანაკდა. აღნიშნული სარდლის ბაქიაობა, ფაფხური და ფახიფუხი ყიზილბაშმაც გაიგო. მათ [ყიზილბაშებმა] იფიქრეს, რომ ყოფილი სარდლის მიერ ქალაქების ამგვარ აოხრებას, რომლის ფაშის მიერ შირვანის მიწაზე ადამიანებისადმი მიყენებულ შეჭირვებას ვერ ავიტანთ და, განსაკუთრებით, ახალი სარდლის ძლევამოსილი ჯარის სიმრავლეს ჩვენ თავს ვერ გავართმევთო. მოისურვეს მშვიდობის ჩამოგდება სულთან სულეა მან ხანის [დროს დაწესებული] საზღვრებით. გამოაგზავნეს ელჩად მაქსუდ ხანად წოდებული ვინმე დარულა. ის ჩამოვიდა დიარბეჭირის [ვილანეთში] მდებარე ჩერმიქ'ად წოდებულ ადგილას. მეორე დღეს, როცა განზრახული იყო ამ ბანაკიდან გადასვლა, ყველა ბეგლარ-ბეგს, სანჯაყბეგსა და ალაბეგს და იანიჩარებსა და სხვა მეომრებს ებრძანა აღლუმზე გამოსვლა. ისეთი აღლუმში მოაწყვეს და ისეთნაირი ზინათი და მორთულობა ჰქონდათ, რომ შორსმკვრეტელმა მნათობის თვალმაც კი აღიარა თითქოს, რომ ამის მსგავსი რამ დღევანდლამდე მას არ უნახავს. განსაკუთრებით გაცებულნი იყვნენ ელჩად მოსული ყიზილბაშები, რომლებმაც ამ მოწყობილობასა და ზინათს და ჯარის სიმრავლეს ათასობით და ასიათასობით ქება-დიდება შეასხეს. (II, 64).

ზემოხსენებული სარდლისათვის დიდი ვეზირის თანამდებობის შესრულების დავალება და [მისთვის] სახელმწიფო ბეჭდის ჩამოტანის შესახებ

გადასერეს მანძილები და ხსენებული წლის ჯუმანდ-ალ-ახირის შუა რიცხვებში [=1580 წლის 28. VII-ს ემთხვეოდა 988 წლის ჯუმანდ-ულ-ახირის 15] დუმანიჩის* ულელტეხილს მოაღწიეს. აქ გაიცა ბრძანება ციხის შეკეთებისა და აღდგენის შესახებ. მაგრამ ციხის მშენებლობას ხელი შეუშალა დიდმა წვიმებმა და ამიტომ ამ განზრახვაზე ხელი აიღეს. აქ რამდენიმე დღეს გაჩერდნენ. ხოლო

* დმანიის (?)

შემდეგ დაბანაკდნენ ისეთ ადგილას, სადაც წყალი და ბალახი ბლომად იყო. პატიოსანი რეჯების მეთოთხმეტე დღე [= 1580 წლის 25. VIII.] რომ იყო, კარისკაცთა ქეთხუდა ემიშჯი ჰასან ალა ჩამოვიდა, ვეზრობის ბექედი ჩამოიტანა და ახარა [სარდალს], რომ ის გახდა დიდი ვეზირი და ქვეყნიერების ფაღღაღის სრულყოფილი რწმუნებული. შემდეგ ფაღღაღის წყალობისა და შაჰინშაჰის ამ ნაბოძვართა გამო ზემოთა და სიხარულით მთელმა იანიჩარებმა შედლულად სამგზის თოფები გაისროლეს. აგრეთვე სამჯერ გაისროლეს ყველა ქვემეხი და ზარბაზანი. მათი ბათქა-ბუთქი ერაცსა ან, შეიძლება, მარტო ხორასანს კი არა, მთელ ცისკიდურს სწვდებოდა და მსოფლიოს მოედო, ხელახალი აურხაური და დიდი ბრწყინვალება.

(II, 64-65).

ღირსეული სარდლის თბილისისაკენ გამგზავრების ამბავი

როცა ბედნიერებამოსილი სერ'ასქერი გაბედნიერდა უაფგუსტოესი ბექდის ზილებით, წინანდელი ბანაკიდან ის დაიძრა, მანძილ-მანძილ იარა და თბილისის ახლო დაბანაკდა. თბილისის ბეგლარ-ბეგზე რამდენიმე მომჩივანი გაჩნდა. საქართველოს ბეგებში კი ყველაზე უფრო გაჰქრიახი იყო გიორგი-ბეგი (كوركی بك), რომელსაც მორჩილება უწინდელი სარდლისათვის გამოეცხადებინა; ეხლა მოვიდა, ისლამი მიიღო, სახელოვანი სერ'ასქერის სეხნია გახდა. თბილისის ვილახეთი ებოცა მას [გიორგის] აჟუსუფ-ფაშის სახელით. ზემოხსენებულ ბანაკებში ხშირად ყიზილბაშის 'ასქერები ზოგ [ჩვენს] მესურსათეებსა და მეალაფეებს უხვდებოდნენ, არ ექვებოდნენ და ისლამის ლაშქრის გარშემო დაცრწოდნენ. სწორედ ამ ხანებში გაეარდა ხმა, რომ გზადანებული ნაჰი თავისი სამოციანთასი ბოროტი ლაშქრით ემზადება თავს დაეცეს [ჩვენს] ჯარს და ისლამის ლაშქრის ძლიერება შეანელოსო. ამ მიზეზის გამო დიდებამოსილი სარდალი ხშირად ცხენზედ შეჯდებოდა და სამეფო ჯარს გარშემო უვლიდა-ხოლმე. აბა, ყიზილბაში საიდან გამოყოფს თავსო, ამბობდნენ, და რამდენ მშინარას ულონდებოდა გული. ზაგემის მფლობელი ლევან ხანის შვილი ალექსანდრე ხანი უწინდელ სარდალს ამ ადგილას შეხვედროდა. ესენი [ქართველები] კვლავ მოდიოდნენ და [ყველაფერს] აკვირდებოდნენ. ამასთანავე ერთად ხმა გამოვიდა, რომ წინანდელი სარდალი, რომელიც ძლიერ დინჯი მოხუცი იყო, ამბობდაო, რომ მე [მათ] მივენდე, მაგრამ ესენი გადაბირებულნი არიან, ამპარტავანი ახალგაზრდებია და მათ ვერ დავუ-

ჯერებო. და შპს ერთი ორი წერილი უნდა ჰქონოდა ალექსანდრე მეფისათვის გაგზავნილი. გაიძვერა რეწაათაგანს წერილი რომ მიჰქონდა, რამდენიმე [ჩვენი] ასკერი შემოხვდა წინ და [წერილი] სამეფო ბანაკში წაიკითხეს. [წერილი] დაკავშირებული იყო ისლამის ლაშქრისათვის ოინების მოწყობასთან. [წერილი] ძლევამოსილ სარდალს წაუღეს. თუმცა მან გარეგნულად ყურადღება არ მიაქცია და ლაშქარი ადგილიდან არ დასძრა, მაგრამ სიფრთხილისათვის იმ ადგილზე დგომა მიუღებლად მიიჩნია. მეორე დღეს ბაჰრამ ფაშა მეწინავე [ნაწილის] უფროსად დანიშნა და კარავთან ერთად ერთი მანძილით წინ გაგზავნა, ხოლო თვითონ სხვა მიმართულებით წავიდა. ამით მან სიფრთხილე გამოიჩინა და იმ მთავარ გზაზე [მტრს] თავისი კვალი დაუბნია. ბაჰრამ-ფაშასთან მიმავალბმა სარდალის ამბავი მხოლოდ მეორე დღეს ორ საღამოს⁷⁸ შუა გაიგეს, სრული სიჩქარით დაედევნენ მას და ათასი გაჭირვებით იპოვეს მისი კარავი. მაგრამ მაგ უკუნეთ ლამეში ბევრი იქნა გაძარცული; დიდი ზარალი განიცადეს. რამდენიმე გამოჩენილი ზაწიმი და ჩაუფი ტყვედ ჩაუვარდა საქართველოს ქნფირებს და რამდენი კიდეც ამევე მიზეზით გამოესალმა წუთისოფელს. ხსენებული ბანაკიდანაც გადავიდნენ და მანუჩარის ქვეყნისაკენ გაემგზავრნენ. მათი მიზანი იყო რაც შეიძლება მალე დაბანაკებულიყვნენ ყარსის უდაბნოში და იქიდან ცდილიყვნენ ირანის სახელმწიფოს დასარბევად გაეგზავნათ ჯარი. შემდეგ დაბანაკდნენ ერთ ტყიან ადგილას. [აკ] ქართველ ბოროტგანმზრახველ ქურდთა თვალებს ძილი არ მიეკარა და [ამის გამო] არც ერთ კაცს ერთი საათითაც არ დაუსვენია. დასასრულ, ყარსის მიდამოებში დაბანაკებიდან ორი დღის შემდეგ, თანახმად მისი სტამბოლში დასახული [მიზნისა], მან გადაწყვიტა გამგზავრება თავრიზის დასაპყრობად და, ამის მიხედვით, ყველამ სანოვაგე მოამზადა. მაგრამ რამდენიმე დღის შემდეგ ჯაშუში მოვიდა და მოიტანა ამბავი: შპი არფა-ჩაირად წოდებულ ადგილამდე რომ მოსულა, გაუგია [ყველაფერი] ისლამის სარდალის გულადობაზე, მის ბორსმჭვრეტელობასა და მოფიქრებულ მოქმედებებზე და ამიტომ უკან დაბრუნებულა. დიდებამოსილი სარდალი ამ ამბავმა უსაზღვროდ გაახარა. ჩვენგან რამდენიმე მანძილით [დაშორებული] მტრის გაქცევაც საკმარისად მიიჩნია და სხვა განზრახვაზე ხელი აიღო. (II, 66-68).

გამარჯვებამოსილი სარდლის მიერ ჯარის შემოწმების შესახებ

ისლამის ჯარი ყარსის ველზე რამდენიმე დღეს გაჩერდა და შეისვენა. გაიცა ბრძანება, რათა შემოწმებულყო მთელი ისლამის ჯარი: როგოც იანიჩრები, ისე ბოლუქის ხალხი, ისე ბეგლარბეგები, ზაფრები და თიშარის პატრონები სრულყოფილი აბჯროსნებით, რომელთაც, კანონის მიხედვით, ხელში ჰქონდათ ბოსნიური შუბები და დროშიანი ჭოკები. ყველამ თავისი საქმე შეასრულა(?). კანონის მიხედვით აბჯროსანთა [შემოწმება] დაამთავრეს და აღნიშნულ დღეს ველზე იმყოფებოდნენ. დაფა-ზურნისა და ბუქის ხმამ მთელ სამყაროში კორიანტელი ააყენა, მიწას ზანზარი დააწყებინა. ღირსეული სარდალი კი ბედნიერების რაშზე დაჯდა და ღეზები გაიკეთა, გაჰკრავდა ხოლმე თავის ბუდაურსა ბრაზიანი და მრისხანე სახით და ხან მარჯვნივ და ხან მარცხნივ გაიხედავდა; ყველა [სასხედრო] ნაწილი დაათვალიერა; ბევრი ხეობარი და დასახიჩრებული გაატარა თავის წინ. აჰ ადგილას მტერთან ბრძოლა, ჭიდილი და რაიმე ომის მსგავსი რამ არ იყო. თუნდაც მტრად წარმოვიდგინოთ ჩვენს წინ მდებარე მაღალი გორაკი, ე. ი. ვეებერთელა მთა, გავაქანოთ მასზე ცხენი და დავინახოთ ყველას სააღლუმო სვლა და იერიში. ეს თქვეს და იმ მაღალ გორაკზე ყოველი მხრიდან ცხენები გააქანეს და თოფები და ზარბაზნები დაუშინეს. „აღლჰ, აღლჰ, იდიდოს მისმა სახელმა“ შეცახილებით მთა და ბარი შეძრეს. ქვეყანა კორიანტელმა მოიცვა. თვითონ კი იზიშვლა ხმალი, ხან აქეთ გაკრა, ხან იქით; ხან გაჩერდა, ხან ცხენი გააქენა და, ერთი სიტყვით, რამდენიმეჯერ საოცარი სახე მიიღო. თუმცა ზოგმა [ეს მისი საქციელი] მის ჭკუამხიარულობას მიაწერა, მაგრამ ზოგი ამბობდა, რომ ჩამოსული ელჩების წინაშე მან გამოაჩინა სრული სიმტკიცე და სიმამაცეო. ამრიგად, ამ უცნაური მისი საქციელის კარგი და ცუდი მხარე მზეზე უფრო ნათლად გაიგეს. (II, 68-69).

ბედნიერი სარდლის არზრუმის საზამთრო ბინებში კეთილად გამგზავრების შესახებ

როდესაც ძლიერი სუსხის ნიშნები გაჩნდა, ძღვევამოსილი სარდალი მტერზე მონადირე ჯარით ყარსის ველზე გაჩერდა და დაბანაკდა. მაგრამ, რადგანაც სიცივემ იმატა და ისლამის ჯარისათვის ეს უკვე საგრძნობი იყო, ისლამის მალიარებელმა მხედრო-

ბამ მოისურვა საზამთრო ბინებში გამგზავრება. აღნიშნული წლის კურთხეული რამაზანის პირველში [=1580 წ. 10. X.] ზემოხსენებული ადგილიდან დაიძრნენ და არზრუმს ჩავიდნენ. საჭიროების შესაბამისად ვილჯეთების [უფროსთა თანამდებობებში] ცვლილებები შეიტანეს და ზოგს [ახალი] თანამდებობებიც უბოძეს. ისლამის ჯარიდან ზოგს შვებულება მისცეს, ზოგს კიდევ შესაფერიის საზამთრო ბინა მიუჩინეს. ამ კურთხეულ წელს ამდენი ტყუილუბრალო იქით-აქეთ სიარულით დაკმაყოფილდნენ. მაგრამ უფალი ღმერთი უსაზღვროდ სამართლიანია. ის განსვენებული მუსტაფაშის სანაქებო დამსახურებას შეურაცხყოფდა და კილავდა; მას წინააღმდეგობას უწევდა და მის საქმეში ერეოდა. მალაშა და დიდებულმა ღმერთმა მას არ აღიარა თავი გაერთმია რომელიმე საქმისათვის. ნახევარ ახჩად ღირებული რაიმე მოსაგონებელი დამსახურება მას არა აქვს. ამდენი ისლამის ჯარი ტყუილუბრალოდ მოქანცა და ამ მიზეზით როგორც ხაზინას, ისე ზღვისოდენა ჯარს ქონებრივად დიდი ზარალი და ენება მიაყენა. ის თვითნებაა, ვინც თავს გავა და იტყვის მე ასე და ასე ვიზამო, ის დამარცხდება. ვინც იტყვის, რომ მე ერთი მწირი მონა ვარ, უმწეო ვარ, ხელიდან არათფერი გამომივა და თავმდაბლობის გზას დაადგება, დიდებული და მალალი ღმერთი მის საქმეს გამოაკეთებს. ამას დადასტურებაც არ სჭირდება. არც არის ვინმე, რომ ეს არ იცოდეს და არ ესმოდეს.

(II, 69-70)..

გზადაბნეული შაჰიდან რომ კვლავ ელჩი მოვიდა

მალაღმოწყალე დიდმა ვეზირმა არზრუმის საზამთრო ბანაკში სამართლიანობისათვის, საყვედურების თავიდან ასაცილებლად და ხალხის კეთილდღეობისათვის სპარსელებთან მშვიდობიანობისა და ზავის ჩამოსაგდებად ნაბიჯი გადადგა. აღნიშნული წლის ზნ-ლ-ჰიჯ-ჯეს თვეში [= 1581 წლის 7. I-4. II.] გზადაბნეული შაჰისაგან არზრუმში ელჩად ჩამოვიდა ტკბილად მოსაუბრე და სახელოვანი ღრმა მოხუცი სახელად ნაბუთ ალა, რომელიც განსვენებული სულთან სულეიმან ხანის დროსაც ერთხელ ელჩად იყო მოსული. მან [ამჟამად] წადილს მიაღწია—იგი მალაღმირსეული სარდლის მიერ პატივით იქნა მიღებული. მასთან მოლაპარაკების შედეგი და მის [მიერ მოტანილ] წერილში გამოთქმული ცნობა ის იყო, რომ ხალხში მშვიდობიანობის დასამყარებლად ძალაში იქნეს დატოვებული სულეიმან ხანის [დროის] ხელშეკრულებაში დათქმული ზავი

და მშვიდობა. ეს წერილი იუწყებოდა და რჩევას იძლეოდა, რომ მხარეები შეთანხმდნენ თავდაუსხმელობაში მაგ [არსებული] საზღვრების შესაბამისად. იგი [წერილი] იყო აღრინდელი ელჩის სიტყვების გამამტკიცებელი. (II, 70).

ქვეყნის მფარველი ფაშის შაჰის მიერ საზავო ვითარებების გაცნობისა და სინან ფაშის გადაყენების ამბავი

პურობა-დარბაზობის შემდეგ* [-1580-1581] ქვეყნის მფარველმა ფაშის შაჰმა რომ ინება ეკითხა სინან ფაშისათვის ზავის პირობები, მან მოახსენა, რომ ჩვენი ფაშის შაჰის მიერ უავგუსტოესად ნავგულები პროვინციების მოცემაზე შაჰი თანახმაა და ემორჩილება ფაშის შაჰის ნება-სურვილს. თურქმენი იბრაჰიმ ხანი, რომელიც ნაბუთ ალას შემდეგ ელჩად ჩამოვიდა არზრუმში, აღნიშნულმა სინან ფაშამ თავის წამოსვლამდე უფრო ადრე და დაუყოვნებლივ სტამბოლში გაგზავნა. უკვე ერთ წელიწადზე მეტი დრო იყო, რომ იგი სტამბოლში გაჩერდა და უავგუსტოესი წინადაცვეთის დღესასწაულებში სეირსა და გართობას ელოდებოდა. როცა მას უბრძანეს, რომ გვაცნობე შენი ელჩობის პირობებიო, მან თქვა: თქვენმა დიდმა ვეზირმა ჩვენს შაჰს მოსთხოვა საზავო საქმეებზე მოსალაპარაკებლად ნდობით აღქურვილი პირი. [შაჰმა] გამომაგზავნა მე, მწირი, და მითხრა—„ნახე, რისგან არის, რომ ფაშის შაჰს ითხოვს, [შემდეგ] მოდი და [საქმის] ვითარება მაცნობეო. ჩემი ელჩობა მხოლოდ ამაში მდგომარეობს. შემდეგ მოხდა ისე, რომ მე ერთ წელზე მეტია ლოდინში ვარ აქ და ბედნიერი ფაშის შაჰის აურაცხელ წყალობაში ჩავეფლე“. ამის შემდეგ ბედნიერმა ფაშის შაჰმა სინან ფაშას მოსთხოვა შაჰის წერილები და ყველა [ეს წერილი] გადაათვალიერა. მან გაარკვია, რომ [ამ წერილებში] სრულებით არ იყო ისეთი სიტყვები, რომლებიც რაიმე შედეგს მოგვცემდა. [ფაშის შაჰმა] გაიგო, რომ ელჩის გამოგზავნა სინან ფაშის დაქინებებითი მოთხოვნით იყო გამოწვეული. მან უყოყმანოდ გადააყენა სინან ფაშა. მდივანმწიგნობრის (რეზის-ულ-ქუთთაზ) თანამდებობაზე მომუშავე [აწ] განსვენებულ მონლაჯიქს უთხრა: „შენ რომ იცოდი საქმის არსი, რატომ არ განუმარტე სარდალს, რომ ამ წერილებში არ იყო შედეგიანი რაიმე აზრიო. მას გემზე საკატორლო

* მხედველობაშია უფლისწულის წინადაცვეთის დღესასწაულობასთან დაკავშირებული პურობა-დარბაზობა, რომელიც 40 დღეს გრძელდებოდა.

სამუშაო მიუსაჯეს. სასახლეში განსაკუთრებული დანიშნულების (ე. წ. სელამ) ჩაუღი და [აგრეთვე] რამდენიმე მრჩეველი და მოღვაწე კაცი იმავე გემზე საკატორლო სამუშაოზე გაამწესეს.

(II, 74-75).

სინანუშ ფაშისათვის⁸⁰ დიდ-ვეზირობის თანამდებობის მიცემა და დემთ-ი-ყიფჩაყიდან თემურ-კათუში ჯარის გაგზავნა

სინან ფაშის სიცრუე რომ გამომქდავდა, მეორე ვეზირის [თანამდებობაზე მყოფ] სინანუშ ფაშას ვეზირობის ბეჭედი გადაეცა და [ამრიგად] იგი დიდი ვეზირი გახდა. ამ ხანებში დემთ-ი-ყიფჩაყზე გამოვლით ულაცით სტამბოლს ჩამოვიდა ოსმან ფაშისაგან [გამოგზავნილი] სანჯაყის ბეგი ბუდაქ ბეგი. ოსმან ფაშას ასე მოეხსენებინა, რომ ყიზილბაშიდან შირვანს ჩამოდის მუხანათი და ბოროტი ვინმე მეჭმედ ხანი. იგი ამბობს, რომ ჩვენმა შაჰმა დაზავებისა და მშვიდობიანობისათვის ფადიშაჰის სატახტო ქალაქს გაგზავნა თურქმენი იბრაჰიმ ხანი და ჩვენ შორის უკვე გადაწყვეტილია მშვიდობიანობის დამყარება. იგი კაცს უგზავნის მირლივზულ მეჭმედ ბეგს, რომელიც ძალიან მიაშიტი და ცბიერებისა და გაიძვერობისაგან შორს მდგომი კაცი იყო. ამიტომ ის გამოვიდა შესაგებებლად. წყეულებმა თქვეს, ეს დრო ძლიერ მოხერხებული დროაო, ხმლები დაატაკეს და საწყალი მეჭმედ ბეგი და კიდევ რამდენიმე მაძაცი მეომარი მიწაზე დაანარცხეს: ამ ამბავმა ბედნიერი ფადიშაჰი ძლიერ შეაწუხა. გამოიცა ბრძანება აღნიშნული იბრაჰიმ ხანის დაპატიმრების შესახებ. იბრაჰიმ ხანისა, რომელსაც უავგუსტოესი წინადაცვეთის დღეებში დიდი პატივი აღმოუჩინეს, გაეგზავნა პატიოსანი ბრძანება რუმელიის ბეგლარბეგს თავისი ემალეთის ჯარით გაეშუროს თემურ-კათუში. გაიცა ბრძანება დემთ-ი-ყიფჩაყის გავლით ჩაიღინენ თემურ-კათუში—სამი ათასი იანიჩარი და სრულად საჭურველმტვირთველთა ასეული მათ ქეთხულდაბთან ერთად და რუმელიის მარჯვენა და მარცხენა ალაბეგი და ქოსთენდილის, სილისთრისა და ნიკოპოლის სანჯაყები მათი ხელქვეითი ზანიშებისა და თიშარის პატრონებთან ერთად. გაიგზავნა მანდვე აგრეთვე ოთხმოცდაექვსი აუქი ხაზინა. შეიკრიბნენ ესენი კათაში, სარდლად დაინიშნა კათას ბეგლარბეგი ჯაფარ ფაშა, რომელიც შორსმჭვრეტელი და ბრძოლებში გამობრძმედილი კაცი იყო. შემდეგ 990 წლის დიდებული შაჰზანის შეიღში [= 1582 წლის 27. VIII.] კათადან დაიძრნენ და ბაზ-ელ-ჰადნდში (დარუბანდში) გაემგზავრნენ. შერჩეულ იქნა საჭურველმტვირთველთა ქეთხულდა სინან ქეთ-

ბუღა სრულიად საქურველმტვირთველთა ნაწილებით და რუმელების
ჯარიდან ექვსი ათასი რჩეული მეომარი; აღნიშნული ბუღაქ ბეგი
მხედართმთავრად დაინიშნა და წინ გაიგზავნა. (II, 75-76).

კაფადან [დაწყებული ვიდრე] თემურ-კაფუშდე დეშთი-ყიგჩაყის გადასარბენებისა და სადგურების შესახებ

კაფადან აიყარნენ და მეოთხე დღეს ქერჩის სრუტეში ჩავიდ-
ნენ. ეს ის ადგილია, სადაც აზოვიდან მომავალი და აქეთკენ მომ-
დინარე დონის წყალი შავ ზღვას ერთვის. ოცი მილი რაოდენობის
სიგანე აქვს; [ამ მდინარეზე] ძლივს გადავიდნენ ცხენით (?) ხუთი
დღის განმავლობაში. მეოთხე სადგურზე მიუახლოვდნენ ტამანის
ველზე მდებარე თემურქად წოდებულ ციხეს. იქიდან მეხუთე დღეს
მიაღწიეს კუბანის სახელით ცნობილ დიდ მდინარეს. ჩერქეზებს
აქ ტივები გაეწყოთ. ამ მდინარეს ტივით გადავიდნენ. გადასასვ-
ლელი გამოსაღები ცხენის თავზე ხუთ-ხუთი ახჩა და ურემზე თორ-
მეტ-თორმეტი ახჩა გადაიხადეს. იქიდან მეოთხე სადგურზე ჩერ-
ქებთა ვილჯეთში მდებარე გუმრუქად წოდებულ მხარეში ჩავიდ-
ნენ. აქაური ჩერქეზები ისეთი გაიძვერა ქურდები არიან, რომ
სახელურ და კალთა-მოუჭრელი ფარაჯა არ დაუტოვებიათ. თვალზე
სურმას ისვამდნენ, მაგრამ ფული, ოქრო რა იყო არ იცოდნენ.
ერთ მათგანს ერთ ადგილას უპოვია ორმოცი-ორმოცდაათი ოქრო
და ვილაკისთვის ორი არშინი ნარმის ფასად მიუცია. ასე გად-
მომცეს. იქ შტრედის კვერცხის სიმსხო სეტყვა მოვიდა. ისე რომ
ბევრის ცხენი დაფრთხა [სეტყვა] თავზე არ დამეცესო და მხედარი
ქვეითად დატოვა. იქიდან ჰეჰათის ველად(?) წოდებულ ხეობაში
მივიდნენ. ეს არის უსასრულო ველი, რომელსაც არც ხევი აქვს
და არც გორაკი. მაგრამ აქაური ბალახი აბრეშუმს ჰგავს, ხოლო
ჯიხვები ჯოგებად დადიან. ყოველ ერთ-ორ ნაბიჯზე ყორე-ყორედ
აწყვია ჯიხვების რქა; ჯიხვები ყოველ წელიწადს იცვლიან თავიანთ
რქებს. აქ ჯიხვებს მოუნდებათ ხოლმე რქებით მაგრად ეხახუნონ
მიწას, რადგანაც მაგ ველზე მთა და ქვა არჰარის. აღრე დაცვენილ
რქებს ხახუნ-ხახუნით ახალი რქები ემატება და ამის გამო დროთა
განმავლობაში მთელი გროვა ჩნდება და რჩება. ბოლოს, ეს უსას-
რულო ველიც ოც დღეში გადაჭრეს და მდინარის ნაპირით წავიდ-
ნენ. იქიდან ხუთ დღეში ბეშ დეფე-დ* წოდებულ ადგილას ჩავიდ-

* **بش** — ბეშ-დეფე ნიშნავს 'ხუთი გორა'; 'ბეშ თაუ' აგრეთვე = ხუთი
მთა. შეიძლება აქ ბეშთაუ = **Пятигорск**-ზე იყოს ლაპარაკი.

ნენ. აქ პატარა ტბებისა და დატბორილი ადგილების წყალს სვამდ-
 ნენ. იქიდან კიდევ მეხუთე საღვურზე თერგაღ* წოდებული წყლის-
 პირას დაბანაკდნენ. მაგრამ ამ წყლის მიდამოები ცის მწვერვა-
 ლამდე ამართულან. აქ ტყიანი ადგილებია. თვითეული ამ ხეთა-
 განი თითქოს თანაზომიერად გაზრდილი ხურმისა და კვიპაროსის
 ხეს მოგაგონებს. იქიდან ყართაის სახელით ცნობილ ადგილას
 ჩავიდნენ. ჩერქეზთა ბეგები მოვიდნენ და თერგის წყალზე და
 ყართაის მდინარეზე რვა ადგილას ხიდი გააკეთეს. [ამ წყლებზე]
 სამ დღეს გადავიდნენ და შამხალის ვილჯეთში მივიდნენ. იქიდან
 გაემართნენ პირდაპირ თემურ-კაფუსაკენ (დარუბანდისაკენ) და,
 სხვათაშორის, სრულ ოთხმოც დღეს თემურ-კაფუსში (დარუბანდში)
 შეაღწიეს. ოსმან ფაშა მოვიდა შირვანს ლაშქრით, რომელსაც
 შეეგებნენ. დიდი დღესასწაული და გასართობები მოეწყო. რამდენ-
 ნიმე დღის შემდეგ საზამთრო ბინის თადარიგს შეუდგნენ; ზოგი
 ლერწმთან ადგილებში შევიდა და თავისი კარავი ლერწმით
 გადახურა. საქონლისათვის გაჩნდა ლერწმის ფარეხები. ზოგმა
 კიდევ ბუნაგები დათხარა; „ესეც გაივლის“-ო** ამბობდნენ და შიგ
 შედიოდნენ. ყველა შესაძლებლობის ფარგლებში შეუდგა თადარიგს.
 მაგრამ სურსათ-სანოვაგე მაინც მცირე იყო. ხორბალი და ქერი-
 ორას-ორას [ახჩად] არ იშოვებოდა. ძალაუვნებურად ყველა ცხო-
 ველი და ადამიანი იძულებული გახდა ბრინჯი ეჭამა. (II, 76-78)

გაგზავნილი იხლანის ჯარის ჩასვლისას მომხდარი ამბების შესახებ

„რისაღე-ი ბანბეგ“-ს ავტორს აზნზა-ს შირვანის სამეფო-
 ლოსა და ბანბელ-ჰადიდის (=დარუბანდის) ვითარება დაწვრილ-
 ბით აღწერია. ჩვენ მისგან მოკლედ გადმოვიღეთ ცნობები და
 დავწერეთ. მაღალი ალანჰის ნებით, იმ დროის შირვანის სამეფო
 ოსმალთა ხელში იყო. ოსმან ფაშა ვეზირის თანამდებობით და
 საკმაოდ მრავალი [ჯარით] მის [შირვანის] მცველად დარჩა. მომ-
 დევნო წელს (=1583 წ.) მანდ ჩავიდნენ ხანის ძმები და შვილი
 თათართა უსაზღვრო ლაშქრით*** და ბევრი ქვეყანა ააოხრეს-

* ك —ბერგ-ია დაბეკდილი, მაგრამ ეს კორექტურული შეცდომა უნდა
 იყოს ك —თერგის ნაცვლად.

** წინწყლებში ჩასმული წინადადება ტექსტში სპარსულადაა მოცემული
 და ფრჩხილებშია მოთავსებული.

*** ლაპარაკია ყირიმელ თათართა ჯარის შესახებ.

შემდეგ კი თვითონ ხანი ასი ათასი თათრით მოვიდა და შირვანის სამფლობელოში, ყარაბაღსა და მულანში ერთი კორიანტელი ააყენა. ამჯერად კიდევ მოვიდნენ ამდენივე ათასი იანიჩარი, საქურველმტვირთველთა ნაწილები, რუმელიის და სივასის ჯარები თავიანთი ბეგლარბეგებით. შამხალი და დაღესტნის სხვა მელიქები და საქართველოს თავადები ერთმანეთს დაუკავშირდნენ. [ესენი ამბობდნენ] ეს ხალხი თანდათან მრავლდება; ვიდრე ესენი შირვანის ქვეყნების შემდეგ ჩვენს სამემკვიდრეო სამფლობელომდე მოვიდოდნენ, თუ ჩვენ დროულად თადარიგი არ დავიჭირეთ, ეჭვი არ არის, რომ მათგან აოხრება ჩვენც არ აგვეცდება. შემდეგ ყველა შეთანხმდა და განჯის ხანს—იმამ-ყულნ ხანს წერილი მისწერეს და აცნობეს, რომ ესენი რამდენიმე ტომისაგან შედგებიან; ყოველ წელს თითო-თითო, ორ-ორი განაყოფი მოუვათ, ამჟამად მათთან ჩამოსული ერთი ბოლუქის ხალხი გრძელკალთებიან სუფიებს გვანან, მეორე ბოლუქის ხალხთა თავები კი ტლანქი დერვონის თავს მოგვაგონებს, შევკავშირდეთ სასწრაფოდ და ესენი მოვსპოთ, თუ არა ერთ-ორ წელიწადს კიდევ ასე თუ გაგრძელდა, ესენი ჩვენ ბოლოს მოგვიღებენ. შემდეგ იმამ-ყული ხანმა შჰჰს მისწერა მათი შეთანხმებისა და შეკავშირების შესახებ. (II, 78-79).

ოხმან ფაშის დიდი ომი იმამ-ყული ხანთან

990 წელი [=1582 წ.]. როდესაც შჰჰმა გაიგო მათი ამგვარი შეთანხმება და კავშირი, მან უყოყმანოდ თვითონ აიღო მთავარსარდლობა და თავისი სახასო კორუჯიებიდან სამი ათასი კორუჯი გაგზავნა მასთან. ოთხი ხანი და ოცდაათი სულთანი ისე გაუშვა, რომ ჯარი მთლიანად ორმოცდაათ ათასზე ნაკლები არ გაუყოლებია. გაირკვა, რომ როცა მათ საქართველოსა და დაღესტნის ჯარები შეუერთდებოდა, ძალეან დიდი ლაშქარი შედგებოდა. ყველა ამათ შეკრებაზე დიდი შრომა გასწიეს; იმამ-ყული ხანის გარშემო შეიკრიბნენ. (II, 79).

სილისთრის* მმართველის იაკუბ ბეგის მოკვლისა და მისი ჯარის დამარცხების ამბავი

აღნიშნული ბეგი რუმელიის ჯარის მხედართმთავარი იყო. შაბურანად წოდებული ადგილის ახლო, ველზე, რომელსაც ნინა-

* სილისთრა—ქალაქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ ბულგარეთში, დუნაის მარჯვენა ნაპირზე.

ზაზანი* ჰქვია, [მისი ჯარი] ცხენებს აძოვებდა. უნდა გაჩერებულყო აქ ერთ-ორ დღეს და შემდეგ სარდალს უნდა დაწეოდა. ბოროტმა იმამ-ყული ხანმა, რომელიც თავის ჯართან ერთად შემახას ჩამოვიდა, ამათი ამბავი გაიგო. მან მაშინვე შეარჩია და გაგზავნა ექვსი ათასი შეიარაღებული და საუკეთესო ყიზილბაში; ეს ჯარი გააყოლა რუსთემ ხანსა და დანიკი ბეგს, რომელნიც ცნობილი იყვნენ ორი გულადი ძმის სახელით. ამ დროს კი [იაკობ ბეგი და მისიანები] გართული ყოფილან მამულების გაცვლით. სასწრაფოდ ცხენზე შესდნენ, თავიანთი ბარგი იქ დატოვეს და მტერს წინაღუდგნენ. მაღალი ალღაჰის მადლით, გამარჯვება რომ ამათ მხარეზე იყო, აღნიშნულ ბეგს ისეთი შემზარავი დარტყმა მოხვდა, რომ იგი წამებულებს შეუერთდა; ამ დროს ალა-ბეგიც დაეცა. [ისლამის] გამორებმა კვლავ გააცხოველეს ბრძოლა და ეს-ეს არის მტერზე უნდა გაემარჯვათ, რომ ორი დობრუჯელი ურჯულო და ურწმუნო მივიდა რუსთემ ხანთან და ახარა მას ბეგისა და ალა-ბეგის დაღუპვა. ყიზილბაშები დაბრუნდნენ და მუსლიმები წელში გატეხეს. ამ დროს შეიდი-რვა ასი კაციდან ზოგი იქვე დაეცა, ზოგი ტყვეობასა და სატანჯველში ჩაეარდა. (II, 79-80).

ბრძოლა ოსმან ფაშასა და იმამ-ყული ხანს შორის და უკანასკნელის დამარცხება

991 წლის 18 რებ-ულ-ახირი [=1583 წლის 11. V.]. როცა სილისთრის ჯარიდან გადარჩენილები ოსმან ფაშასთან მოვიდნენ, ოსმანმა სხვა ისლამის ჯარიც შეკრიბა, დაამშვიდა და გაამხნევა იგი. ამ დროს საჭურველმტვირთველებმა და მისთანებმა თავი გამოიდვეს, რომ „უსათუოდ მიიღეთ ღონისძიებანი მტერზე შურის საძიებლად“-ო. რადგანაც ჯარს ამდენად მცირე ჯამაგირი ჰქონდა და, გარდა ამისა, სურსათ-სანოვარეშიც გასაჰირს განიცდიდა, ოსმან ფაშა რამდენიმედ მობოლიშებისა და გამხნევების ხაზით ესაუბრა [ჯარს]. მაგრამ ყველამ ერთსულოვნად განაცხადა, რომ სამ-ოთხ თვეს შენგან არც სარგოს მოვითხოვთ და არც ერთი მარცვალი სანოვარისათვისაც ლაპარაკს არ დავიწყებთ. რამდენადაც შეგვეძლება ფანდიშაჰისათვის და შენი პირისწყალისათვის ყელაფერს ავიტანთ. თითო თავი გვაქვს და სარწმუნოების გულისათვის მასაც შევეწირავთ. [ყველაფერი ეს] ითქვა გულადი ოსმან ფაშის ბუნების

* შაბურან-ი და ნინაზანდუი (ნიზაბადი) შირვანში კასპიის ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქები იყო.

შესაბამისად. აღნიშნული თვის მეექვსე დღეს თემურ-კათუდან (დარუბანდიდან) გამოვიდნენ და მთელ ჯართან ერთად ველზე გამარჯვების ბანაკები გამართეს. მეთვრამეტე დღეს ბაშ-დუფედ წოდებულ ადგილას დაბანაკდნენ. იმ დროს ყიზილბაშის რაზმები გამოჩნდნენ. სივასისა და რუმელიის ბეგლარბეგი ჩერქეზი ჰაადარ ფაშა¹ თავისი ეჰალეთის ჯარით მარჯვენა ფალანგში დაინიშნა. კათას ბეგლარბეგი ჯაფარ ფაშა რუმელიის ჯარით მარცხენა ფალანგში განწესდა. თვითონ ჯარის [განლაგების] შეცვლით უმრავი იანიჩრები წინ დააყენა და მათთან ერთად ოცდაათზე მეტი ზარბაზანიც დააწყო. მან შესანიშნავად ჩარაზმა საქურველმტვირთველთა ნაწილი თავის ყულებთან ერთად ალმების ქვეშ. ამის შემდეგ ის საბედნიეროდ და სასიკეთოდ შეჯდა ცხენზე, რომელიც თავისი ბედითა და იღბლით ცნობილი იყო. ეს ცხენი ასაკით ოცდაათი წლისაზე მეტი იყო და ამდენ ომში არასოდეს მტრისათვის ზურგი არ უჩვენებია; როცა ის ამ ცხენზე იჯდა, ყოველთვის ლაშქრობაში გამარჯვებული და ძღვევამოსილი გამოდიოდა. [ეს ცხენი შეჯდომისას] თავის ადგილზე რომ გაჩერდებოდა, სულ ერთთავად ჭიხვინებდა და ფეხებს მიწაზე არტყამდა, მოუსვენრად იყო და მტერზე თავდასასხმელად ისწრაჟოდა. და ყოველ გალაშქრებისას ის ამ თვისებებს რომ გამოამჟღავნებდა, ამას მიიჩნევდნენ გამარჯვების სიმბოლოდ. ეს იყო იმ დროს მაღალი ალლაჰი საგან [ნაჩვენები] თავისებური ნიშანი. შემდეგ მტრის მხრიდანაც იმამ-ყული ხანი შაჰის კორუჯი²ებთან ერთად ოსმან ფაშის აირისპირ [დადგა]; ჰაადარ ფაშის პირისპირ ჰუსამ ხანის ძე რუსთამ ხანი, ხოლო ჯაფარ ფაშის ჯარის საწინააღმდეგოდ გამოვიდა ბურჰანის ძე, რომელიც ჩვენი მხრიდან უკუქცეული და შირვანის მელიქთა ულუფაზე მყოფი ბედოვლათი მოღალატე ვინმე იყო. ამრიგად დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს: მეწინავეებმა ორთავე მხრიდან შემოუარეს და, საერთოდ, საღამომდე განუწყვეტელი ომი და ბრძოლა იყო. ასე თუ ისე, ყიზილბაშთა რიგებში დამარცხების ნიშანი გამოჩნდა. მაგრამ ღამემ მოალწია და [ამიტომ] აღარ გამოედევნენ; ღამით გამოდევნება მათ მიზანშეწონილად არ მიიჩნიეს. მაგრამ ორთავე მხარემ მაშხალები აანთო და შუალამემდე იბრძოლა. ისე რომ, ეს ბრძოლა შემდეგ იხსენიებოდა, როგორც მაშხალის ბრძოლა. ამის შემდეგ მხარეთა ჯარისკაცებმა მოილაპარაკეს, ორთავე მხრიდან ყარაულები გამოვიდნენ და ჯარი გარშემო დაიწყეს სიარული. მეორე დღე სამშაბათი იყო: მშვიდობიანობისადმი განეწყვენენ და მხარეებმა ომი დროებით შეაჩერეს.

ოთხშაბათ დღეს, როცა დილის ეზანი იქნა წაკითხული, ყველამ ნამაზი შეასრულა და დაუყოვნებლივ ბრძოლისათვის მოემზადნენ. იმ მხრიდანაც ყიზილბაშის რაზმები უწინდელივით ცხენებზე შესხდნენ და პირისპირ მოვიდნენ. დაიწყეს ომი და ბრძოლა. როდესაც ჯანთარ ფაშის რაზმიდან კოტაოდენმა დამარცხებამ იჩინა თავი, რუმელის გამირები ქოსთანდილის ბაირალით ერთბაშად და თვალის დახამხამებაში ისე ეცნენ და ეკვეთნენ მტერს, რომ ნებისთ თუ უნებლიეთ ყიზილბაშს პირი უკან მიაბრუნებინეს. ამის შემდეგ მუსლიმებმა ყოველი მხრიდან დროშები გააქანეს წინ და თვითეული გამირი გააფთრებულ ლომს დაემსგავსა; მათი თვალები სისხლმა მოიცვა. იმამ-ყული ხანმა დაუღრიალა [თავის ჯარისკაცებს]: ჰაი, თქვე მუხანათებო. რად გარბიხართ, არამი იყოს თქვენთვის შაჰის პურიო. [მაინც] არაეინ არ გამობრუნდა უკან. ბოლოს, თვითონაც მარჯაფა ცხენს შეაჯდა, მოკურცხლა, გაუდგა გზას და გაუჩინარდა. სულ მოკლე ხანს ბრძოლის ველზე ყიზილბაშებიდან უკვე არაეინ აღარ დარჩა. მხოლოდ მათი ლეშები ეყარნენ. მოკვეთილი თავები რომ დათვალეს, შვიდი ათას ხუთასი იყო. სარდლის ბრძანების თანახმად ამ თავებით კოშკი ააშენეს.

ლექსი: „მოედანი ისე დაეფარა ყიზილბაშთა ლეშს, რომ მელა, მგელი და ცალი თითოეულ ლეშს შეექცეოდნენ“.

ამ ლაშქრობაში მოსულ ყიზილბაშთა უმრავლესობა თავიანთი ოჯახებით მოსულიყო. მიზანი იმაში მდგომარეობდა, რომ კაცი თავის ოჯახის წევრებთან ნამუსისათვის უფრო მტკიცედ იბრძოლებდა. მართლაც რომ ბრძოლაში სიმტკიცე არ დაკლებიათ, მაგრამ მალალი ღმერთის შემწეობით გამარჯვების ქარმა მუსლიმთა მხარეზე დაიქროლა. დიდება ალლანჰს. (II, 80-82).

ქართველთა მელიქების დატყვევებისა და შემახის ციხის აშენების ამბავი

ურჯულთა მთავარსარდალს იმამ-ყული ხანს საქართველოს მელიქებისათვის წერილები გაეგზავნა და ამ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღება შემოეკვეთა. ესენი [ქართველები] [ყიზილბაშთა?] დამარცხების ჟამს რომ მოდიოდნენ, კუბის მიდამოებში გზა-კვალი აბნევიათ და მთებს მოღებულან. ამ მიდამოების ხალხი მთლიანად მოჯანყე ხალხი იყო, მაგრამ [ჩვენთან] ხმლის შიშით ძალაუნებურად მეგობრობას იჩენდნენ. მაგ მიზეზით მოსული ქართველების უმრავლესობა გაეწყვიტათ და, რაც მათ ებადათ, წაერთმიათ,

ხოლო ორი მათი ბეგი და თხუთმეტამდე სახელოვანი „ძალი“ ხელ-ფეხშებორკილი მოიყვანეს. დახოცილ ქართველთა უამრავი [მოკვეთილი] თავები წამოაცვეს შუბებზე და ღირსეული სარდლის დწვანში წამოიღეს. მალაღლირსეულმა სარდალმა მაშინვე გაუგზავნა ესენი ზაგემის მბრძანებლის ლევან ხანის შვილს. ბედნიერი ფნდიშაჰის მოხარაჯეები რომ ხართ, ეს რას ნიშნავსო—უსაყვედურა. დაბოლოს, ომის შემდეგ შაბურანად⁸² წოდებული ქალაქის პირდაპირ დაბანაკდნენ და რამდენიმე დღეს დაისვენეს. იქედან სადგურიდან სადგურამდე იარეს და ქალაქ შემახაში ჩავიდნენ. 991 [წლის] ჯუმანდ-ალ-ეველის თხუთმეტს [=1583 წლის 6. VI.] დაიწყეს ციხის მშენებლობა და ორმოცდახუთ დღეში დაამთავრეს. ამის შემდეგ საქართველოსა და დაღესტნის ქვეყნებში შიშმა მოიკიდა ფეხი და ბეგები ყოველი მხრიდან ნაირ-ნაირი საჩუქრებით ერთი-მეორეს ასწრებდნენ. მათგან ზოგ წარჩინებულს, როგორც ელჩს, კაფუ ქეთხუდას თანამდებობაზე ტოვებდნენ. ამის შემდეგ მოისურვეს დაეთვალაიერებინათ კეთილშობილი ვეზირის ნავთის საბადოები, რომელიც ბაქოდ წოდებული ციხის პირდაპირ მდებარეობდა. მანდ გაემგზავრნენ რამდენიმე ჯარით, იქიდან თემურ-კაფუში ჩავიდნენ და აქ ამ სიხარულში გაითენეს პატიოსანი დღესასწაული. (II.82-83).

ოსმან ფაშის სტამბოლს გამგზავრებისა და ამ გზაზე მომხდარი ომის ამბავი

991 წლის შეველას 4-ს [=1583 წლის 21. X.]. მას შემდეგ, რაც მამაცობით აღსავსე ოსმან ფაშამ შირვანის მიწაზე ასეთი წესრიგი დაამყარა და ციხეებისა და ქვეშევრდომთა საქმე რომ ქალაპოტში ჩააყენა, მან მოისურვა ბედნიერების ზღურბლში [=სტამბოლში] გამგზავრება. თავის მოადგილედ ჯაფარ ფაშა დატოვა და მაგ ქვეყნის ხალხი მის განკარგულებაში დარჩა. პატიოსანი დღესასწაულის მეოთხე დღეს ისინი აიყარნენ გასამგზავრებლად. გადაიარეს სადგურები და გადასარბენები და, როდესაც კანლუ-სერიჩეს წყალზე დაბანაკდნენ, [გაირკვა, რომ] სტამბოლიდან შირვანის ჯარისათვის განკუთვნილი ხაზინა გამოეგზავნათ. ამის შესახებ გაეგო უბედურ რუსს და გზა გადაეჭრა. მამაცი ოსმან ფაშა ისლამის ლაშქრით აღნიშნული მდინარის ნაპირას იყო დაბანაკებული. საღამო ეამს, როდესაც [ჩვენი] გმირები ალღაჰს ადიდებდნენ და იძახდნენ „აღღაჰ, ალღაჰ, იდიღოს მისმა

სახელმა-ო, ავბედი რუსი აქ ახლო ყოფილა და ისლამის ჯარის ამბავი გაეგო. რუსები ტყიან შამბნარში შევიდნენ და იქიდან უთვალთვალებდნენ. დილით ადრე იმ ღრმა მდინარეზე გადავიდნენ; ოღონდ ერთმანეთთან ჰედვისა და ზედახოცვის გამო ჯარის მესამედი ჯერ არ გადასულიყო, რომ სროლა ატეხეს; ბევრი დაჭრეს და ბევრი კიდევ წამებულთა გუნდს შეუერთეს. თურმე მათ ერთი რაზმი [ჯარისა] ამ შამბნარში დაეყენებინათ, აქ დაუმალავთ წართმეული სიმიდრე და თვითონაც შეუფარებიათ თავი. შემდეგ [ისინი] ისლამის ჯარს გარსშემოერთყნენ და ორ დღეს მაგრად იბრძოლეს. [ბოლოს] წყეულ რუსებს დამარცხება აგემეს. შემდეგ აქაურობას მოშორდნენ და კიდევ ერთ ტყეს შეაფარეს თავი. მანდაც იბრძოლეს შუადღის ახლო ხანებამდე. რადგანაც ამ რამდენიმე წყეულის მიხეზით უეჭველი იყო ბევრი მუსლიმის დაზარალება, ბრძოლას თავი დაანებეს და უმჯობესად მიიჩნიეს თავისი გზა გაეგრძელებინათ. იქიდან თერგაღ წოდებულ მდინარეს მიადგნენ და კვლავ დიდი გაჭირვებით გადავიდნენ. იქიდან ბეშ-დეფედ წოდებულ სადგურზე დაბანაკდნენ. ოღონდ ავბედმა რუსმა ეს ველები გადაწვა ისე, რომ ცხოველის საკვებად გამოსადეგი ერთი წვილი არ დატოვა. კიდევ ორი სადგურის მანძილზე სრულებით წყალი არ იშოვებოდა. ამიტომ დიდი გასაჭირი განიცადეს. შემდეგ დაბანაკდნენ კუბანად წოდებული დიდი მდინარის ნაპირას. იქ შეისვენეს. სამ დღეში ეს მდინარეც გადალახეს. ამ ადგილას შეიტყვეს, რომ ავბედმა რუსმა გზა გადაუჭრა შემახის ბეგლარბეგს (ზემოთ მოხსენებული ოსმან ფაშის ყოფილ ქეთხუდნს), რომელიც სტამბოლიდან მოდიოდა ხაზინითა და მერიგე იანიჩართ. ესენი დიდმა შიშმა მოიცვა. როცა დაინახეს ისლამის ჯარის გზაზე ამდგარი მტვერი და კორიანტელი, საკმაოდ შეშფოთდნენ; შემდეგ რომ პირისპირ შეხვდნენ, ყველამ დაივიწყა თავიანთი მოქანცულობა და გასაჭირი. იმ ადგილას ერთ მშვენიერ მდელოზე გაჩერდნენ. ამ გულწრფელი, მეგობრული-შეხვედრის სიამოვნება ორ საათს გაგრძელდა. ჩამოტანილი ხაზინა ჩააბარეს ოსმან ფაშას; მან კიდევ დაანაწილა თითოეული ბოლუქისადმი განკუთვნილი სარგოები, ხოლო შემდეგ ეს ფული შირვანს მიმავალ ჯარისკაცებს დაურიგეს. მათ აქ გაიგეს, რომ ამ გზაზე ცხოველის საკვებად გამოსადეგბალახი არ მოიპოვება. სახელდიდებული ღმერთის ბრძანებით იმ ღროს ისეთი ცივი ამინდი დადგა და სიცოცხლისათვის საშიში ისეთი ყინვა დაიჭირა და ქარი ამოვიდა, რომ რამდენიმე კაცი ძლიერ [სიცხეში] გაიყინა და საიქიოსკენ გზას გაუღდა. ყოველდღე შვიდას-

შვიდასი, რეაას-რეაასი ცხოველი ილუპებოდა. ამრიგად, თორმეტი-
 დღე კუბანის წყლის ნაპირით იარეს, ბოლოს ფონის ადგილას რომ
 მივიდნენ, დაინახეს, რომ აღნიშნული მდინარე გაყინულიყო. ეს
 დიდი ტყიანი ადგილები იყო. ჯარმა დიდი ცეცხლი გააჩაღა; სი-
 ცივე დაძლეულ იქნა; აღნიშნული მდინარე ყინულით გადაიარეს.
 ბოლოს სარდლისათვის თემრუქის ციხიდან ნაგები მოიტანეს; ისინი
 ნაგებით გადავიდნენ. მეოთხე სადგურზე თემრუქის ციხეს მიაღწიეს.
 ზარბაზნები გაისროლეს, ზეიმსა და მხიარულებას მიეცნენ. აქიდან
 მეორე სადგურზე ტამანს ჩავიდნენ. მთელი ჯარი ყინულზე გადა-
 ვიდა. დაბოლოს, ზოგიერთს, თავისი სიცოცხლის ვადა მიღწეულს
 ყინული ჩაუტყდა და დაიღუპა. შემდეგ ქერჩის სრუტეს მიაღწიეს,
 გადავიდნენ ყინულზე და [აქ] რამდენიმე დღე დაისვენეს. ამის
 შემდეგ მთავარ სადგურს—ქალაქ კათას ჩავიდნენ. სამშობლოში-
 წასვლის მსურველებს [ასეთი] ნება მიეცათ, ხოლო დამრჩობათ-
 თვის მოამზადეს საზამთრო ბინები. (II, 83-86).

ფერჰად ფაშის აღმოსავლეთის მხარეთა სარდლად დანიშვნის ამბავი

991 წელი [=1583 წ.]. რადგანაც გაირკვა, რომ ტყუილი-
 იყო სინან ფაშის ნათქვამი იმის შესახებ, რომ მან ზავი ჩამოაგდო.
 [ყიზილბაშებთან], სულთანატისათვის ჩვეული ნამუსის შესაბამისად,
 საჭირო გახდა გაზაფხულზე სარდლის დანიშვნა და გაგზავნა.
 სიწვეშ ფამას ეშინოდა, რომ მისთვის არ ებრძანებინათ [სარდ-
 ლობა] და, რადგანაც ესმოდათ, რომ ასეთი ბრძანების ღირსი
 ფერჰად ფაშა იყო, ეს უკანასკნელი გააპატიოსნეს ვეზირის თანამ-
 დებობით და სრულიად ისლამის ჯარის სარდალ-სპასალარად
 დანიშნეს. იმავე გაზაფხულს იგი აღმოსავლეთ [ანატოლიის] მიმარ-
 თულებით გაემგზავრა. (II, 86).

ერევანსა და მისდამი დაქვემდებარებული ციხეების აშენება

991 წელი [=1583 წ.]. გადასერეს სადგურები და გადასარ-
 ბენები და ისლამის ჯარი ერევნის მიდამოში დაბანაკდა. უწინ,
 ლალა ფაშის დროს [ერევანს] შეესივნენ და მის მხარეთა უმრავ-
 ლესობა აოხრებულ და იავარყოფილ იქნა. ერთი-ორი წლის გან-
 მავლობაში უწინდელზე უფრო კარგად გაეშენებინათ და არსად
 ნანგრევები არ დაეტოვებინათ. მის გარშემო მდებარე თითოეული
 სოფელი ქალაქებისა და დაბების მსგავსად სამას-სამას, ოთხას-

ოთხას კომლზე ნაკლები არ იყო. რადგანაც შშპ-ყული ხანი და შემდეგ კი მისი შვილი—თოქმაქ ხანის სახელით ცნობილი მეჭმედ ხანი მოსახლეობასთან ურთიერთობაში სრულ სამართლიანობას იცავდნენ და კეთილი განწყობილება ჰქონდათ, ქვეყანა გაშენებულ იყო. დროის უდიდეს ნაწილს ესენი ხარჯავდნენ სასიამოვნო და საამო სეირნობა-სიარულში. მხოლოდ, როდესაც გაიგეს ისლამის ჯარის მოსვლა, დაიბნენ და დაიფანტნენ. როდესაც სამართლიანი სარდალი აღნიშნულ ქალაქში შევიდა, ციხის აშენებას შეუდგა. თოქმაქ ხანის სასახლეების გარშემო დიდი და მაგარი ზღუდე გააშენა: ორმოცდახუთ დღეში [მშენებლობა] დაამთავრეს. [ერევნის] ბეგლარბეგობა ვეზირის რანგით მისცეს ვანის ბეგლარბეგს ჯიღალა-ზნდე აქუსუფ ფაშას⁸², რომელიც განსვენებული სულთან სულეიმანის პატიოსან ჰარემში იყო აღზრდილი. იგი ცნობილია მამაცობითა და გმირობით. იყო ვანის ბეგლარბეგი. ამ ადგილას გამჩენი ღმერთის ამგვარი წყალობა ათასობით ვინმეებისათვის ჰქუისსასწაველი და სამაგალითო შეიქნა. ჯიღალა-ზნდე განსვენებული სულთან სულეიმანის სასიამოვნო და დაახლოვებული [პირი იყო]. ხოლო [სულთან სულეიმანის დროის] უფლისწულის, მისი აღმატებულების სულთან სელმის სასახლის სამზარეულოში საკულინარიო საქმეებში დიდი დამსახურება [სწორედ] ფერჰანდ ფაშას მიუძღოდა. მაგრამ სააქაო ქვეყანაში დოვლათი და დიდება რომ მოგივა, ასე მოგივა და რომ წაგივა, ასე წაგივა. (II, 86-87).

ერევნის ციხის აშენების შემდეგ მომხდარი ამბების შესახებ

აღნიშნულ ეპოქაში საჭირო და მნიშვნელოვან ციხეთაგანი— შურაგელის ციხე რომ სათანადო მეციხოვნეებითა და საქურველით უზრუნველყვეს, ყარსის ციხისაკენ გაემგზავრნენ. იქიდან ყარა-არტანანს⁸³ ჩავიდნენ და ებენიცი [ადგილობრივი მეციხოვნე ჯარი] სურსათ-სანოვაგითა და ხაზინით სავსებით დააკმაყოფილეს. დიარბეჭირის ბეგლარბეგსა და თბილისს სურსათ-სანოვაგე გაუგზავნეს. ისინიც მშვიდობითა და ნადავლით გამდიდრებულნი დაბრუნდნენ. იმიტომაც რომ ზამთარი ახლოვდებოდა, საზამთრო ადგილისაკენ, ესე იგი, სამოთხისადარ არზრუმისაკენ გაემგზავრნენ და გასაზამთრებლად საჭირო თადარიგი დაიჭირეს. ამ კურთხეულ წელს ისლამის ჯარი მშვიდობიანობისა და კეთილდღეობის ვითარებაში იყო. არც ერთხელ არ გაუწყენიანებია მტერს და არც სურსათ-სანოვაგის სიმცირე და სიმწარე განუცდია და იყვნენ სრულ სიამოვნებასა და განცხრობაში. (II, 87).

**აღნიშნული სარდლის [სარდლობის] მეორე წლის ამბები და
აღება და დაპყრობა ლორისა და გორისა**

993 წელი [=1585 წ.]. როდესაც გაზაფხულმა მოაღწია, ისლამის ჯარს ნაბრძანები ჰქონდა სამეფო ლაშქრობის [ჩატარება], ჯარის შეკრებას. დიდი გულისყურით მოეკიდნენ. უავგუსტოეს ბანაკში ჩავიდნენ. შემდეგ მაღალღირსეულმა სარდალმა დაიპყრო და შეაკეთა ლორის ციხე, დანიშნა მისი ბეგლარბეგი და შეავსო ციხე დამატებითი სამხედრო საჭურველით. შემდეგ გორის ციხისათვისაც მოამარაგა სამხედრო მასალა, როგორც საჭირო იყო. იმ მხარეს, ე. ი. საქართველოს საზღვარზე რაც ციხეები იყო, საჭიროებისდა მიხედვით, ზოგ [ციხეს] ჯარი დაუმატა, ზოგში-კი შესაკეთებელი ადგილები შეაკეთა და არავითარი ნაკლი [ციხეებში] არ დაუტოვებია. (II, 87-88).

**დიდი ვეზირის მეჭმედ-ფაშას⁸⁵ ძის ჰასან-ფაშის [საქართველოში]
შესევა და ნადავლის ხელში ჩაგდება**

იმავე წელი [993=1585 წ.]. როდესაც გორის ციხეში მივიდნენ, ზემოხსენებულ ჰასან-ფაშას⁸⁵ თავიანთი ლაშქრით შეუერთდნენ სივასისა და რუმის ბეგლარ-ბეგი დიდი ვეზირის სინან-ფაშის-ძე მეჭმედ-ფაშა და ყარამანის ბეგლარ-ბეგი მეორე მეჭმედ-ფაშა. უავგუსტოეს ჯარში ღამით თავდასხმის მსურველ გმირებს [ამის] ნება მიეცათ და გაიგზავნენ. შეესივნენ საქართველოს გორიდან სამიოთხი მანძილის სიშორეზე. უამრავი და უსაზღვრო ნადავლი იშოვეს და ტყვეებიც წამოასხეს. ისე რომ ხუთი ათასი კომლი,—[მთელი] ტომის მოსახლეობა, გამოირეკეს და თან წამოიყვანეს. სხვა ძვირფას ნივთებს კი დასასრული არ უჩანდა. (II, 88).

**ისლამის ლაშქრის თბილისში ჩახვლა და ალექსანდრე
მეფისაგან ხარაჯის აღება**

როცა ისლამის ლაშქარი ქონებითა და ნადავლით აღივსო და დაკმაყოფილდა, ზემოხსენებული მანძილიდან თბილისს მოვიდნენ და [აქ], როგორც საჭირო იყო, მომარაგდნენ სამხედრო საჭურველითა და ტყვია-წამლით. ლევან ხანის შვილის—ალექსანდრე ხანზე დადებული იყო [ხარაჯა]: ოცდაათი აუქი აბრეშუმი და რამდენიმე ყმაწვილი და უბადლო [სილამაზის] მხევალი; [აიღეს და] წაიტანეს. კიდევ რამდენიმე ისპირის მიმინო და რამდენიმე

კიდევ ბალაბანი წაიყვანეს. ეს ალექსანდრე მეფე, თავისი აზრით, მცოდნე და გაგებული კაცი იყო; ისე რომ თავის ბეჭედზე ამოტვიფრული ჰქონდა ჰაფიზ შირაზელის ლექსის შემდეგი ხანა:

„არც ხიდირის სიცოცხლე დარჩენილა და არც
ისქენდერის [ალექსანდრე მაკედონელის] სამფლობელო,
[ამიტომ] ნუ ემღური უმსგავსო ქვეყნიერებას, დერვიშო!“
ქაფიერთა ენაზე ისქენდერს უმთავრესად ალექსანდრეს ეტყვიან. ამოდენა ექვეებით იყო შეპყრობილი. (II, 88-89).

**ზემოაღნიშნული სარდალი [ფერჰად ფაშა] მომხიბლველ
თავრიზს რომ ჩავიდა**

[994 წ. = 1585-1586]... საქართველოსკენ ზედიზედ ჯარი გაგზავნა და ადრე დამორჩილებულთაგან ხარაჯა და ბაჟი ააღებინა. დასტური მიეცათ მართველობისა. მათ შორის მოვიდა ლევან ხანის ძის ალექსანდრე ხანის ხარაჯა და ძღვენი, აგრეთვე [მოვიდა] სიმონ ცხიერის გადასახადი და ბაჟი. მათი მორჩილება და დაქვემდებარება დადგინდა. (II, 108-109).

**თემურ-კაფუს, შირვანის, თბილისისა და ერევნის ციხეთა
საბრძოლო მასალა**

როდესაც ისლამის ჯარი მომხიბლველ ქალაქ თავრიზში დაბინავდა და ისვენებდა, ცლევა მოსილმა სარდალმა აკრძალა ძილი და მშვიდობა; ყველა მხარეს ჯარი გაგზავნა და საკირო ღონისძიებათა რიგიანად ჩატარებაზე ზრუნვისაგან მოსვენება არ ჰქონდა. ყიზილბაშებისაგან ახლადდაპყრობილი თემურ-კაფუს, შირვანის, თბილისისა და ერევნის ციხეთა საბრძოლო მასალით ჯეროვნად მომარაგების დასრულებაზე დიდი მუშაობა გასწია. ზოგ [ციხეში] ხელახლა დანაშნა ისეთი ბეგლარბეგი, რომელიც საქმეს [უკეთესად] გაართმევდა თავს, ზოგ ციხეს კიდევ საბრძოლო მასალის ნაკლოვანებანი შეუვსო. თითოეული ამ ციხის თადარიგი რომ დაიჭირა, ზამთრის მოახლოების გამო საზამთრო ბინების, ე. ი. სიხარულის-მომნიჭებელ არზრუმის მიმართულებით გზას გაუდგა. (II, 109).

**მეორე წელს განჯის აღებისა და ყიზილბაშთან ზავის
დადების ამბავი**

995 წელი [=1586-1587 წწ.]. როდესაც გაზაფხული და ბრძოლის დრო დადგა, ისლამის ჯარმა ყოველის მხრიდან იწყოდენა და უავგუსტოეს ბანაკში შეიკრიბა. მაღალღირსეული სარდა-

ლი [ამჯერად] გაემგზავრა განჯისა და ბარდავის დასაპყრობად და, მალალი ალწაჰის შემწეობით, ჩავიდა თუ არა, შეძლო [ამ ციხეების] დაპყრობა. დამორჩილა აგრეთვე მათ გარშემო მდებარე სოფლები და დაბები. [ამ ადგილების] ბეგლარბეგობა დამსახურებულად ჩაეთვალა და ებოძა ანატოლიის ეპალეთის მფლობელს ხანდიმ ჰასან ფაშას⁸⁶, რომელიც მეჰმედ ხანის დროს დიდი ვეზირი გახდა, თავის ტოლთა შორის შურს იწვევდა და [ბოლოს] მოკლულ იქნა. ბოლუქისათვის საჭირო რაოდენობის ყულუნს ჯარი ჩაუწერა და დანიშნა დეფთერდარი, რომელსაც ევალეზოდა, ამათი [ყულუნს ჯარის] სარგოს გამოწერის გარდა, ყოველწლიურად ასორმოცდაათი ძუქი აბრეშუმის გაგზავნა. სხვა სამეურნეო საჭიროებათა და საბრძოლო მასალათა მომარაგების შემდეგ მოსალაპარაკებლად შაჰისგან ჩამოვიდნენ ნდობით მოსილი ელჩები. რადგანაც [შაჰი] თავისი ძმისწულის ჰადარ მირზას თავდებად გამოგზავნის საფუძველზე ზავს ითხოვდა, აღნიშნული სარდალი დაბრუნდა გასაზამთრებელი ადგილისაკენ და საქმის ვითარება მოახსენა უზენაეს მართებლობას. ვინაიდან ფადიშაჰმაც კეთილინება გამოეჩინა სურვილი კანონიერი ზავის ჩამოგდებისა, მან [სარდალმა] ფადიშაჰის ნების შესაბამისად ზავი და მშვიდობა ჩამოაგდო. სამსახურებრივი მოვალეობის დასრულების შემდეგ საცხოვრებლად და დასახვენებლად იგი მშვენიერებამოსილ არზრუმში გაჩერდა.

(II, 109-110).

**გაიძვერა ყიზილბაშმა დრო იშოვა მშვიდობიანობის საზიანოდ
და მშვენიერ თავრიზზე რომ გაიმარჯვა 1013 წელს
[= 1603-1604 წწ.]**

არზრუმის ეპალეთით გავეზირებული საათჯი ჰასან ფაშა⁸⁶ მაგ მხარეში დანიშნეს სარდალად ზოგიერთ ყაჩაღთა [ბრბოს] გასანადგურებლად. აღნიშნული წლის დასაწყისში ზემოხსენებული [ჰასან ფაშისა] და ერეენის ბეგლარბეგის შერბფ ფაშისაგან მოხსენებები და საჩივრის წერილები შემოვიდა. [იწერებოდნენ] რომ ყიზილბაშმა დრო იხელთა და თავრიზზე გაიმარჯვა. დაწერილებით ეს ამბავი ასეა: ზარხოშ ⁸⁷ალწი ფაშა⁸⁷ თავრიზის ბეგლარბეგი იყო. კარნიარუქის ციხე და მისი ოლქის სახასო ქონება თავრიზის ფალანგის [ჯარის] ოჯაკლიქად ითვლებოდა. ამიტომ ხსენებული ციხის ოჯაკლიქის წესით მემკვიდრეობით მფლობელი ქურთთა ემირი ⁸⁸ალა-ელ-დინ ბეგი, თავრიზის ფალანგის შემოტევით განაწ-

ყენებული, მორჩილებიდან გამოვიდა. ამ მიზეზით ზემოხსენებულნი. ალწ ფაშა და თავრიზის ჯარის მეთაური ჰასან ალა თავრიზის ჯარით წამოვიდნენ მის საწინააღმდეგოდ და კარნიძარუკის ციხეს ალყა შემოარტყეს. ჰუქარის მმართველმა ზეჟერია ბეგმა ჯართან ერთად თავისთან წაიყვანა ნახიჩევანის ჯარის ნახევარი და შერბფ ფაშის ქეთხულდა—*ოსმან ქეთხულდა* და ალყაშემორტყმულებთან მოვიდა. ერთ თვემდე ურტყეს და აღნიშნულ ციხეზე გაიმარჯვეს. იმ დროს აღნიშნული *ალა*-ედ-დინ ბეგის ძმიშვილი სეფ-ედ-დინ ბეგი და ხანი აბდულ ბეგი შაჰთან წავიდნენ და ზომების მისაღებად დახმარება ითხოვეს. თან გააგებინეს, რომ თავრიზის ჯარი ციხიდან გამოვიდა და ციხე ცარიელი დარჩა. შაჰმაც უყოყმანოდ სამი-ოთხი ყონახი ერთად აქცია* და ზოგის გადმოცემით—ექვს დღეში, ზოგის მიხედვით კი ათ დღეში ისფაჰანიდან თავრიზს ჩავიდა, რაც ერთი თვის სავალია. თვრამეტი დღე ალყა შემოარტყა; ალწ ფაშამ კი აღნიშნული *ალა*-ედ-დინ ბეგი დაიჭირა და რომ მიჰყავდა, გაიგო, რომ ყიზილბაშმა თავრიზს ალყა შემოარტყა. მან არ იცოდა, რომ შაჰიც მათთან ერთად იყო; დაარტყა ყიზილბაშს და მაღალი ალღაჰის მადლით მოწინავე რაზმები დაამარცხა და გაანადგურა. შემდეგ კიდევ რამდენიმე [ყიზილბაშთა] რაზმმა წამოიძახა: „შაჰ, შაჰ“ და მასზე რომ წამოვიდნენ, მან [*ალწ ბეგმა*] აღნიშნულ *ალა*-ედ-დინს კისერი მოჰკვეთა. მაგრამ ყიზილბაშმა სძლია მათ, დაამარცხა და გაწყვიტა. ალწ ფაშა აქვე ჩაუვარდათ ხელში; ტყვედ ჩავარდნენ აგრეთვე *ოსმან ფაშის* ხელქვეითები ხალწლ ფაშა⁸⁸ და მაჰმუდ ფაშა⁸⁹. როდესაც შაჰთან მიიყვანეს ესენი ჯანფარ ფაშის კაცებიაო და მოაკვლევინა. [ყიზილბაშებმა] უთხრეს [ისლამის ჯარს]: ალწ ფაშა თავრიზის დასაცავად გამოგზავნეს, აი თქვენი ფაშა. რა დღეშია, იგი ჩვენი ტყვეა, თქვენ ვისგან ვლით შევლასო. [ამის შემდეგ] მუსლიმებმა ციხე ნებით ჩააბარეს.

მაგრამ ნებით ჩაბარების სამაგიეროდ მათ ურჯულოება გამოიჩინეს და საწყალ ხალხს ბევრი სიავე მიაყენეს. ალწ ფაშამ შემდეგ ბევრი სინანული გამოთქვა თავის-თავზე და მაგ მდგომარეობაში მოკვდა. მისგან დარჩენილი [ქონება] მისივე ელჩის მეშვეობით გაეგზავნა სტამბოლში მის მემკვიდრეებს. მაგრამ მთავარმადეფთერდარმა ბაკწ ფაშამ⁹⁰ შარიათის მიხედვით [ეს ქონება] ხაზინას გადასცა.

(II, 258-259).

* გ. ი. ისეთი სიჩქარით, რომ სამი-ოთხი დღის სავალს ერთ დღეს გადაიოდა.

იმავე წელს [=1603-1604 წწ.] საათჯი ჰასან ფაშის სარდლად დანიშნისა და გამჩენის ნებით მისი გარდაცვალების ამბავი

როცა ამ არასასიამოვნო ამბავმა სტამბოლს მიაღწია, მოითათბირეს და, რადგანაც ის ახლოს იმყოფებოდა იმ ადგილებთან, სარდლად დანიშნის შესახებ ბრძანება ზემოაღნიშნულ საათჯი ფაშას გაუგზავნეს. ხოლო აღნიშნულმა [სარდალმა] შორად [მყოფ] ყველა ჯარის ნაწილებს პატიოსანი ბრძანებები დაუგზავნა. იგი დიდ ბეჯითობას იჩენდა მათ შესაკრებად. ამასობაში გზაბნეულმა შაჰმა ნახიჩევანი აიღო და ერევანს ალყა შემოარტყა. ალყა რამდენიმე თვეს გაგრძელდა. რომელიმე საქმე დაუსაბამობაში არ უნდა იქნეს წინასწარგანსაზღვრული, რადგანაც ასეთი საქმე სიზმრისმაგვარი რამ იქნება. დაბრკოლება და უსიამოვნება აურაცხელი გაჩნდება. ამ ადგილას მაღალი ალლაჰის განგებით გარდაიცვალა ჰასან ფაშა და საიქიოს ეწია. (II, 259-260).

1013 წელს [=1604-1605 წწ.] ყიზილბაშის გამარჯვება
ნახიჩევნის ციხეზე

როცა გზაბნეულმა შაჰმა თავრიზზე გაიმარჯვა, ნახიჩევანზე მან ზუ-ლ-ფუჟარ ხანი გამოგზავნა. ნახიჩევანი ერევნის ემალეთში შედიოდა. როცა შერბფ ფაშამ დაინახა, თუ რა მდგომარეობაში იყო თავრიზი, მის დასაცავად სამასამდე მეომარი განაწესა. მაგრამ ალყის შემორტყმის შემთხვევაში წინააღმდეგობის გაწევის ვარაუდი არ იყო; ამიტომ განიზრახეს შიგ მყოფი ჯარი გამოეყვანათ, ციხისთვის ცეცხლი წაეკიდებინათ და დაენგრიათ იგი. როცა ციხესთან მივიდნენ, შიგ განლაგებულმა ბედოვლათებმა თქვეს: ჩვენ უფრო ადრეც შაჰის მონები ვიყავითო და ციხიდან არ გამოვიდნენ, [ციხე] ზუ-ლ-ფუჟარ ხანს გადასცეს. (II, 260).

იმავე [1013=1604-1605 წწ.] წელს რომ გზაბნეულებმა ერევნის
ციხე დაიპყრეს

როდესაც საქმე ასე დატრიალდა, გზაბნეულმა შაჰმა თავრიზის მხარეში მოზინადრე ქურთისტანის ხალხი მიიმზრო და გარშემო შემოიკრიბა. მასთან მივიდა [აგრეთვე] საქართველოს ჯარებიდან ალექსანდრე ხანის შვილი ლევან ხანი და სიმონის შვილი. ლუარსაბ ხანი თავიანთი ჯარით. ადგა და ერევანს ალყა შემოარტყა. ეს ალყა გაგრძელდა სრულად ცხრა თვე და ათი დღე.

რამდენიმეჯერ ლაღუმები ჩააწყო და იერიშებზე გადავიდა. ხუთი ცალი ფარანის ზარბაზანი ციხის ქვეშ ეწყო, მაგრამ [კიდევ] ხელახლა ჩამოასხმევინა. თითოეული მათგანი ორმოცდაათ ოყა ქვას ისროდა. ის კი არა, რადგანაც ციხეზე დაცემული ქვა მუსლიმებს ხელის წისქვილისთვის სჭირდებოდათ, იყო შემთხვევები, რომ ერთმანეთში ეს ქვა სამ-სამ ყურუშად იყიდებოდა. მაგრამ ალყაშემორტყმულ [მუსლიმ] გმირებს აქლემისა და ცხენის ხორცის ჭამისაგან ავადმყოფობა გაუჩნდათ და ბევრი მათგანი ღონემიხდილი და უძლური დარჩა. ერთხელ წყეულებმა ლაღუმი გადააგდეს. მუსლიმებმა ამაზე არაფერი იცოდნენ. დილა-ადრიან შიდაციხესა და გარეციხეს შუა რამდენიმე ათასი ყიზილბაში გამოჩნდა. იმ დროს გარეთა ციხეში მყოფმა მუსლიმებმა ვერავეთარი ზომები ვერ მიიღეს და გაოგნებულნი რომ იყვნენ, უცბად ხმალი მოიქნიეს და სულ მცირე დროის მონაკვეთში ათას რვაასი კაცი დაყარეს. [ამ დროს] გავრცელდა ხმა ისლამის ჯარის სარდლის ცხონებული სწათჯის გარდაცვალების შესახებ. ამ მიზეზითაც ისლამის ჯარის ხელი და ფეხი უძრავი დარჩა. სრული ათი დღის შემდეგ შიდაციხე ნებით ჩააბარეს. ამ დროს შაჰი შერინფუ ფაშას დიდი პატივისცემით მოეპყრო იმამ რიზას მუთეველლანის თანამდებობა მისცა. როცა მისმა სიცოცხლემ დასასრულს მიიღწია, [სამსახურიდან] მოხსნასა და დანიშვნაზე ზრუნვას თავი დაანება და ასე გავიდა [მისი] დრო. სხვა ჯარისკაცებს გამოუცხადა: ვისაც უნდა ჩემი ყული იყოს, ვისაც უნდა ოსმალოსთან წაეიდესო. ის კი არა, ხიდირ ფაშის შვილმა მეჰმედ ფაშამ სამას-ოთხასი კომლი თავის ჯალაბობით თან წამოიყვანა, შაჰთან ხალხი გააყოლა და მშვიდობიანად მიიღწევიანა ყარსამდე. ციხე-ერევანი დაწვა, გააოხრა და მიწასთან გაასწორა.

(II, 260-261).

1014 [=1605-1606 წწ.] წელს განჯასა და შირვანში
ყიზილბაშის შემოსევის ამბავი

აღნიშნულ წელს გზაკვალდაბნეული შაჰი განჯაზე დაიძრა. განჯის ბეგლარბეგად სწარი აჰმედ ფაშის⁹¹ ქეთხუდნ მეჰმედ ფაშა იყო. სრულ ექვს თვეს ალყაშემორტყმული იყო. იყო დღედაღამ შეუწყვეტელი ბრძოლა; შემდეგ დახმარება ვერ მიიღეს და დანებდნენ. ამის შემდეგ აიყარნენ და შირვანზე წავიდნენ. სრულ შვიდ თვეს ალყაშემორტყმული შირვანიც სასიცოცხლო იმედისაგან ძლიერ შორს იყო. ბოლოს, ესენიც დანებდნენ. მაგრამ, მიუხედავად იმისა,

რომ თვითონ დანებდნენ, გზადანეულმა შაჰმა ისლამის ლაშქრის ნახევარზე მეტი გაწყვიტა; ასეთივე მუხანათობა უყო განჯის ჯარს. აი, ათი-თორმეტი წლის განმავლობაში წამოზრდილი ისლამის მალიარებელი [ახალგაზრდები] გააქრეს და ეგ ურჯულო ორი წლის განმავლობაში ყველაზე გამარჯვებული გამოვიდა. შედეგი ცნობილი გახდა; ეს იყო ჩავერისა და არეულობის წლები. ყიზილბაშის მიერ თავრიზისა და ნახიჩევანის დაპყრობა სულთან მეჰმედ ხანის⁹² დროს მოხდა, სხვებისა კი სულთან აჰმედის დროს⁹³. ყიზილბაშთა ამბები და ჩიღლაზადეს სარდლობა ქრონიკის მიხედვით არაა, იგი ცალკე დაიწერა. (II, 266-267).

**საქართველოს მელიქ მოურავის⁹⁴ (اورا) მიერ კარჩიკაის
მოკვლა და საქართველოს დამორჩილება, 1034
[=1624-1625 წწ.] წელი**

ხსენებული მოურავად წოდებული მელიქი დიდი მელიქი იყო, რომელიც სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს ქეთხუდნად და შაჰაბბასის მეგობრად იყო ცნობილი. ზოგ საჭიროებათა გამო ზემოხსენებულ მოურავს ორი-სამი ხანისა და მათი ჯარის თანხლებით შაჰი საქართველოში აგზავნის. თურმე საქართველოს მიერ შაჰის საწინააღმდეგოდ [გაწეული] ერთგვარი ურჩობა მოურავსვე მოეწყო ყიზილბაშზე შურის საძიებლად. მოხერხებული შემთხვევა რომ მიეცა, კარჩიკაი და მასთან მყოფი ხანები დახოცა და ერთი-ორი ათასი ყიზილბაშის ჯარს თავი მოჰკვეთა. ზემოხსენებული წლის რამაზანის 27-ე დღეს [=1625 წ. 3. VII.] ოსმალთა -ჯარის [ბანაკში] მოვიდნენ [მოურავის კაცები] მისი [მოურავის] შვილითურთ და საქართველოს ზოგი მელიქთაგანი კარჩიკას და სხვა ყიზილბაშთა თავებითა და მოენე ტყვეებით, საყვირებითა და დიდი დაფებით და ორას-სამასი ბაირალით.

მათ [მოურავის ელჩებმა] სიტყვა-სიტყვით ასე მოახსენეს: ასეთი მოხერხებული შემთხვევა ოსმალთა სამეფო გვარეულობას არ მისცემია და ყოველგვარი დაყოვნების გარეშე მიიღეთ ზომა და ისწრაფეთ, რომ ისლამის ჯართურთ ამ ქვეყნისაკენ გაემგზავროთ. უეჭველია, რომ, როგორც კი ყარაბაღს, განჯას, Եր-ს* და შირვანს ჩახვალთ, ყველა ეს [ქვეყნები] მაშინვე დაგმორჩილებიან. არ არის საჭირო ლაპარაკი იმაზე, რომ ესენი ყიზილბაშ-

* ვფიქრობ, რომ Եრ-ი დამახინჯებული Եრ-ი, ე. ი. ბარდა[ვი] უნდა იყოს.

თან მწყარალად არიან, [რადგანაც] თვითონ სუნიტ-მუსლიმებს ეკუთვნიან. ამის შემდეგ სულ ადვილია არდებილისა და მეშქედის იოლად აღება და ყიზილბაშის ქვეყნისათვის ცეცხლის წაქიდება. და თქვენ სრულებით ნუ გაფიქრებთ აქლემები და ჯორები და სურსათ-სანოვანისა, ზარბაზნებისა და სხვა საქურველთა გადატანისათვის საჭირო მზრუნველობა. [რადგანაც ასეთები] რამდენიც მოგესურვებათ აქ მოიპოვება. მაღალი ალლჰის მადლით ისლამის ჯარი იმდენ სიმდიდრესა და ნადავლს ჩაიგდებს ხელში, რომ ქვეყნის დასასრულამდე სალაპარაკო დესტანად⁵⁵ გადაიქცესო-როცა ისინი ჰაფიზ-ფაშასთან⁵⁶ ამოვიდნენ, მეც იმასთან ვიჯექი. მოურავის წერილობითი პატაკი მიაწოდეს და მისი შინაარსი ვრცელი ახსნა-განმარტებებით მოახსენეს. განსვენებული ჰაფიზ-ფაშა უცნაური ხასიათის ვეზირი იყო. მისგან ბევრი მოწყალება მიმიღია და ურიცხვი კეთილი საქმე მახსოვს, მაგრამ რასაც ვწერ, ესეც სიმართლეა და ბოროტება და ცილისწამება არ არის. მაღალი ალლჰია ამის მოწმე. ამათ არაერთარი გადაჭრილი პასუხი არ მისცა. რამდენიმეჯერ მოვიდნენ და წავიდნენ, ხეირიანი პასუხი ითხოვეს, მაგრამ გამგზავრებაზე არც „წავალ“ და არც „არ წავალ“ არ თქვა. მეც ძალიან დაბეჯითებით ვუთხარი [ფაშას], რომ ასეთი მოხერხებული შემთხვევა მეორედ ხელში არ ჩაგვივარდება. მეთქი. ჩვენო, ბედნიერებით მოსილმა ფადიშაჰმა ბაღდადის დაპყრობა შემოგვიკვეთა და საქართველოსა და შირვანს გამგზავრება ნაბრძანები არა გვაქვსო. ჩვენმა ბედნიერებით მოსილმა ფადიშაჰმა რომ იცოდეს, რომ მოურავი მოგვევლინა და, რომ შესაძლებლობა არის. მტრებს შორის ასეთი დიდი განხეთქილება ჩამოვარდეს, მაშინ [ფადიშაჰი] თქვენ, უპირველესად ყოვლისა, იქ გაგზავნიდათ და, შეიძლება, გადაეწყვიტა და თვითონ თავის თავზეც კი აეღო ომის წარმოების სიძნელეები მეთქი. ჩვენ ამნაირი გამოცდილება გვაქვს: ვიდრე ენგრუსის (سكرو:ا) ბრძოლებში მტრებს შორის ფოჩკაი (چقاي) არ გამოჩნდა, ქაფირები ვერ დავამარცხეთ და მათ ქვეყანაში ერთი ნაბიჯით წინ ვერ წავიწიეთ. თუ ამ შემთხვევას ხელიდან გაუშვებთ, ქვეყნის დასასრულამდე სანანებლად გვექნება მეთქი, ვუთხარი. არაფერი არ გამოვიდა. უკანასკნელი მისი პასუხი ის იყო, რომ თქვენ ჯერ ჩემი ხასიათი არ გცოდნიათ. მე ვიდრე რომელიმე [წამოწყების] წარმატებით შესრულებაში არ დავრწმუნდები, ამ მიმართულებით ერთ ნაბიჯსაც არ გადავდგამო. მაშ, დიდებულმა სულთნებმა, გინა პატიოსანმა ვეზირებმა, რომლებმაც: ამოდენა საღვთო ომი და დაპყრობა წარმატებით ჩაატარეს, [წინ-

დაწინ] იცოდნენ, რომ გაიმარჯვებდნენ და იმიტომ მიდიოდნენ? ომში გამგზავრებისას სარდლისათვის სიმამაცე და მაღალ ალღაპზე სრული მინდობა არის საჭირო. ან ეხლა ბაღდადში რომ ჩახვალთ, ნამდვილად იცით, რომ დაიპყრობთ და გაიმარჯვებთ-მეთქი? — ვუთხარი. მაღალმა ალღაპმა ინებოს, ასეც იქნება, ჩემი მტკიცე რწმენა ასეთია და, შეიძლება, [ამაში] ექვი სრულიადაც არ მეპარებოდესო — მითხრა. მართლაც, საქმე იმაშია, რომ იოლი დაპყრობები მუდამ ისე ხშირად მეორდებოდა, რომ ჩვენც ასეთი რწმენა გვქონდა ჩანერგილი. ამის გამო იყო, რომ მან დაიჩემა [ამ საქმის] გადადება. შემდეგ იანიჩართა ალა — ხუსრევ-ალასთან შევეცადე და ვუთხარი, რომ, თუ თქვენ თვითონ არ წახვალთ, იზრუნეთ და კარგად მომზადებული და მრავალრიცხოვანი ჯარი მაინც გაგზავნეთ-მეთქი. ჩვენ სარდლის ხელქვეითები ვართ და რასაც [სარდალი] გვიბრძანებს, იმას შევასრულებთო. ჩემთვის უეჭველი გახდა, რომ მას [ხუსრევ-ალას] კანტონის გამარჯვება [და წარმატება] არ უნდოდა. ამავე მიზეზით მაღალმა ალღაპმა თვით მასაც არ გაუმარჯვა. საოცარია, რომ შემდეგ მი, თავისი სარდლობის დროს, მან [ხუსრევმა], მოურავი, მისი ძვილი და [მოურავის მხლებლები] ორმოცამდე კაცი ერთბაშად დახოცა. შაჰს რომ ათასი აუქი ახჩა მიეცა, ან რომელიმე შემოსავლიანი მხარე რომ ებოძა, არ იზამდა; [ხოლო აქ] არც ალღაპის შეეშინდა და არც სისხლს მოერიდა და ასეთი აშკარა ჯალათობა ჩაიდინა. იმ დროს შაჰ-აბბასის გამეფებიდან ორმოცი წელიწადი შესრულდა. სინამდვილე ის არის, რომ ამ ორმოცი წლის განმავლობაში [შაჰს] ასეთი მძიმე დანაკლისი არ ჰქონია. მოურავის მეოხებით და მოურავთანვე ბრძოლაში დაიღუპა და განშორდა წუთისოფელს შვიდი სახელოვანი ხანი, რომელთა ტოლები ყიზილბაშის ქვეყნებში არ მოიძებნებოდა. მათ შორის იყვნენ ერთი კარჩიკაი, ერთი შირვანის ხანი — იუსუფ-ხანი. ერთი ემირგუნე და სხვები. (II, 403-406).

**დიშლენ ჰუსეინ-ფაშა⁹⁷ ჯარითურთ [ჯერ] სარდალთან და
იქიდან აბაზასთან⁹⁸ რომ მივიდა და შემდეგ მისი მოკვლა
[1626-1627 წწ.]**

მაღალღირსეულ სარდალს სჭირდებოდა ერთი წარჩინებული ვეზირი, რომელიც ჯარს გაუძღვებოდა წინ. ვინაიდან [დიდი ვეზირის] მოადგილე გურჯი მეჭმედ ფაშა ამბობდა: „ღმერთმა ნუ ქნას, რომ ეს სამსახური მე დამეკისროს“ — ო და ან დავალებას თავს

არილებდა. ამიტომ [სარდალმა] მოიყვანა დიშლენ ჭუსეან-ფაშა და [ეს სამსახური] მას უბრძანა. [ეს უკანასკნელი] გამოცდილი და ამაგ-დარი კაცი იყო. მისმა საკმაო რაოდენობის ჯარით ჭარმალ ჰალაბს ჩასვლამ სახელოვან სარდალში უსაზღვრო სიხარული და აღფრთოვანება გამოიწვია. თვითონ [სარდალი] უმაღლეს კარავში გამოვიდა და ბალდადში გასამგზავრებლად საჭირო სამზადისს შეუდგა. მაგრამ [ამ დროს] საზღვარზე მყოფი ბეგებისაგან მოვიდა წერილები, რომლებიც შველას ითხოვდნენ და იწერებოდნენ, რომ ყიზილბაშმა ახალციხეს ალყა შემოარტყა და დახმარება თუ არ აღმოგვეჩინა, საქმე გართულდებაო. შემდეგ მან მაშველ ძალად გამოყო ვიღაფეთების მფლობელი შვიდი სახელოვანი ბეგლარბეგი თავიანთ ვიღაფეთში მყოფი ჯართურთ. ეს ბეგლარბეგები მასზე [სარდალზე] უფრო ახლოს იყვნენ [ახალციხესთან] და ზემოხსენებული ჭუსეან-ფაშა დანიშნა მათ ძლევამოსილ სარდალად და გაამგზავრა. [სარდალმა] აბაზა-ფაშასაც გაუგზავნა პატიოსანი ჭუქში იმის შესახებ, რომ, როცა [ჭუსეან-ფაშა] არზრუმს ჩავიდოდა, აბაზაც არზრუმის ჯარით თან გაყოლოდა მას. როცა არზრუმში ჩავიდნენ აბაზამ— „ბატონი ბრძანდებითო“ თქვა და ლაშქრობისათვის მოჩვენებითი მზადება დაიწყო. [აბაზა-ფაშას] უფიქრია, რომ ესენი ახალციხეში კი არ მიდიან, არზრუმში მოვიდნენ იმისათვის, რომ რაიმე ხრიკი მოუწყონ მას და მოაშორონ ამ ქვეყანას. მან გამართა წვეულება და მოსული მეთაურები და ბეგლარბეგები დაპატიჟა, ხოლო მთელ თავის ჯარს უბრძანა შეიარაღებულიყვნენ და მზად ყოფილიყვნენ მისი განკარგულებისათვის. ჩვენს ჯარს ასეთი ვერაგობისა და გაიძვრობისაგან დაზღვეულად მიაჩნდა თავი და, როდესაც თითოეული მათგანი [ან] ქუჩაში დადიოდა [და ან] თავისი საქმიანობით იყო გართული, უცბად ციხის ერთი კარიდან გამოვიდნენ და ჩვენს ჯარის დარბევას მიჰყვებიან ხელი. ერთი საათის განმავლობაში ყველაფერი გაანიავეს და რაც მათ გააჩნდათ, ყველაფერი მოჯანყებულად გადაიქცა. მოულოდნელი [თავდასხმისაგან] შეშფოთებულ ასქერთაგან ზოგი უუნაგირო ცხენს შეახტა, ზოგი [იქვე] მყოფ აქლემს შეაჯდა და სარდალთან გაიქცნენ. ორი დღის შემდეგ მივიდნენ და მომხდარი ამბავი შეატყობინეს. და სარდალმა რომ ეს შემადრწუნებელი ამბავი გაიგო, თქვა: „რა გაეწყობა, რაც მოხდა, მოხდა“; რაღა ქნას; მოვიდა და ციხის აღება მოიწადინა და იმ ყაჩაღების ძირფესვიანად აღმოფხვრასა და დამორჩილებას შეეცადა. მაგრამ არც ზარბაზანია და არც სხვა საჭირო საქურველთაგან მცირეოდენი რამე; მხოლოდ ქართველი მედიქ მოურავის

მიერ მოტანილი ზარბაზნით დაიწყო სროლა. ზამთარი დადგა, [ამდენი] დრო ტყუილად დაკარგა. შემდეგ უმწეო, სასოწარკვეთილი და შეწუხებული ადგა და წამოსვლა არჩია. ამრიგად ამ ლაშქრობის შედეგი და შინაარსი ეგ იყო. (II, 408-409).

**ხუსრევ-ფაშა რომ დიდ-ვეზირი და სარდალი გახდა და
1038 წელს [=1628-1629 წწ.] არზრუმისა და ახალციხის
ციხეები რომ დაიპყრო**

როცა ეს არასასიამოვნო ამბავი ზღვისა და ხმელეთის ფნდი-შაჰის პატიოსან ყურამდე მივიდა, მან მაშინვე გადაწყვიტა სახელოვან დიდ-ვეზირად და სარდალად დაენიშნა ხუსრევ-ფაშა, რადგანაც დარწმუნებული იყო მის გულადობასა და [აგრეთვე] იმაში, რომ ის [კარგად] უხელმძღვანელებდა ძლევაშობის ჯარს. შემდეგ [დიდი ვეზირის] მოადგილის რეჯებ-ჟაშის⁹⁹ დასტურით გაიკაფირმანი, რათა დინარბეჭირის ვილნაეთის ბოძებით მას კეთილად-დაცული სტამბოლიდან დაუყოვნებლივ გაეგზავნოს უავგუსტოესი ბეჭედი. შემდეგ კეთილადდაცულ თოკათში ჩავიდნენ და საჭირო საქმეთა გასაკეთებლად დიდი შრომა და ჯაფა გასწიეს. ამ დროს ცნობა მოვიდა, რომ აბაზა მისგან [სარდლისაგან] ძალიან დაშინებულია და განზრახვა აქვს შაჰს მორჩილება გამოუცხადოს და [არზრუმის] ციხე გადასცეს. რადგანაც ძნელი იყო ზარბაზნის, ჯაბახანისა და სხვა საჭირო მასალათა [სასწრაფოდ] გადატანა, ამიტომ ესენი უკან მოიტოვა [რომ შემდეგ უკან დაედევნებინათ], ხოლო თვითონ დაუყოვნებლივ და ტვირთშემსუბუქებული ძლიერ სასწრაფოდ გაემგზავრა. რამდენიმე ათასი იანიჩარი კიდევ ჩქარმავალ ცხენებზე შესვა და მშვენიერებამოსილი არზრუმის ახლო ჩამოხტა. 1038 წლის წმინდა მუჰარრემის მეშვიდე დღეს [=1628 წ. 6. IX.] ციხეს ალყა შემოარტყეს და იანიჩრები იმავე დღეს სანგრებში ჩასვეს. მეორე დღისათვის ზარბაზნებიც მოაწოდეს. ზარბაზნები წაიღეს და სხვა მრავალგვარი ღონისძიებაც იხმარეს. სხვათა შორის დაიწყეს ვითომ კეთილი გულით გადმობირება ყაჩაღებისა და იმათი, ვინც სეგბანების¹⁰⁰ [ნილაბ] ქვეშ მცდარ გზაზე შემდგარებს იყვნენ მიტმანსილი. ამ [ღონისძიების] წყალობით, შიგ ციხიდან გამორბოდნენ ხუთ-ხუთნი, ათ-ათნი და მორჩილებას აცხადებდნენ. ვინაიდან ყოველ მათგანს საბოძვარი შეხვდა მათი მოლოდინის მიხედვით და, ამგვარად, მათ უმრავლესობას შესაძლებლობა მიეცა მორჩილების გამოცხადებისა, აბაზა იძულებული გახდა არზ-

რუმის წარჩინებულთაგან, ულემებიდან და შეიხებიდან ექვსი კაცი გამოეგზავნა და პატიება ეთხოვა. თანახმად თქმულებისა, რომ „პატიება გამარჯვების მოვალეობაა“, პატიოსანმა სარდალმა აპატია და ხსენებული თვის მეცხრამეტე დღეს [1628 წ. 18. IX.] [აბაზა] გამოიყვანა ციხიდან და ფაღლიშაჰის ციხე უწინდებურად ისლამის ლაშქრის ხელში გადმოვიდა. იქიდან ახალციხეში გაგზავნეს კაცი და ისიც დაიპყრეს. (II, 409-410).

ერევანში სამეფო გალაშქრების მოკლე მიმოხილვა, თავრიზისა და ანის მხარეთა აოხრება და 1044 წლის კურთხეული რამაჯანის პირველში, შაბათ დღეს [= 1634 წლის 18. II.] [სულთნის] უავგუსტოესი გამგზავრება

...ყარსის გზით გაემგზავრენ ერევნისაკენ, გადასერეს გზები და კეთილად დაბანაკდნენ ერევნის ახლო. მემთხვევით, ჯარისკაცთა სავალი გზა სწორედ ციხეზე გადიოდა. ამდენად ძნელად [გასავლელი] ადგილები იყო და ციხიდან თავის არიდება, ესე იგი, ძლევამოსილ [ჩვენს] ჯარის ნაწილებს ცოტა ოდნად შორ მანძილზე განდგომა არ შეეძლოთ. ამიტომ ციხიდან ყიზილბაში გაძლიერებით ისროდა ქვემეხებსა და ზარბაზნებს. თვითონ [ყიზილბაში?] ბედნიერი ფაღლიშაჰის ძლევამოსილობის [შესახებ] ცნობებს მიიღებდა, გაიქცეოდა და მოუსვამდა. მაგრამ ჩვენი ბედნიერი ფაღლიშაჰი იოტისოდნად არ შეიცვლიდა ნირს; მშვიდად, დინჯად და ფაღლიშაჰისებური იერიითა და სიმტკიცით კეთილინება თავის სამეფო კარაჟში დაბანაკება.

ზანგის წყალზე გადასვლა, ფაღლიშაჰის სიმამაცე. ციხესთან ახლოა მდინარე ზანგი*, რომელიც დიდი მდინარეთაგანია. იმ დროს ძლიერ აღიდებული იყო. ხიდის გაკეთების შესაძლებლობა არ იყო. ამიტომ მთელი ჯარი იძულებული შეიქნა ძალ-ღონე მოეკრიფა და ფეხით გადასულიყო. ბედნიერი ფაღლიშაჰიც ზემოთ მოხსენებულის შესაბამისად თავის თოხარიკ ცხენზე შემჯდარი ცდილობდა გადასულიყო მდინარეს. ამ დროს სამეფო

* كى دى نى — მდინარე كى دى, ვფიქრობთ, გრაფიკულ დამაზინჯებათა შედეგია. უნდა იყოს كى دى نى ან كى دى, ე. ი. მდინარე ზანგი, რაც გეოგრაფიულადაც გამართლებულია. ჩვენ ამ ადგილას ყველგან كى دى ზანგად გვაზარინანთ (პირველ ა ასოთან წერტილია გამოტოვებული, მეორე ასოს კი ქვემოდან აქვს მოწერილი ორი წერტილი, ხედა ერთი წერტილის ნაცვლად).

ამალაში მიმავალი სოლაკთა რაზმიდან ერთი [მეომარი] მდინარის ძნელად გასასვლელ ადგილს წააწყდა. ეს კეთილი კაცი—სოლაკი [მეფის მკველი] წყალმა წაიღო. ის ნამდვილად წყალს მიჰქონდა და ცხადი იყო, რომ დაიხრჩობოდა. დანახვა თუ არა ეს ბედნიერმა ფადიშაჰმა, გაჰკრა ცხენს ღებები და წყალწაღებულს შუა წყალში დაეწია. თავისი ბედნიერი მარჯვენა ხელი კისერში ჩასქიდა სოლაკს და, თითქოს, ვაშლიაო, კურთხეული ხელით დაიჭირა და წყლიდან ნაპირს გამოიყვანა. მას ხელიდან არ უშვებდა და ვიდრე სამშვიდობოს არ გამოიყვანა, მისთვის ხელი არ მოუშორებია. როცა სოლაკმა ფეხი მიწას დააბიჯა, ბედნიერმა ფადიშაჰმა უშვა ხელი, ერთი მუჭა ოქრო აჩუქა და, ამრიგად, სოლაკი ორგვარად გააცოცხლა. ერთი ისა, რომ დახრჩობას გადაარჩინა და მეორე—უწყალობა შეუდარებელი სიმდიდრე, რომელიც სიკვდილამდე [საკმარისი იყო]. ამოდენა ისლამის ჯარმა, რომლის სიმრავლე და ზღვარი ყოველგვარი აღრიცხვის გარეშეა, ყველამ ერთად შეძახილებით ქება-დიდება აღაფლინა ზეცაში. ამის გამო ისლამის ჯარში დიდი ყიფინა და ვიწვიში ატყდა; ბევრს მდინარე ზანგის ოდენა ცრემლი წამოუვიდა. ბევრმა ქუდი მოიხადა და აღთქმა და ფიცი დადვა, რომ ფადიშაჰისათვის თავსა და სიცოცხლეს შესწირავდა. იმ სადგურიდან საქმეში გამოცდილთაგან და წარჩინებულთაგან რამდენიმე პირი წავიდა და სამეფო ჯარისათვის ბანაკისა და ბედნიერი ფადიშაჰის სამეფო კარვის მოსაწყობად შესაფერისი ადგილები დაათვალიერა: მეორე დღეს ადგნენ და შერჩეულ და დანიშნულ ადგილებზე კარვები გამართეს. შემდეგ ბედნიერმა და გამარჯვების საყრდენმა ფადიშაჰმა ჯარის ნაწილები დარაზმა და მწყობრში ჩააყენა. ისეთი ზინეთი იყო და იმოდენა ძლიერებისა და გამარჯვების ნიშანი [ჩანდა], რომ შორსმკვრეტელ ზეცას ამის მსგავსი არაფერი უნახავს. [ფადიშაჰი] ბედნიერ საათს სამეფო კარავში შებრძანდა. შემდეგ გადაუდებლივ და დაუყოვნებლივ დააწყებინეს სანგრების თხრა. [ძალების განლაგებულობა ასეთი იყო:] რუმელიის ეჰალეთის [ბეგლარბეგი] ვეზირი ჯანფულადზანდე მუსტაფა ფაშა¹⁰¹, თავრიზის სამსახურში მყოფი და მარჯვენა ფალანგის ჯარით აღნიშნული ეჰალეთის ვალნი, ვეზირი გურჯი მეჰმედ ფაშა და ამ ორ დიდ სანგარს შორის დიდვეზირი გულადი მეჰმედ ფაშა და აწინდელი დიდვეზირი, ბედნიერი და ღირსეული ვეზირი, მისი აღმატებულება მუსტაფა ფაშა, რომელიც იმ დროს გააპატიოსნეს იანიჩართა აღაჟ თანამდებობაზე დანიშნით; ციხის ერთ კუთხეში საპირისპირო სანგარი გააკეთეს და ოცი დიდი ზარბაზ-

ნით დღედალამე მტერს მოსვენებასა და საშველს არ აძლევდნენ; ისეთი დიდი შეუპოვრობითა და თავგამოდებით ურტყამდნენ, რომ ამაზე უფრო მეტის წარმოდგენა არ შეიძლება. მართლაც, მუსლიმმა გმირებმა რამდენ სიტყვით უთქმელ მხნეობასა და თავდადებას არ მიმართეს. ბედნიერი ქვეყნის თავშესაფარი ფადიშაჰი რუმელიის ფალანგზე მდებარე სანგარში თავიანთი ბედნიერი ფეხით რამდენიმეჯერ შებრძანდა და მისთვის სასურველი ზარბაზანი თავად ამოიღო ნიშანში და გაისროლა. ის მუჭა-მუჭად ურიგებდა ოქროს ამ ადგილას მყოფ მუსლიმ გმირებს, რომლებიც გაამდიდრა და გააბედნიერა, რაც შეეხება იმას, ფადიშაჰი რომ [ბრძოლის დროს] კისრულობდა. არც ისტორიაში ნახულა და არც ვინმესგან გაგონილა, რომ სახელოვანი ფადიშაჰი სანგარში ჩავიდეს ან ზარბაზანი ნიშანში ამოიღოს. და რუმელიის ფალანგის ქვემოთ კიდევ არზრუმის ბეგლარბეგი ქუჩუქ აჰმედ ფაშა¹⁰² რამდენიმე ზარბაზანს უმიზნებდა იმ არამზადა მტერს. რომელიც ციხის ქონგურებიდან ჩანდა და შეუწყვეტილ ურტყამდა ქონგურებსა და სათოფურებს. ჭკუამახვილი და საქმეში გამოცდილი დელი ჭუსენ ფაშის¹⁰³ სახელით ცნობილი კაფუდან ფაშა, რომელიც განთქმული ულემთაგანი იყო, მაღალი გორაკიდან შიდა და გარე ციხეს შაჰურ ზარბაზნებს ურტყამდა. იმდენ გულმოდგინებასა და თავდადებას იჩენდნენ, რომ ქონგურებზე, სათოფურზე ან ციხის ქუჩებში რა წამსაც გამოჩნდებოდა ყიზილბაში, [უბრალოდ] თითის აწევასაც ვერ მოასწრებდა. მურთაზნ ფაშა¹⁰⁴ ქვედა ბოლუქის სიფაჰებთან და ალაებთან ერთად თოფრაკ-ყალასკენ საყარაულო სამსახურს ეწეოდა. მისი აღმატებულება ვეზირი მუსნ ფაშასა¹⁰⁵ და მისი აღმატებულება ქენან ფაშას¹⁰⁶ უზენაესი კარის მუთეთვერ-რიკაებთან ერთად მისი უდიდებულესობის ქვეყნის საფარველი ფადიშაჰის სამეთო კარვის დაცვა ჰქონდათ დავალებული. თითო-თითო ლამეს, მორიგეობით მაგ სამსახურს ასრულებდნენ. ასეთი მისაღები და შესანიშნავი წესითა და რიგით დღედალამე რომ გულმოდგინებითა და თავდადებით მუშაობდნენ, მეცხრე დღეს ალყაშემორტყმულმა არამზადა ყიზილბაშებმა და მაგათ, ვითომ, ხანებმა—უბედურებმა პატიება ითხოვეს და უზენაესი ხელისუფლების სადავეების მპყრობელს და ეპოქათა ფადიშაჰს მიაშურეს შეწყნარებისათვის. შაჰის მსროლელთა ნაწილის ალა მირ-აბდ-ულ-ფეთთაჰ ალ-დილაადრიან ფადიშაჰს ეახლა და თაყვანისცა. ოსმალთა კეთილი ადათის შესაბამისად მას მიართვეს ძვირფასი [საპატიო] ხალათი და ნება დაერთო თავის ქვეყანაში გამგზავრე-

ბისა. უზენაესი ნებართვა მიენიჭა აგრეთვე ყველა იმათ, ვისაც სურვილი ჰქონდა ყიზილბაშთა ქვეყნებში წასვლისა. იმისათვის რომ ისინი [ყიზილბაშები] მშვიდობიანად გამგზავრებულიყვნენ და დაცული ყოფილიყვნენ ნადავლის მადებარი ისლამის ჯარისაგან, მათ მიუყენეს დასაკჩიებები და კორუჯიები [მცველები] და ასე გაამგზავრეს თავიანთ ცოდვილიან სახლებში. ერევნის ოლქის ხანმა და მის მიდამოებში ძალაუფლების პატრონმა ემირგუნე ხანმა ისურვა ფაღიშაჰის სამსახურში ყოფნა და ასეთი პირობით გადასცა ციხე-ბედნიერ ფაღიშაჰს გაუმართა ნადიმი, სადაც სპარსული წესის მიხედვით ჯგმრისებური სმბ და ქეიფი იყო მოწყობილი. თავის შესაძლებლობის შესაბამისი რაოდენობის ძღვენი და უხვი ქონება მიართვა. ბედნიერმა ფაღიშაჰმა ძლიერ ისიამოვნა სპარსული ყაიდის ნადიმითა და მის საპატივეცემლოდ გამართული ამ განუმეორებელი წეს-ჩვეულებით. [ფაღიშაჰი] დიდი პატივისცემით მოეპყრო, ყოველნაირი მფარველობა გაუწია; თვით მას [ხანს] ჭარმალი ჰალაბის ევალეთი უბოძა, ხოლო მის ქეთხუდას მურად აღას შამის ტრაბლუსის საბეგლარბეგო.

(II, 430 და 435-438).

ერევნის ალების შემდეგ მომხდარი ამბების შესახებ

როდესაც სახელოვანმა ფაღიშაჰმა ერევნის ციხე შემოიმტკიცა, წარჩინებულმა ვეზირმა მურთაზნ ფაშამ აღნიშნულ ციხეს ჩაუწერა ათი ათასი ყული, ხოლო თვითონ დაინიშნა მის ციხისთავად. აღნიშნულ [ვეზირს] ჩააბარეს ყულის ჯარისათვის საკმარისი რაოდენობის სურსათ-სანოვავე და ხაზინა. ციხე შეაკეთეს, ზარბაზნებისაგან დანგრეული ადგილები ციხისა, როგორც რიგი და წესია, გაამავრეს. ამ საქმეში, ან [ციხის რომელიმე] შენანგრევეში იოტისოდენა ზიანი არ დაუტოვებიათ.

(II, 438-439).

შეუღარებელი ვეზირის, მისი აღმატებულების ქენან-ფაშის მიერ ახალციხის დაპყრობა

გულადი ვეზირი, მისი აღმატებულება ქენან ფაშა იყო ღვთისმოსავი ადამიანი, რომელსაც ღვთისმოშიშობასა და კრძალულებაში მსგავსი არა ყავდა. [ამ] დაპყრობათა შემდეგ მას დაევალა ახალციხის აღება და საკმარისი რაოდენობის ჯარი მიეცა. მაღალი ალლაჰის შემწეობით მან გაიმარჯვა, ციხე დაქვემდებარებული ადგილებით აიღო და გაიხარეს.

(II, 439).

**ქვეყნის საფარველმა ბელნიერმა ფაქტიშაჰმა თავრიზისაკენ
გამგზავრება რომ ბრძანა**

მას შემდეგ, რაც ერევნის ციხისათვის საბრძოლო მასალე-
ბისა და ახალციხეში მიმავალი ჯარისათვის საომარი საქურელის
მოზარაგება დაამთავრა, ბრძანება გასცა სასწრაფოდ გამგზავრებუ-
ლიყვნენ თავრიზისაკენ. ერევნიდან აიყარნენ, აღვირები თავრიზის
მიმართულებით, გასწიეს და მეთექვსმეტე დღეს გულწარმტაც
თავრიზში გამართეს კარვები. აღნიშნული ქალაქის ოთხივე მხარე,
მისი კეთილნაშენი შემოგარენი, მისი მარჯვნივ და მარცხნივ მდე-
ბარე სამოთხისებური ადგილები ისლამის ჯარის შესვლის შედეგად
მიწასთან გასწორდა და ქვა ქვაზე აღარ დარჩა. ჯარისკაცებიდანაც
არავინ არ იყო, რომ ნადავლი არ აეღო. მას შემდეგ, რაც
ქვეყნისმპყრობელმა ფაქტიშაჰმა დაათვალიერა თავრიზის მშენება—
ცის ტატნობზე თაღებით აღმართული სასახლეები და, განსაკუთრე-
ბით, შაჰის სასახლე-სადგომი, რომლის მსგავსი არსად იპოვება,
გამოიცა ბრძანება იმის შესახებ, რომ [ყველაფერი ეს] იყოს მხო-
ლოდ მტერზე გამარჯვებისა და მტრის განადგურების გამომწვევი
მიზეზი და [ყველაფერი] მიწასთან გასწორდა. და საერთოდ ეს
წარმტაცი ქალაქი—აზერბაიჯანის ეს დედაქალაქი, (სადაც სამ
დღეს შეჩერდნენ) და მისი მიდამოები—მთლიანად განადგურებულ
და აოხრებულ იქნა. შემდეგ გამობრუნდნენ და ერევნისაკენ გაე-
მართნენ. [ამ დროს] ერევნის ველი წითელი და თეთრი ფერის
სამეფო კარვებით, უთუოდ, საქვეყნო შურის გამომწვევი იყო.
ამ ადგილას მისი აღმატებულების ვეზირი ქენან ფაშის შიკრიკი
მოვიდა და ფაქტიშაჰთან დაახლოვებულ პირებსა და სრულიად
ისლამის ჯარს ახალციხის ციხის დაპყრობა ახარა. ამავე ადგილას
დიდი ვეზირის მეჭმედ ფაშის დიდ-ვეზირობის თანამდებობას არფა-
ლიკის წესით რუმელიის ემალეთიც დაუმატეს და შეუერთეს.

შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი ქ ა ლ თ უ ლ ი
თ ა ლ გ მ ა ნ ი ს ა თ ვ ი ს .

1. ბ ა ი ბ უ რ თ ი — არზრუმის ვილაიეთში სანჯაყის ცენტრი იყო. იგი მდებარეობს არზრუმის ჩრდილო-დასავლეთით 100, ხოლო ტრაპიზონიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 90 კილომეტრზე. ჭოროხის ორთავე ნაპირასა და არზრუმისა და ტრაპიზონის შემაერთებელ გზაზეა¹.

2. სანჯაყ-ი (თურქ. Sancak) — «დროშა»; «სადროშო», რომელზედაც დაყოფილი იყო ვილაიეთი. სანჯაყ-ბეგი (Sancak beği) — სადროშოს, სანჯაყის მმართველი ბეგი.

2^ა. ბ უ რ ჰ ა ნ ა ლ ი ს უ ლ თ ა ნ ი ხ ა ლ ი ზ დ ი შ ა მ ს ი ს ძ ე — პროფ. ვლად. მინორსკის მიხედვით — სულთან ხალისის ძე, დარუბანდის დინასტიის შირვანის შაჰთაგანია, რომელიც ყიზილბაშთა მიერ დაპყრობილ შირვანზე გაემართა და ბრძოლა დაუწყო ალქას მირზას (იხ. ქვემოთ შენ. 6. ბურჰანის შესახებ და.: И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI-XVII веках წიგნში Сборник статей по истории Азербайджана, გვ. 267-268; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, მოსკოვი, 1963, გვ. 174). ო. ფეენდიევის მიხედვით ბურჰან ალ-ხალისულლჰ II-ის შვილია, რომელიც შარვანშად იყო 1548-1551 წწ. (იხ. О. А. Эфендиев, Образование азербайджанского государства сефевидов в начале XVI века, ბაქო, 1961, გვ. 133).

3. შ ა მ ს ა ლ ი — სეფიანთა ირანის შაჰი 1502-1524 წლებში.

---

¹ კამუს-ულ-5'ლამ, I, 1280. იხ. აგრეთვე EI, I, 614. მიუხედავად ჩვენი დიდი სურვილისა, ქართულ თარგმანში რამდენიმე საკუთარი სახელი და ტერმინი უშენიშვნოდაა და განუმარტებელი დარჩა, ეს იმიტომ, რომ სათანადო სპეც. ლიტერატურა თბილისის წიგნთსაცავებში არ აღმოჩნდა, ხოლო იმ ხანებში მივიღინებთ გამგზავრება ვერ შევძელით. აქვე მინდა აღვნიშნო ისტ. მეცნიერებათა კანდიდატის ნოდარ შენგელიას დაუხარებელი და თავახიანი დახმარება, რომელიც მან გამიწია ამ შრომის წარმოებაში გადაცემისას ჩემი თბილისში არყოფნის დროს (1963 წ. ზაფხული). მან მანქანაზე გადააბეჭდვინა ამ შრომის შენიშვნები და დაურთო ისინი თარგმანის ტექსტის სათანადო ადგილებს.

3. შ ა შ რ უ ხ ი — ბურჰან ალნის ბიძაშვილი, სულთან ფარრუხის ძე. შარვანშად იქნა აღზევებული ბურჰან ალნის მცირეწლოვანობის გამო (წ. ფ. Минорский, დასახელებ. ნაშრომი, გვ. 174; II. II. Петрушевский, Ширван при последних ширваншахах, Сборник статей по ист. Азербайджана, 265).

4. შ ა შ - თ ა შ მ ა ს ფ - ი (= შ ა შ - თ ა მ ა ზ ი) — სეფიანთა ირანის შ ა შ ი 1524-1576 წლებში.

5. შ ე მ ა ხ ა, შ ა მ ა ხ ი, შ ა მ მ ა ხ ი ა — ქალაქი თანამედროვე აზერბაიჯანში. შირვანის სახანოს დედაქალაქი (იხ. EI, IV, 412; აგრეთვე: В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, გვ. 30, 38, 106-107, 118, -164, 172 და სხვ.).

6. ა ლ კ ა ს მ ი რ ზ ა — ფეჩევი (I, 267-288) ალკას მირზაზე მოგვითხრობს 954 (1547-1548) წლის ამბებში: შ ა შ - თ ა მ ა ზ ი ს უ მ ც რ ო ს ი ძ მ ა ა, რომელიც შირვანის მმართველი (ვალნ) იყო. ზოგი მისი მოქმედება შ ა შ თ ა მ ა ზ ი ს ს უ რ ვ ი ლ ე ბ ი ს საწინააღმდეგო იყო და ამიტომ, როცა გაიგო, რომ მან ჯარი დაძრა შირვანისაკენ, ალკასი თავისი ამაღლის რამდენიმე წევრთან ერთად გაიქცა და შირვანის სამფლობელო დატოვა. ყიფიყუთა ველის გავლით ის ჩავიდა ყირიმს, საიდანაც გაემგზავრა ოსმალეთში და ბოსფორში ამოყო თავი. სულთანმა ალკასი დიდი ზემოთა და პატივით მიიღო, ძალიან უხვად დაასაჩუქრა, როგორც ოქრო-ვერცხლით, ისე ყოველგვარი სამოსლითა და საპატიო ხალათებით. ალკას მირზამ შემდეგ დაიწყო საჩივარი თავის ძმაზე და ფაღლიშაჰი შ ა შ - თ ა მ ა ზ თ ა ნ სალაშქროდ წააქეზა.

წალწ ეფენდი წერს, ამბობს ფეჩევი, რომ მარტო სულთნის მეუღლის მიერ ნაჩუქარი საქონლის ღირებულება 10.000 ოქრომდე იქნებოდაო. (ფეჩევის წალწ ეფენდი, ცხადია, ცნობილი თურქი ისტორიკოსი, „ნუსრეთნამეს“ ავტორია, რომელიც 1599 წ. გარდაიცვალა). საინტერესოა, რომ ფეჩევის საკმაოდ დაწვრილებით აქვს ჩამოთვლილი ალკასისადმი მირთმეული საჩუქრები, რომელიც ძლიერ მრავალფეროვანია და ძვირფასიანი; და ბოლოს შენიშნავს, რომ ასეთი ოდენობისა და ხარისხის საჩუქარი თვით ფაღლიშაჰისათვისაც იქნებოდა საკადრისიო. ფეჩევი ამასთანავე ერთად ამბობს, რომ ეს იყო გაუმართლებელი ხარჯი, გაღებული იმ კაცზე, რომელიც აქ მოვიდა არა სუნიტების ხათრით, არამედ თავისი თავის გადასარჩენად.

გაცემულ იქნა ბრძანება ლაშქრობისათვის გასამგზავრებლად-ალკასი რამდენიმე დღით ადრე გააგზავნეს. ულამა ფაშა, რომელიც

ყიზილბაშთა ტერიტორიაზე დიდხანს იყო ნამყოფი, ძლიერ საზრიანი და მოხერხებული კაცი იყო, ბოსნიაში ვაწლეს თანამდებობისაგან გაათავისუფლეს, დაუნიშნეს ალკაქს ლაღად, უბოძეს არზრუმის ვილაიეთი და თან გააყოლეს მას. ალკაქს მირზაზე იხ. აგრეთვე: И. И. Петрушевский, *Азербайджан в XVI-XVII веках в „Сборнике статей по истории Азербайджана“*, 266-267; В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, მოსკოვი, 1963, გვ. 174; *السيرة الجليلية*, II, 295.

7. არფალიკი (თურქ. arpa ქერი + აფიქსი lik, arpalik — ქერისა, საქერო) აქ ნიშნავს ქერის ფულს*. არფალიკი ფეოდალური სისტემის დროინდელი ტერმინია და ეწოდება იმ ადგილმამულს, რომელიც ებოძებოდათ ლაშქრობაში ცხენოსანი ჯარით მონაწილე სიფაჰებსა და სხვა დიდ მოხელეებს, როგორც დამატებითი შემოსავლის წყარო ცხენების ჴამოსაკვები ქერის საფასურის სახით. შემდეგში საარფალიკო მამულის შემოსავალი, ნაღდად თუ ნატურით, ეძლეოდათ დამსახურებულ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და მაჰმადიანთა სწავლულებს — ულემებს (წულემა), უკვე როგორც საცხოვრებელი სარჩო, ულუფა. ქართულ წყაროებში არფალიკის შესატყვისი „სარჩო“ უნდა იყოს. ეგნატაშვილი ბერის „ახალი ქართლის ცხოვრებაში“, მაგალითად, ნათქვამია: „და მაშინ გაუგზავნა ბატონმა თეიმურაზ ხონთქარსა კაცი, შეეხვეწა და სთხოვა სარჩო. ხონთქარმა სხვა ველარა გააწყო რა და მისცა გონიასა და ახალციხესა და გარეშემო მისსა მამული სარჩოდ“ (ხაზი ჩვენია. იხ. „ახალი ქართლის ცხოვრება“ აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, გვ. 145₁₉₋₂₃). ან კიდევ, ხონთქარმა იბრაჰიმმა „მოსცა სარჩოდ სანჯახები“ (იქვე, გვ. 147₁₄₋₁₈). ი. თბილელსაც აქვს ამის შესახებ: „სხვაც გვიბოძა მამულები, სარჩო — კარგი სანჯახები“ (დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, გვ. 58, 429) და სხვაგან. არფალიკზე უფრო დწვრილებით იხ. EI-ში E. Giese-ს წერილი, ტ. I, გვ. 477; M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, I, გვ. 84-87.

8. ყიზილბაში — თურქული კომპოზიტი (kızıl — წითელი და baş — თავი); ნიშნავს „წითელთავე“-ს. ასეთი სახელი შეერქვა ირანის სეფიანთა შაჰების ქვეშევრდომებსა და, უმთავრესად მაინც, ჯარებს, რომელნიც წითელი ფერის თავსაბურავს ატარებდნენ. ზოგიერთი თურქი ისტორიკოსი, მაგალითად, მუსტაფა ნაწიმნ (გარდაიც. 1716 წ.) kızılbaş-ის ნაცვლად ხმარობს sürh-i ser-ს²,

² M. N. Özen, *Edebiyat ve teukid sözlüğü*. ანკარა, 1954, გვ. 162.

რაც სპარსულად იმავე "წითელთავა"ს ნიშნავს (سرخ "წითელი", ხოლო سر "თავი"). შემდეგში ყიზილბაშ-ი საერთოდ შეერქვა უკვე ყველა შიიტური გაგების ისლამის მალიარებელს (შინა-ელთა სექტას)¹.

9. ლაღა მუსტაფა ფაშა. თვით იბრ. ფეჩევენს საინტერესო ბიოგრაფიული ცნობები აქვს ლაღა ფაშაზე თავის „თარხნ“-ში: იგი ბოსნიელი სოკოლოვების გვარიდანაა, ძმაა ვეზირი ხუსრევ (ხოსრო) ფაშისა. შემდეგ აღნიშნულია, რომ პირადი ნიჭის წყალობით მან გაიკვლია გზა სასახლეში ჯერ მირანხორობისა, შემდეგ კი ჩაშნაგირბაშის თანამდებობის მისაღებად (სასახლეში საკუთონარიო საქმეთა უფროსი). შემდეგ სანჯაყბეგობა მიიღო და მერე ფადიშაჰთან ლაღას თანამდებობაზე აიყვანეს და სელმ უფლისწულის აღზრდა მიანდევს. ფეჩევენ ამბობს, რომ ლაღა ფაშა ამის შემდეგ დიდი ხრიკებისა და ფანდების ქსელს აბამდა სასახლეში, ცდილობდა ტახტი მის აღზრდილს სელმს რგებოდა და არავითარ შემთხვევაში სხვას არა. დარწმუნებული იყო, რომ, თუ ამას მიაღწევდა, დიდვეზირობის თანამდებობა მას არ აცდებოდა. მაგრამ „ხარბს მოაკლდესო“ ნათქვამია და მასაც ამ თვალსაზრისით ცხოვრებამ არ გაუშართლა. შემდეგ ლაღა ფაშა რიგ-რიგობით ვანის, არზრუმის, ჰალაბის (=ალეპო), შემდეგ (8 წელიწადს) დაშასკოს ბეგლარბეგი იყო. მან ვეზირობის წოდება მიიღო და კვიპროსის დასაბყრობად გაგზავნილი ლაშქრის სარდლად დაინიშნა. ლაღა ფაშა ხელმძღვანელობდა ირანელებთან ლაშქრობებს. არც ერთ სარდალს არ მიუყენებია ყიზილბაშთათვის იმდენი ვნება, რამდენიც ლაღა ფაშამ².

სიჯილ-ი ოსმან-ის ავტორი მ. სურეჯაჰან ი. ფეჩევენს გარდასხვა წყაროებიც აქვს გამოყენებული და ზოგ რამეში ავსებს ფეჩევენს ცნობებს:

მუსტაფა ფაშა, მეტსახელები: ლაღა, ყარა—ბოსნიელი სოკოლოვიჩების გვარეულობიდანაა. სასახლეში მას მიენდო უფლისწულსულთან სელმის აღზრდა, მისი ლაღობა (აქედანაა ქართულ წყაროებში, რომ მარტივად ლაღა ფაშად იხსენიება). ამ დროს ვეზირის წოდების მინიჭებას რომ ელოდა, გაგზავნილ იქნა ყარაფუზლას

¹ H. Зәринәзадә, Фарс дилиндә азәрбајчан сөzlәри (Сәфәвиләр дөврү, ბაქო, 1962, გვ. 357-358.

² იხ. سنجي، I, გვ. 442 და II, გვ. 20.

სანჯაყბეგად. შემდეგ თემეშვარის ბეგლარბეგობა მიიღო. შემდეგ რიგრიგობით მან მიიღო ჯერ ვანის, არზრუმისა და შემდეგ ალუპოს ვალწი თანამდებობა. შემდეგ რვა წელიწადს დამასკოს ვალწი იყო. შემდეგ ვეზირის რანგით იემენის სარდლად დაინიშნა. მიიღო მეექვსე რანგის ვეზირის წოდება. დაინიშნა კვიპროსის ლაშქრის სარდლად. ირანთან ომებშიც სარდლად ეგ იყო. შემდეგ მეორე ვეზირის წოდება მიიღო და 988 წლის ჯუმად-ლ-ახირის ხუთში ან, შეიძლება, ოცდასამ რიცხვში (=1580 წ. 18. VII, ან 5. VIII.) გარდაიცვალა. ეაშუბის ჯამეს ეზოშია დასაფლავებული (სტამბოლში). რუსთამ და მეჰმედ სოკოლი ფაშებს ძლიერ ეშინოდათ მისი ოინებისა. ფარჰად ფაშის შეილები მისი გერები არიან⁶.

ლალ მუსტაფა ფაშის სამხედრო და სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობისა და მისი ბიოგრაფიის შესახებ ბევრი ცნობა აქვს ცნობილ ორიენტალისტს იოსებ ჰამერს თავის „ოსმალეთის იმპერიის ისტორიის“ II ტომში⁷. საინტერესოა ლალ მუსტაფა ფაშაზე აგრეთვე აზრი აკად. ე. თაყაიშვილისა, რომელიც შემდეგს წერს: „XVI საუკუნეში სპარსელები და ოსმალები სამკედრო-სასი-ცოცხლოდ ებრძოდნენ ერთმანეთს სამცხე-საათაბაგოს დასაპყრობად. სპარსეთში ამ დროს მთავრობდნენ შაჰ თამაზი და (შემდეგ) ხუდაბანდა, ოსმალეთში კი სულეიმან დიდი, შემდეგ სელიმ მეორე და ბოლოს მურად მესამე, რომელსაც ჰყავდა შესანიშნავი სარდალი ლალ ფაშა. ეს ლალ ფაშა 1578 წ. საქართველოში მოვიდა დიდი ჯარით, საქართველოს მთავრებმა ბრძოლა ვერ გაუწიეს და დამორჩილება ამჯობინეს“⁸. უნგრელმა ისტორიკოსმა პროფ. ლ. ფეკეტემ დაბეჭდა სიხაჯათის დამწერლობით შესრულებული და სტამბოლის თოფკაფის სასახლის მუზეუმში დაცული ერთი დოკუმენტი, რომელიც ლალ ფაშას განეკუთვნება და შეიცავს საყურადღებო ცნობებს ამ მხედართმთავარზე⁹.

თურქეთის საისტორიო საზოგადოების ორგანოში თურქმა მეცნიერმა შერაფეთთინ თურანმა 1958 წ. დაბეჭდა დიდი გამოკლევა ლალ მუსტაფა ფაშაზე სათაურით: „შენიშვნები და დოკუ-

⁶ სიჯილ-ი 'ოსმანი', IV, 377.

⁷ J. v. Hammer, GOR, II, გვ. 472-503.

⁸ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ე. თაყაიშვილის მიერ. თბილისი, 1890, გვ. 129-130.

⁹ L. Fekete, Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, I, ბუდაპეშტი, 1955, გვ. 394.

ვენტები ლაღ მუსტაფა ფაშის შესახებ¹⁰. ავტორი საკმაოდ ვრცლად განიხილავს ლაღ ფაშის მოღვაწეობას, მოჰყავს მრავალი დოკუმენტური¹¹ და ნარატიული ხასიათის მასალა და საინტერესო განზოგადოებები აქვს. პირველ თავში მოთხრობილია მუსტაფა ფაშის ლაღობა და ამ დროს მისი როლი სულთნის ტახტის დასაკავებლად უფლისწულთა შორის გაჩაღებულ ქიდილში. მეორე თავში განხილულია ლაღ ფაშის სანჯაყბეგობისა და სხვადასხვა ადგილას მისი ბეგლარბეგობის ამბები. შემდეგ, მესამე თავში ლაპარაკია მისთვის ვეზირის წოდების მინიჭებისა და იემენში ლაშქრობის დროს სარდლობაზე. მეოთხე თავში განხილულია ლაღ ფაშის გალაშქრება კვიპროსის დასაპყრობად. მეხუთე და უკანასკნელ თავში ავტორი გვიყვება ლაღ ფაშის ირანში გალაშქრებაზე. ამ გალაშქრების ცენტრალური მომენტი—ეს არის 1578 წელს საქართველოში, ჩილდირის ველზე მომხდარი დიდი ხოცვა-ყლეტა ოსმალებსა და ირანელებს შორის. გაიმარჯვეს ოსმალებმა, რომლებიც აქედან გაემართნენ თბილისისაკენ, ადვილად აიღეს იგი და შემდეგ შეესივნენ შირვანს¹².

ლაღ ფაშის „მოღვაწეობა“ საქართველოში ქართული მატია-ნის მიხედვით: (ლალა ფაშამ) „ამოწყვიტა სამცხე“, „მოადგა მგელციხეს“, „მუხრანს დადგა“, „გორი გაამაგრა“, „მას გადასცა დაუთხანმა ქართლის ციხენი“, „მან კარი ალაშენა“¹³. შდრ. აგრეთვე: ქსა ორას სამოცდა ექვსა ლაღ-ფაშა გამოვიდა, რომელი არს ლაღა გამზრდელი ხუანთქრისა¹⁴.

9. ყაზავათ-ი ← არაბ. *غازات* — მუსლიმთა საღვთო ომი (შდრ. ქართულში ყაზავათ—ალ. ყაზბეგი, თხზულებანი, I, თბ., 1948, გვ. 515).

10. არნაბუდ-ი — იგივე არნაუდ-ი, არნაუტი. თურქულ წყაროებში და თანამედროვე თურქეთშიც ბალკანეთის ალბანელები არნაუდების სახელით არიან ცნობილი. ალბანეთს თურქები ეძა-

¹⁰ Dr. Şerafettin Turan, Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar. Türk Tarih Kurumu. Belleten. C. XXII, № 85-88. ანკარა, 1958, გვ. 551-593.

¹¹ იხ. იქვე სრულად მოტანილი ლაღ ფაშისადმი მიწერილი ჭეჭმები, გვ. 565, 566, 569 და სხვაგანაც.

¹² Turan, დასახ. ნაშრომი, გვ. 581-593.

¹³ ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი... პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი, 1959. გვ. გვ. 372, 523, 524, 526, 372, 522, 523, 372, 525.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 277.

ხიან Arnantluk-ს, რაც საარნაუდოს ნიშნავს. ამ შემთხვევაში ფეჩევი არნაუდთა ტომს არ უნდა გულისხმობდეს. ირკვევა, რომ ქართულში არნაუდი ორნაუტი საერთოდ ჯიუტსა და თავნება კაცს ნიშნავს. ცხინვალელი მოქალაქის გ. ჩოჩიევის მოწმობით არნაუტი ქართლში თავნება კაცს ნიშნავს. „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ არნაუტი ასეა განმარტებული: 1. ისტ. ბალკანეთის ალბანთა თურქული სახელწოდება, 2. გადატ. კერპი, ჯიუტი, უსაქციელო. (ზღრ. აგრეთვე: J. W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, სტამბოლი, 1921, გვ. 74).

11. მუსა ფაშა „ცნობილი ყოფილა ყიზილ აჰმედლუს მეტსახელით. დაწინაურების შედეგად ბეგი გახდა. შემდეგში არზრუმის ბეგლარბეგის თანამდებობა მიიღო. მაგ მხარეში სიღარბაისლე და პატივისცემა ვერ დაიმსახურა. მოკლულ იქნა საქართველოდან რომ მიემგზავრებოდა 951 წელს“ (=1544-1545)¹⁵. ასეთია მუსა ფაშის შესახებ მოკლე ცნობები „სიჯილის“ ავტორისა. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ცნობა საეხებით ემთხვევა ი. ფეჩევის თხრობას იმ ნაწილში, სადაც ფეჩევი ამბობს: „რამდენიმე ათას წყეულ ქართველ არნაუდთაგან არზრუმის ბეგლარბეგს მუსა ფაშას მოულოდნელად დაესხა თავს, მოჰკლა ისიც და ბევრი ისლამის სარწმუნოებისათვის მებრძოლი გმირიც“¹⁶. ოღონდ „სიჯილის“ ავტორის თარიღი განსხვავებულია ფეჩევის თარიღისაგან. ამ შემთხვევაში ფეჩევის თარიღი—955 წ. (1548-1549) უფრო სანდო უნდა იყოს, ვიდრე „სიჯილის“ 951 წელი (1544-1545).

12. ბარაკანის ციხე — იხ. „გურჯისტანის ვილნიეთის დიდი დავთრის“, III; ფარაკანი (ციხე-ქალაქი), გვ. 505, 568.

13. ბანაკის ციხე — იხ. „გურჯისტანის ვილნიეთის დიდი დავთარი“, III, გვ. 560 (ფანაკი).

14. სამალარის ციხე. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ის გეოგრაფიული პუნქტია, რომელიც „გურჯ. ვილ. დიდ დავთარში“ صامقرو-დ არის აღწერილი. იხ. „დავთარი“, III, გვ. 355 (ზღრ. აგრეთვე იქვე, გვ. 413 და 594).

15. ახას ციხე — გვხვდება აგრეთვე „გურჯ. ვილნიეთის დიდ დავთარში“ (იხ. წ. III, გვ. 593-595). 1923 წ. გამოცემულ „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ საურმეთის სამხრეთ-დასავლეთით აღნიშნულია ახა. „ევროპული რუსეთის სპეც. რუკაზე“ ახა იღის დასავლეთითაა ნაჩვენები.

¹⁵ სიჯილ-ი..., IV, 521.

¹⁶ ი. ფეჩევი, აქვე, გვ. 26-27.

16. აჰმედ ფაშა, მეორე ვეზირი — სიჯილ-ის ავტორის მიხედვით „აჰმედ ფაშა ეროვნებით არნაულია (ე. ი. ბალკანეთის ალბანელი). ცნობილი ყოფილა მეტსახელით ყარა; ძმაა ცნობილი რუსთემ ფაშისა. აღზრდა მიიღო სულთნის სასახლეში. აქვე მიიღო კათუჯი-ბაშის თანამდებობა, შემდეგ იანიჩართა ალა გახდა. 936 წ. (1529-1530) სამსახურიდან გათავისუფლდა. შემდეგ რუმელიის ბეგლარბეგობა მიიღო. შერთო სულთნის ქალიშვილი ფატმა. შემდეგში ვეზირის რანგში იქნა აყვანილი და წლების განმავლობაში მეორე ვეზირის თანამდებობაზე იყო. 960 წ. (1552-1553) დიდ-ვეზირად დანიშნეს, ხოლო 962 წ. (=1554-1555) იგი მოჰკლეს¹⁷. ეს აჰმედ ფაშა ფეჩევენსთანაც და „სიჯილ“-შიაც მეორე ვეზირის თანამდებობით იხსენიება¹⁸.

17. *يكنچرى* -- (თ. *yeniceri*) ქართულში იანიჩარად, ან, უფრო ადრე, ძველი თურქული ფორმის დაცვით, ენგიჩარად (იანგიჩარად) არის გადმოსული. იანიჩარი სიტყვისიტყვით „ახალ-ჯარს“ ნიშნავს. იანიჩარი — ოსმალეთის სახელმწიფოს რეგულარული ჯარია, სულთან ორხანის მიერ შექმნილი 1330 წელს და სულთან მაჰმუდის მიერ გაუქმებული 1826 წელს.

18. *غری* — ღურება (← არაბ. *غریب* — მრავლ. *غریبا*) ცხენოსანი ჯარი, რომელიც გამაჰმადიანებულ უცხოელთაგან იყო შედგენილი. *كبلو* — ბოლუქი — „ასეული“ — თურქ. *سوی* — ზმნიდან — *سویلیک* „განაყოფი“, „ნაწილი“, „სამხედრო ნაწილი“ (მდრ. რუს. პოლკ-ი. ღურებაზ ჯარი ორი ბოლუქი იყო — *აგსარ* (არაბ.) „მარცხენა“ და *აემინ* (არაბ.) „მარჯვენა“^{18a}).

19. თორთუმი — ჰამერის რუკაზე, მაგალითად, აღნიშნულია ოლთისის (*Olthi*) სამხრეთით, თორთუმის წყალთან ახლო (*Tortum*)¹⁹. დიდევზირი აჰმედ ფაშა საქართველოში რომ სალაშქროდ გამოემგზავრა, პირველად თორთუმის ციხე აიღო „დიდი ბრძოლით“. ვახუშტის ყველგან თორთომი აქვს. თორთუმ ფორმა თურქულ წარმოთქმასთანაა შეგუებული (თურქულში, როგორც წესი, ღია ბაგისმიერი „ო“ პირველი მარცვლის შემდეგ ვიწრო „უ“-ს გვამღვეს): თორთომის მდინარე, თორთომის ხეობა, ციხე თორთომისა

¹⁷ სიჯილ-ი... I, 298.

¹⁸ იხ. აქვე, გვ. 27.

^{18a} GOR, II, 241: M. Z. P a k a l i n, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, I. 680-681.

¹⁹ იხ. GOR, II, 304 და 305 გვერდებს შუა მითავესებული რუკა.

და სხვ²⁰. თორთუმ სახელი ამჟამადაც შენარჩუნებული აქვს ამ ძველ პუნქტს²¹. შამს-ედ-დინ სამინ-ს მიხედვით: თორთუმი არზრუმის ვილაიეთსა და სანჯაყში, მის ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობს და სახელი თორთუმის წყლისაგან დაერქვა. სამხრეთით უძვეეს თვით არზრუმი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით—ბასიანი, დასავლეთით ბაიბურთი, ხოლო ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით—საქართველო²².

20. ნიხახ-ი. ი. ფეჩევანს „ისტორიის“ დაბეჭდილ ტექსტში ამ ადგილას წერია خاج, რაც ნიჯაპ-ად შეიძლება წავიკითხოთ; მაგრამ ნიჯაპ, ნაჯაპ და მისთანათა სახელით სამხრეთ საქართველოში შესაბამის ტერიტორიაზე გეოგრაფიული პუნქტი არ არის. სამაგიეროდ სპეციალურ რუკებზე თორთომიდან აღმოსავლეთით, დაახლოებით თორთოუსა და ოლთისს შუა აღნიშნულია პუნქტი Нихах-ი. ამდენად, ი. ფეჩევანს ნიჯაპ-ი კორექტურული შეცდომაა, ან ტექსტის გადამწერის მიერ უყურადღებობით აღრევა დიაკრიტიკული წერტილებისა—მეორე X ასოზე ქვევით დაუსვაშს წერტილი, ხოლო მეოთხე X ასო კი უწერტილოდ დაუტოვებია. სწორი ფორმა, რომელიც რამდენიმე რუკით დასტურდება, იქნება خاج ნიხახ-ი²³. შამს-ედ-დინ სამინს ენციკლოპედიის მიხედვით ნიხახ-ი (خاج) თორთუმის ყადა-ს ცენტრია მდინარე თორთუმზე და არზრუმიდან ჩრდილო აღმოსავლეთით 45 კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს²⁴. ნიხახის ციხის დასაპყრობად ოსმალთა ლაშქარი თორთომის ციხიდან წამოვიდა.

21. ლივანას ხეობა — ი. ფეჩევანს დაბეჭდილ ტექსტში دیوانه دره—divana deresi „ლივანა“ს ხეობა წერია. როგორც ეს

²⁰ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბილისი, 1941, გვ. 140: შდრ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 62, 63, 64.

²¹ იხ. რუსული რუკა 1:2.000.000 მასშტაბისა „Турция“. ნოსკოვი, 1955 წ.

²² შამს-ედ-დინ სამინა قاموس الاعلاج — III, გვ. 1685-1686.

²³ იხ. წიგნი: Карцов, Генерального штаба полковник. Заметки о курдах, თბილისი, 1896 და ამ წიგნისადმი დართული რუკა სათაურით: Расселение курдов, составлено Генерального штаба полковником Карцовым; იხ. აგრეთვე ე. წ. Специальная карта Европейской России—81, Каландиан-ს სამხრეთით არის Нихах-ი; შდრ. ჩენი: იბრაჰიმ ფეჩევანს საქართველოს შესახებ. „ენციკლიპედიის“ მონაწილე. V-VI, თბილისი, 1940, გვ. 372.

²⁴ قاموس الاعلاج, III, გვ. 1685-1686.

თავის დროზე აღინიშნა²⁵, მართალია აკად. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ აქ ჩვენ უნდა გვეკონდეს ლივანა და არა დივანა. მართლაც არაბული ა და კ ასოები ადვილად ირევა ერთმანეთში და, ამდენად, უქველად გვეჩვენება, რომ აქ ლაპარაკია ლივანას (ايفان-س) და არა აياص-ს ხეობაზე; ეს მით უფრო, რომ ლივანას სახელით ამ მიდამოებში არ არის გეოგრაფ. პუნქტი. ჰამერის რუკაზე მაქახლის (შეცდომით: Machitschl) სანჯაყის სამხრეთით და არტანუჯის (Ardenutsch) დასავლეთით აღნიშნულია — liwana-ს (ლივანა) სანჯაყი²⁶. ლაზისტანის საფაშოში, რომლის მთავარი ქალაქიც აქარის საქართველოსთან შემოერთების წინა წლებში ბათუმი იყო, ითვლებოდა 11 ყაზა; აქედან ერთი ლივანას ყაზა იყო²⁷.

22. ზენამეთ-ი, არაბ. اعمام — იყო სახელწოდება წყალობის სახით გაცემული იმ მიწის ნაკვეთისა, რომლის წლიური შემოსავალი შეადგენდა 20.000 ახჩიდან 90.999¹/₂ ახჩას. ზენამეთის მფლობელ პირს ზაენმი ეწოდებოდა. ზაენმი-ი → اعمام, მრავლ. ზენამე სამაჯ — ზენამეთის მფლობელი.

23. მუშ-ი — ბითლისიდან ჩრდილო-დასავლეთით. 65 კილომეტრის მანძილზე მდებარე ქალაქი (შ. სამნ, კამშუს ალ-ალამ, ტ. VI, გვ. 4478).

24. ახლათ-ი. ხლათ-ი — ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე მდებარე ცნობილი ქალაქი (შ. სამნ, კამშუს ალ-ალამ, I, 46: Памятники эпохи Руставели, გვ. 289).

25. ჩობან ქოფრუ სუ — چوبان کوفرسی (ჩობანის, ე. ი. მწყემსის ხიდი) იხსენიება დიდევზირის საქართველოს მიმართულებით გაგზავნის შესახებ ცნობაში. ამ ხიდის გავლის შემდეგ, ნათქვამია ცნობაში, ჰასან-ყალასთან ახლო დაბანაკდნენ. საფიქრებელია, რომ ეს ჩობან-ქოფრუ ის პუნქტია, რომელიც რუკაზე აღნიშნულია ჰასან კალას (Хасан-кала) რამდენიმედ სამხრეთით M. Чобан-керпи-ს სახელწოდებით; (керпи ← თურქ. ხალხური köprü). ამ პუნქტის ცოტა დასავლეთით Керпи кең (თ. köprü köyü) სოფელია²⁸. ყველა ეს პუნქტი მდებარეობს არზრუმის ჩრდილო-დასავლეთით და საქართველოს მიმართულებით.

²⁵ იხ. ჩვენი: იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ. „ენიკის მოამბე“, V-VI. თბილისი, 1940, გვ. 373.

²⁶ GÖR. II. რუკა 304-305 გვერდებს შუა.

²⁷ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурнии и Адчаре, პეტერბურგი, -878, გვ. 20.

²⁸ იხ. რუსული მხვილასშტაბიანი რუკა: Г. 9 — Виляет Эрзерум.

26. ჰასან კალა (حسن قلاص) — «როცა ჩობან-ქრფრუ გაიარეს და ჰასან-ყალასთან ახლო დაბანაკდნენ... ჰასან კალა მდებარეობს არზრუმის აღმოსავლეთით; უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. რუსულ რუკაზე ასეა აღნიშნული—Х а с а н-к а л а. А х а-ს სამხრეთითა და Эртеф-ის ჩრდილოეთით»²⁹. ვახუშტის მიხედვით ჰასან კალა ცველი ქართული პროვინციის ბასიანის ტერიტორიაზეა და ჰასან-კალა იდენტიფიცირებულია ქ. ბასიანთან: «ხოლო ოლთის-ნარიმანისა და ილის სამხრით არს... ბასიანი რახსისა ანუ არაზის სათავესა ზედა... პირველად ეწოდა ქალაქსა ამისსა ბასიანი... ხოლო აწ უწოდებენ მას ქალაქსა ასანყალას და არს საშუალ ბასიანისა, არაზის კიდესა ზედა, ჩრდილო კერძ, არა დიდი ქალაქი...»³⁰ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ თურქეთის თანამედროვე რუკებზე ჰასან კალა არ ჩანს, არზრუმის აღმოსავლეთით კი წერია Иасианер, რაც იგივე ბასიანი-ია თურქული წარმოთქმით, ოღონდ მრავლობით რიცხვში (აღბათ, ბასიანი ორი ან მეტი იყო, ვთქვათ, ზემო და ქვემო ბასიანი). თურქეთის 1:3.000.000 მასშტაბიან რუსულ რუკაზე Pasinler-ის გარდა მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის Pasinsyrtax-ც, რაც ქვემო ფასინს (ბასიანს) ნიშნავს³¹. ჰამერს Hasan kalasi-ც აქვს და Pasin-იც (=ბასიანი-ი)³². პლ. იოსელიანსაც იდენტიფიცირებული აქვს ბასიანი და ჰასან-ყალა: ბასიანი (ჰასან-ყალა). იხ. მისი I'opuaa... გვ. 38.

27. ფერჰანდ ფაშა — „ალბანელია. სასახლის სამსახურში დაწინაურდა და კაფუჯი-ბაშიობა და მირანხორობა მიიღო. შემდეგ იანიჩართა ალას თანამდებობაზე დაინიშნა. 992 წ. (=1584) სამსახურიდან წავიდა. შემდეგ რუმელიის ვალე გახდა და შემდგომ კიდევ ირანზე გალაშქრებისას მთავარსარდლად დაინიშნა. სამსახურის გულმოდგინედ შესრულებისათვის ვეზირობა ებოძა. ირანელებთან წარმოებული ომი გამარჯვებით დაამთავრა და დიდი სახელი მოიხვეჭა. 999 წ. (=1590) სადრა-ჩამად დაინიშნა. რვა თვე-

²⁹ იხ. რუსულ მსხვილმასშტაბიან რუკაზე—Г. 9. აგრეთვე რუკაზე: Спец. карта Европейской России—81.

³⁰ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ., 1941, გვ. 138 (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 63).

³¹ იხ. 1949 წელს გამოცემული რუსული რუკა 1:1.000.000 მასშტაბისა. მოსკოვი.

³² ჰამერსი. GOR, II, რუკა 304-ა და 305 გვერდებს შუა.

ში—1000 წლის დასაწყისში (=1591) სამსახურიდან განთავისუფლებულ იქნა. შემდეგ სადრწაზამის მოადგილის თანამდებობაზე დაინიშნა მეორე ვეზირის წოდებით. 1003 წლის პირველი ჯუმანდს თვეში (=1595 წ. 12.1—10.11.) მეორედ დაინიშნა სადრწაზამის თანამდებობაზე. (ამავე წლის) შევევლის თვეში (=1595 წ. 9. VI—7. VII.) გადააყენეს და 1004 წ. (=1595-1596) გარდაიცვალა³³.

28. ლემდიგე (عماد) — ვანის ვილაეთში სანჯაყის ცენტრი. იყო. ქ. ვანიდან სამხრეთით 150 კილომეტრის, ხოლო ქ. მოსულიდან ჩრდილოეთით 80 კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს³⁴. მართლაც ეს პუნქტი—Имадине || Имадия აღნიშნულია რუკაზე ზუსტად მოსულთან ახლოს და მის ჩრდილოეთით და ვანიდან დაშორებით, მაგრამ მის სამხრეთით. ამგამად ეს ქალაქი ერაყის ტერიტორიაზეა ქ. აკრის ჩრდილო-დასავლეთით³⁵.

29. თახთ-ი სულემან (تخت سليمان) სულემანის (=სოლომონის) ტახტი. ამ გეოგრაფიული სახელწოდების ადგილი ბევრგან არის დადასტურებული. „Мирза мой сообщил мне, что трон во Соломона в Персии несколько. В числе их есть один между Рештом и Казвином. Он расположен высоко в горах и пробраться туда могут только опытные горцы—пастухи, хорошо знающие горные тропинки³⁶. Тахте-Сулейман (Тахт-и Сулейман)—горный массив в горах Эльбрус на С. Ирака. Вершина Нарир, или Аламкүх...³⁷ თურქული ექვსტომიანი ენციკლოპედიის ავტორი შამს-ედ-დინ სამი თახთ-ი სულემანს უჩვენებს აგრეთვე ავღანისტანის აღმოსავლეთით ინდოეთის საზღვარზე და შენიშნავს, რომ იგი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ გაჭიმული სულემანის მთის უმაღლესი მწვერვალია³⁸. ასეთი სახელწოდების პუნქტი აზერბაიჯანშიც ყოფილა: Гандзак, город в Азербайджане, отождествляемый с развалинами Тахт-и Сулейман, на Запад от Зенд-

³³ სიჯილ-ი ოსმანნი... IV, 17.

³⁴ იხ. შამს-ედ-დინ სამი-ს კვაჰუა აღ-ა'ლამ, ტ. V, გვ. 3206.

³⁵ იხ. Карта Турции (масштаб 1:2.200.000), 1945 წ., აგრეთვე 1955 წლისა.

³⁶ Ю. Н. Марр, I. Добавление к статье „Тегеранские литературные впечатления“. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 99, თბილისი, 1962, გვ. 53.

³⁷ БСЭ, II. გამოც., ტ. 42, გვ. 18.

³⁸ შამს-ედ-დინ სამი, قاموس الاعلام III, სტამბოლი, 1891.

ЖАИИ³⁹. ი. ფეჩენისთან მოხსენებული თახთ-ი სულემან-ი სადლაღ : საქართველო-თურქეთის ისტორიულ საზღვრებთან ახლო უნდა ყოფილიყო. რუკებზე ვერ დაიძებნა.

30. ოლთისი⁴⁰—იმიერ ტაოში მდებარე ძველი ქართული ქალაქი. „ქალაქი ოლთისი გაშენებულია ორივე ნაპირზე ოლთისის წყლისა“⁴¹. „მოუვიდა კაცი პატრონს ყვარყვარეს, ოლთისს აღარ დააყენეს, აზრუმს მიიყუანეს“⁴². „ბექა ოლთისს დადგომილიყო“⁴³ და სხვ.

31. მეჭმედ ფაშა, ტაველი—ბოსნიელია. სოკოლის ე. ი. [როგორც თურქები თარგმნიან ამ საგვარეულოს სახელს], შევარდნიშვილთა საგვარეულოდან იყო. სულთნის სასახლეში მსახურობდა. გამოვიდა სასახლიდან კაფუჯიბაშიობის წოდებით. 953 წ. (1546-1547) დაინიშნა რუმელიის ვალის თანამდებობაზე, ხოლო შემდეგ ვეზრობა მიიღო და უფლისწული სელმის სიძე გახდა. შემდეგ სარდლად დაინიშნა. მეორე ვეზრობის წოდება მიიღო 972 წლის ზნ-კადეს თვეში (1565 წლის 31. V-29. VI). სარდნაში (პრემიერ-მინისტრი) გახდა. 987 წლის შაბანის თვეში (1579 წ. 23. IX—21. X.) მოჰკლეს. იყო ფრიად მორწმუნე, გონიერი და საზრიანი სახელმწიფო მოღვაწე, რომელმაც მთავრობის თავმჯდომარეობა გადაუდგომლად გასწია სამი სულთნის დროს“⁴⁴. მისი მეტსახელი არაბული طوبى ნიშნავს გრძელს. მან განიზრახა ვოლგასა და დონს შორის არხის გათხრა და, ამრიგად, კასპიისა და აზოვის ზღვების ერთმანეთთან დაკავშირება, რასაც ოსმალთათვის ექნებოდა დიდი სამხედრო მნიშვნელობა. ეს საქმე წამოიწყეს კიდევაც. თუ როგორ წარიმართა ეს წამოწყება, მოთხრობილია აქვე, გვ. 31-33.

32. ითილი, ითილის წყალი—მდინარე ვოლგა.

33. ჩერქეზ კასიზ ბეგი—სიჯილ-ი ოსმანი“ში უკვე დაშად იხსენიება. წერია, რომ ის ჩერქეზია, საფინანსო უწყებებში მუშაობდა და მეორე რანგის დეფთერდარობა მიიღო. შემდეგ კა-

³⁹ Вопросы и решения Вардапета Амани Ширакца, армянского математика VII века. Издал и перевел И. А. Орбели. Петроград, 1918, стр. 63.

⁴⁰ გურჯისტანის ვილანეთის დიდი დავთარი, III, გვ. 595.

⁴¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ხანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938. გვ. 46-47.

⁴² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 106.

⁴³ ქართლის ეპოგრება, II, გვ. 526.

⁴⁴ სიჯილ-ი..., IV, 122-123.

ფაში იქნა დანიშნული პირველად ვაზის თანამდებობაზე. სოკოლი მეჰმედ ფაშასთან მსახურობდა, მონაწილეა ასტრახანზე გალაშქრებისა. კასპიისა და შავი ზღვის შემაერთებელი არხის მშენებლობას ხელმძღვანელობდა და იმ ხანებში გარდაიცვალა⁴⁵.

34. კათას სანჯაყი-კათა—შუა საუკუნეების ქალაქი ყირიმის ნახევარკუნძულზე, დღევანდელი ფეოდოსია⁴⁶.

34°. ბალიკლადი და მენქუბი-ი (غلاغلا და منقوب) ყირიმის მიწა-წყალზე მდებარე პუნქტებია. ბალაკლავა—ქალაქია, ბალაკლავის რაიონის ცენტრი ყირიმის ოლქში, შავი ზღვის ნაპირზე (БСЭ, II გამოცემა, ტ. 4, გვ. 102). ჰუსეინის „ბედაჰი“ ულვეჰაჰი-ის შენიშვნებში ბალაკლავა და მენქუბი ასე იხსენიება: „აზოვის დაპყრობა და გალაშქრება მენქუბზე (ბალაკლავაზე)“ (об. Бедан у.л-вскаун, Издание текста, введение и общая редакция А. С. Твердиновой. Аннотированное оглавление и указатели Ю. А. Петросяна, I, მოსკოვი, 1961, გვ. 56). იხ. იქვე, „О завоевании крепости Менкюб“.

35. ალთიფარმაქ მეჰმედ — უსქუბიდანაა. ბაირამიეუს სექტის შეიხის ჯაფერ ბაბას მიმდევარი იყო. მან ღრმად შეისწავლა შარიათისა და სექტანტობის საკითხები. შემდეგ სტამბოლში ჩავიდა და ფათიჰის ჯამეში თეფსირებსა და ჰადისებს ასწავლიდა. აქიდან ეგვიპტეში გადავიდა და მანდაურ სწავლულებში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. გარდაიცვალა 1623-1624 წ. სამივე (არაბულ, სპარსულ, თურქულ) ენას დაუფლებული იყო ისე, რომ ლექსების წერა შეეძლო ყველა ამ ენაზე. თეფსირებისა და ჰადისების შესახებ და ისტორიული ხასიათის ბევრი თხზულება დარჩა (Istanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları. ნაკვ. V, 1945, გვ. 391).

35°. კასპიის ზღვა ფეჩევენთან კულზუმის ზღვად იხსენიება. ამავე დროს მუსლიმურ წყაროებში კულზუმის ზღვად (بحر ظرم) ცნობილია მეწამული (წითელი) ზღვა (بحر احمر) შღრ. Аз-Кызыл-ум—средневековый арабский порт на Красном море (греч. Klyasma) юговосточнее Суец в Суецком заливе. И. Ю. Крачковский, Географич. ср., III, 1954 გვ. 41). ირკვევა, რომ თურქული ظرم—კულზუმი—ბერძ. Κλυσμα (შღრ. რუს. клизма, რუენა) ჩაკეტილ, დახურულ ზღვასაც ნიშნავს (საპირისპიროდ

⁴⁵ სიჯილ-ი ოსმანნი, IV, 48.

⁴⁶ იხ. EI, II, გვ. 660.

სა-ისა, რომელიც 'ღია ზღვა' და 'ოკეანეა'). ამდენად ცხადია, რომ კასპიის ზღვას, რომელსაც სხვა სახელებიც აქვს, კულ ზ უ მ ი ს ზღვაც რქმევია⁴⁶ (შდრ. ვ. ბართოლდი, EI, II, გვ. 604).

36. დერბენდი (სპ.), → ქართ. დარუბანდი, დარუბანდის კარი, არაბ.—ალ-ბაზ, 'ბაზ-ალ-აბეზ' ('ბჰეთა-ბჰე'), ბაზ-ალ-ჰადნდ ('რკინის კარი'), მონღ.—კახულგა, სამხ.—ჩორ, თურქ.—თემურ-კათუ, დემურ-კათუ ('რკინის კარი')—ცნობილი ქალაქი დაღესტანში, კასპის სანაპიროზე⁴⁷.

37. ისქენდერ ორრქიანი—ალექსანდრე მაკედონელი.

37^a. ფერსახ-ი فرسخ—(სპ. فرسخ-ის არაბიზებული ფორმა) „ოთხი საათის საველეი მანძილი, ე. ი. 5.000 მეტრის ჭსიგრძე, ალაჯი, სამი მილი“ (შ. სემნის კამუს-ულ-თურქე, 988).

38. თემური—იგულისხმება თემურ-ლენგი, რომელიც იყო გათურქებული მონღოლი ბარლასის ტომისა; თემურ-ლენგი პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოვიდა XIV ს-ის II ნახევარში; გარდაიცვალა 1405 წ.⁴⁸.

39. თოხთამიში—ოქროს ურდოს ხანის, ჩინგის-ხანის შთამომავალი; გარდაიცვალა 1406 წ. დაბადების წელი უცნობია⁴⁹—50—51.

40. აზაკი—რუსულად აზოვი, ქალაქი მდ. დონის⁵⁰ შავ ზღვაში შესართავთან.

41. სარაი-Saray — ალბათ ივარაუდება ოქროს ურდოს დედაქალაქი, რომელიც XIII საუკ. იყო გაშენებული ვოლგის ქვემო წელში. ჰაჯჯი თარხანი—თანამედროვე ასტრახანი⁵¹. აკად. ვ. ბართოლდი თანამედროვე ასტრახანს აიგივებს ჰაჯჯი-თარხანთან, მაგრამ ი. ფეჩენო ცალ-ცალკე ახსენებს آذربایجان — აქდარპანსა

⁴⁶ იხ. سامی شامی—قاموس ترکی، გვ. 1079; لهجه عثمانی ووفیق پاشا، გვ. 1283; И. Х. Дворецкий, Древнегреческо-русский сл., მოსკოვი, 1958, გვ. 956.

⁴⁷ EI, I, 979-985; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, М., 1963, стр. 119.

⁴⁸ А. Ю. Якубовский, Тимур (опыт краткой характеристики), Вопросы истории, № 8-9, 1946, გვ. 49-52. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან პროფ. ვ. გაბაშვილის რედაქციით, 1957, თბ., 215-225.

⁴⁹ Греков Б. Д. и Якубовский А. Ю., Золотая Орда и ее падение, 1950.

⁵⁰ Насопов А. Н., Монголы и Русь. 8.-ლენინგრადი, 1940.

⁵¹ Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1-2; პეტერბურგი, მოსკოვი-ლენინგრადი, 1884-1941.

⁵² იხ. EI, I, გვ. 513.

• (რაც ასტრახანი უნდა იყოს) და حاجی ترخان — ჰაჯჯან-თარხანს.
• (იხ. ფეჩენის ისტორია, I, 472). ყარასუ (Kara-su “შავი წყალი”) —
ეს უნდა იყოს ყირიმში მდებარე ქალაქი Kapacyндазар, რომელიც
ახლა Белогорск-ის სახელითაა ცნობილი (БСЭ), II გამ., ტ. 20,
139 და ტ. 4, 455.).

42. აქქერმანი — ბესარაბიის ქალაქი, აქქერმანი აკად.
ბართოლოდით ნიშნავს „თეთრ ციხეს“⁵⁸.

42^a. ვალახია, اوغلاخ — რუმინეთის ძველი სახელი.
• ხშირად გვხვდება ბუღდან-თან, რაც მოლდავეთია — بغداد و اوغلاخ
ქართულშიც გვხვდება: „ივლახ-ბუღდანი წაართვეს ხონთქარს“
(ე. ი. რუმინეთი და მოლდავეთი) (იხ. ბესიკი. თხზულებანი. აღ.
ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით. თბილისი, 1962, გვ. 186).

43. ხუსრევე (ხოსრო) ფაშაზე სიჯილ-ი ოსმანში ასე-
თი ცნობებია მოცემული: „ხუსრევე ფაშას მეტსახელად ქოსას
უწოდებდნენ. ჯერ 960 წ. (=1552-1553 წ.) იყო ლინთანის ბეგი,
ხოლო შემდეგ ბეგლარბეგი. 970 წ. (=1562-1563) უჭირავს და-
მასკოს ვალის თანამდებობა, საიდანაც ის გადადგა 971 წ. (=1563-
1563). 975 წ. (=1567-1568) დიარბექირის ვალის თანამდებობაზე
დაინიშნა. 978 წ. (=1570-1571) ამ თანამდებობიდანაც გადადგა,
შემდეგშიც ხშირად იცვლიდა ვილაჟეთებს; ეკავა ვალის თანამდე-
ბობა არზრუმში 988 წ. (=1580-1581), მეორეჯერ დიარბექირში
990 წ. (=1582), ალეპოში 992 წ. (=1584), ხოლო 994 წ. (=1585-
1586 წ.) მას ვხედავთ ვანის ვალის თანამდებობაზე. 995 წ.
(=1586-1587) მოკლული იქნა ირანელებთან ომის დროს“. ი. ფე-
ჩენსთან ხუსრევე ფაშა ვანის ბეგლარბეგად მოხსენებულია 985 წ.
(=1577-1578), ხოლო სიჯილ-ის მიხედვით კი ამ თანამდებობაზე
ის ინიშნება 994 წ. (=1585-1586 წწ.). ვფიქრობთ, რომ ი. ფეჩე-
ნის თარიღი უფრო სწორია (სიჯილ-ი... II, 273).

44. მეჰმედ ხუდაბენდე — სეფიანთა ირანის შაჰი 1578-1587
წწ-ში.

45. მეჰმედ ფაშა, „მეტსახელები: ემირ, შერნფ. ყიზილ-
ბაშების სეფიდთაგანი იყო. ოსმალეთს ჩამოსვლისას საფინანსო
უწყების სამსახურში შევიდა. დაწინაურების შემდეგ დეფთერდარ-
ობა მიიღო. 1000 წ. (1591-1592) მთავარი დეფთერდარი გახდა.
მომდევნო წელს სამსახურიდან გადააყენეს. 1003 წლის ზნ-ლ-კან-
დას თვეში (=1595 წ. 8. VII—6. VIII.). მეორეჯერ დეფთერდარ-
ად დაინიშნა და 1004 წ. (=1595-1596) კვლავ გაათავისუფლეს

⁵⁸ EI, I, 237.

სამსახურიდან. შემდეგში მან მიიღო დანიშვნა ეგვიპტეში ვალის თანამდებობაზე. ორი წლისა და ორი თვის შემდეგ, 1006 წლის ზნ-ლ-კადას თვეში (=1598 წ. 5. VI-4. VII.) კვლავ გადაყენეს სამსახურიდან. 1008 წ. (1599-1600) ვეზირის რანგით კუბენიშინი გახდა. 1010 წ. (=1601-1602) ის დაინიშნა ერევნის ვალის თანამდებობაზე. სპარსელებმა 1012 წ. (=1603-1604) ერევანს ალყა შემოარტყეს და ერევნის ვალმა ამ ალყას ერთ წელიწადს გაუწია წინააღმდეგობა და კარგი სახელი გაითქვა. 1013 წ. (=1604-1605) ტყვედ ჩაუვარდა სპარსელებს და იქვე გარდაიცვალა⁵⁴. ი. ფეჩევისა და მ. სურეჯაძის ცნობები მთლად არ ემთხვევა ერთმანეთს: ფეჩევის „თარხნ“-ის მიხედვით მეჰმედ ფაშა ექვს თვეს იყო ალყა-შემორტყმული, ხოლო „სიჯილ“-ში ეკითხულობთ „მთელ წელიწადს“. „სიჯილ“-ში არც ისაა ნათქვამი, რომ ეს მეჰმედ ფაშა სარი ამმედ ფაშის (იხ. აქვე) ქეთხულდა იყო. ფეჩევის მეჰმედ ფაშის ზემოხსენებული მეტსახელები არ აქვს მოტანილი. ჩვენს ხელთ არსებული ლიტერატურის მიხედვით ამჟამად ძნელია საბოლოოდ დადგინდეს ერთი და იგივე პირია, თუ არა „სიჯილ-ი“-სა და ფეჩევის მეჰმედის.

46. სულთან სულეიმანი — ოსმალთა სულთანი (1520-1566 წწ.).

47. თიმარი იყო ბოიების წესით გაცემული მამული, რომლის წლიური შემოსავალი შეადგენდა 3000 ახჩიდან 19.999 ახჩას.

48. თოქმეჯ ხანი — ყიზილბაშთა ჯარის მთავარსარდალი. (იხ. GOR, ტ. II, გვ. 480).

49. ხუსრევ (ხოსრო) ფაშა. „ბოსნიელია. სულთნის სასახლეში დაწინაურებით ჯერ სამეფო ჩოხადარი, ხოლო შემდეგ სილაჰდარი გახდა. 1033 წ. (=1623-1624) მიიღო იანიჩართა აღას თანამდებობა და 1036 წ. (=1626-1627) ამ სამსახურიდან გათავისუფლების შემდეგ დიარბექირის ვალის თანამდებობაზე დაინიშნა, შემდეგ იზმირში გაიგზავნა და 1037 წლის შაჰზანის თვეში (=1628 წ. 6. IV.-4. V.) სადრუჭამად დაინიშნა და მთავარსარდალი გახდა. ბაღდადის ლაშქრობაში ვერაფერი საქმე ვერ გააკეთა. 1040 წლის რები-ულ-ეველის თვეში (=1630 წ. 8. X.-6. XI.) გაათავისუფლეს შემდეგ თოქათს ჩავიდა და იქ შაჰზანის თვის 28-ს (=1631 წ. 2. IV.) გარდაიცვალა⁵⁵.

50. მირლივა (میرلوا) — იგივეა, რაც სანჯაყ-ბეგი, სადროშოს მეთაური.

⁵⁴ სიჯილ-ი... IV, 139-140.

⁵⁵ სიჯილ-ი..., II, 274.

50. ჩილდირ-ზე იხ. „დავთარი“, III, გვ. 379 და შემდ. სიტყვის ეტიმოლოგიაზე იხ. ჩვენი: სამცხე-საათაბაგოს ტოპონიმოქსია და ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი, „თბ. სახელმწ. უნი.ტის შრომები“, 41, გვ. 184.

51. ველი და ველისციხე (არტაანისა). აქ დაბეჭდილია A და B „ფელე“, მაგრამ ეს უთუოდ კორექტურული ან გადამწერის შეცდომაა. Hammer-ის „Geschichte“-ს თურქულ თარგმანში სათანადო ადგილას სქოლიოში მთარგმნელს მოჰყავს შემოკლებულად ფეჩევის ისტორიიდან მოთხრობა ჩილდირის ბრძოლის შესახებ და აქ A და B არაა, A და B . როგორც ჩანს, მთარგმნელს — A და B ს. ფეჩევის ისტორიის ეს ადგილი შეუმოწმებია რომელიღაც ხელნაწერთან⁵⁶. A დაახლოვებით არტაანსა და ჩილდირის ტბას შუა რუსულ რუკაზე Белл, ხოლო ქართულებზე ველი-ს სახელით ნაჩვენები ადგილია. ე. თაყაიშვილის ცნობით, სოფ. ველი მდებარეობს ერუშეთიდან 10 ვერსის მანძილზე სამხრეთისაკენ, მტკვრის ნაპირზე. მისივე აზრით, ველი (=სწორე, ვაკე ადგილი) ეწოდა ამ სოფელს იმიტომ, რომ არტაანის ეს ზონა სწორია. ველთან ყოფილა პირველხარისხოვანი ციხე, რომელიც ქაჯისციხესა და მგელციხესთან ერთად დიდ როლს ასრულებდა სამცხე-საათაბაგოს ისტორიაში. ველისციხე სოფლის დასავლეთითაა, მტკვრის მაღალსა და კლდოვან ნაპირზე⁵⁷. ი. ფეჩევი მოგვითხრობს, რომ არტაანიდან დაძრული ოსმალთა ჯარი პირველად სწორედ ამ ველისციხეს მოადგა და დაიპყრო იგი 1578 წ. 9. VIII-ს. ველი ცნობილი ისტორიული პუნქტია: „გურგაქ შემოგუშწყო და ველი მოგუცა“, „ქაჯის ციხე, ველი და თეთრ-ციხე წაგუართუს ურუმთა“⁵⁸. ჰამერის მიერ თურქული წყაროებიდან შეცდომით ამოწერილი Wele-ც (die Schlösser Wele...)⁵⁹ სწორი არ არის და უნდა გასწორდეს ველ-ად.

52. დერვინ შაშა — „ბეგობის დროს დიდი დამსახურება გამოიჩინა, 976 წ. (= 1568-1569) დამასკოს, ხოლო 978 წ. (= 1570-1571) ალემოს ბეგლაბეგის თანამდებობაზე იყო. 983 წელს (= 1575-

⁵⁶ دولت عثمانیه تاریخی، هامه، VII, გვ. 62.

⁵⁷ ე. თაყაიშვილი, Материалы по археологии Кавказа, XII, გვ. VIII, 70, 71.

⁵⁸ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890, გვ. 93, 98; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 273; უფრო დაწვრილებითი ცნობები ველზე იხ. გურჯის-ტანის ვილანეთის დიდი დავთარი, III, თბილისი, 1958, გვ. 531-532.

⁵⁹ GOR, II, 481.

1576) ის დანიშნა დიარბექირის ვალის თანამდებობაზე. 985 წელს (=1577-1578) გათავისუფლებულ იქნა სამსახურიდან და შემდეგ გარდაიცვალა⁶⁰. თვით იბრ. ფეჩვენს თავის „ისტორიაში“ საინტერესო მონაცემები აქვს დერენშ ფაშაზე: „წარმოშობით ბოსნიელი სოკოლოვების, ე. ი. შაჰინოღლუების (ქ. = „შეგარდნაძეები“) გვარეულობიდან იყო. «ამ ცოდვილი მწირის» [ე. ი., ფეჩვენს] დედის ღვიძლი ძმა იყო. ამ დიდებული გვარეულობიდან გამოვიდა. ორი დიდგვზირი, ხუთი კიდევ ვეზირის წოდების მქონე სახელმწიფო მოღვაწე, ხოლო ათამდე ბეგლარბეგის თანამდებობის მქონე სახელმწიფო კაცი. ბევები და სხვა წარჩინებულები ჩვენს მიერ აღრიცხული არ არის. ღლიერ გაბედული და გულადი, ცხენოსნობაში დიდად დახელოვნებული იყო⁶¹».

53. ლაშინი მახჰმუდ ჩელები (1471-1531). „შვილია ბაჰაზიდ II-ის ხაზინადრის ბრუსელი ნაკჰაშე ჯალნაღე ოსმან ეფენდისა. ლაშინი მურიდი იყო ერთი სუფისტი ნაკიშბენდრელი შეიხისა, რომელიც ბუხარიდან იყო გამოსული. ცნობილი პოეტი და მთარგმნელი (განსაკუთრებით სპარსულიდან), ანეკდოტების კრებულის შემდგენელი, რუმის, ე. ი. ანატოლიის ჯამრ-დ ცნობილი⁶²».

54. ოსმან ფაშა, მეტსახელი გრნულ (ქ. გული). ფეჩვენსთან მოტანილია მამის სახელიც—ოზთემურ ფაშის ძე. „სიჯილ-ის“ ავტორიც ოზდემურ ფაშის ძედ იხსენიებს. „სასახლეში დაწინაურდა; 976 წლისათვის (=1568-1569) სასახლის მთავარი მეკარისა და უმცროსი მირაზორის თანამდებობებზე მუშაობდა, 975 წელს (=1667-1668) იემენის ბეგლარბეგობა, ხოლო 979 წ. (=1571-1572) დიარბექირის ვალის თანამდებობა მიიღო და 983 წ. (=1575-1576) სამსახურიდან გათავისუფლდა. ამავე დროს დანიშნულ იქნა სარდლად ირანელებთან ლაშქრობაში. სარდლობის თანამდებობაზე ყოფნის დროს მან ოსმალთა სახელმწიფოს გაუწია უდიდესი სამსახური და ძლიერ გაითქვა სახელი. 952 წელს (=1584) სადრააზამი (მთავრობის თავმჯდომარე) გახდა. 993 წ. (=1585) გარდაიცვალა

⁶⁰ სიჯილ-ი ოსმანნი, II, 328.

⁶¹ თა'რნბ-ი ფეჩვენ, II, 41-42.

⁶² სიჯილ-ი ოსმანნი, IV, 86; Акад. В. А. Гордлевский и, Избранные сочинения, II, Москва, 1961, გვ. 344; А. Крымский, История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка. Москва, 1910, гв. 113-116; В. Д. Смирнов, Очерк истории турецкой литературы. Всеобщая история литературы, IV, гв. 477.

თავრიზში⁶³. ი. ფეჩევი მას ახასიათებს, როგორც „მამაც ხმლის-პატრონსა და კეთილი ბუნების ვეზირს“, „სიჯილის“ ავტორი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, რომ ეს ოსმან ფაშა შირვანის ალების შემდეგ შირვანის მმართველად, ე. ი. ვალის თანამდებობაზე დარჩა იქ⁶⁴.

55. ბაქრამ ფაშა, მეტსახელი — საღირ (صاغیر — ‘ყრუ’). „სულთნის სასახლეში გამოიზარდა. 979 წ. (=1571-1572) სახელმწიფო დავთარს განაგებდა. შემდეგ ბეგობა მიიღო. 977 წელს (=1569-1570) სივასის ბეგლარბეგი იყო, 978 წ. (=1570-1571) არზრუმისა, ხოლო 985 წ. (1577-1578) დიარბექირის ბეგლარბეგი გახდა. 987 წელს (=1579-1580) გათავისუფლებულ იქნა ამ თანამდებობიდან და გაგზავნილ იქნა თბილისში, სადაც ის გარდაიცვალა“⁶⁵. ჩილდირის ცნობილი ბრძოლის დროს, ე. ი. 1578 წელს, ბაქრამ ფაშა ი. ფეჩევისთან არზრუმის ბეგლარბეგად არის დასახელებული, ხოლო „სიჯილ-ის“ მიხედვით 1578 წელს ის დიარბექირის ბეგლარბეგია.

56. აჰმედ ფაშა მოითაბზადე — სიჯილ-ი ოსმან-ის ავტორის მიხედვით „კანცელარიის მწერლობიდან დაწინაურდა და იანიჩართა მდივანი გახდა. 965 წლის ზნ-ლ-ჰიჯჯეს თვეში (=1558 წ. 14. IX.—13. X.) მთავარი დეფთერდარის თანამდებობა მიიღო. 968 წლის საფარის 8-ში (=1560 წ. 29. X.) დათხოვნილ იქნა სამსახურიდან. შემდეგში მან ბეგლარბეგის თანამდებობა მიიღო ჯერ, 985 წ. (=1577-1578), მარაშისა, ხოლო მერე ალებოსი და დიარბექირისა. გარდაიცვალა 990 (=1582) წლის შემდეგ ხანებში“⁶⁶.

57. მანუჩარ ათაბაგზე (ქაიხოსრო და დედისიმედის წვილი) მეჰმედ სურეჯას სიჯილ-ი ოსმან-ში შემდეგი ცნობა აქვს მოცემული: „მუსტაფა ფაშა — მანუჩარ — ქართველი; როცა

⁶³ სიჯილ-ი... III, 416.

⁶⁴ ფეჩევის ისტორია, II, 49.

⁶⁵ სიჯილ-ი ოსმან, II, 32.

⁶⁶ სიჯილ-ი ოსმან, I, 203. მოითაბზადე *مویاتابزاده* — სპ. *موی* ‘თმა’, ‘ბეწვი’ და *سب* *تافتن* ‘ქსოვა’. ამგვარად, *مویاتاب* თხის, ბეწვიდან მოქსოვილი ან დაწნული ჩული და მისთანანი. აგრეთვე ამგვარი ნივთების მოქსოველი და გამყიდველი (*آداب* — სპ. ‘შვილი’). სპ. *مویاتاب* შემდეგში თურქული *موتاف* და *مویاتاب* მოთაფ და მოითაბ-ი მოგვცა (იხ. *شمس‌الدین سامی* გვ. 1425 და 1435. შდრ. ბულგარული საგვარეულო სახელი მუთათ-ჩი-ევ-ი).

ლწლ მუსტაფე ფაშა ირანთან ომის დროს ლაშქრის სარდალი იყო, (მანუჩარი) მის (ლწლ ფაშის) წინაშე გამაჰმადიანდა და მას ებოძა ბეგლარბეგის თანამდებობა. 990 წელს (=1582), დაგვიფაროს ალლანჰმა, ისევე ქრისტიანობაში მოიქცა. სურსათ-სანოვანის აღლის ხელმძღვანელები ხანდიმ მეჰმედი და ბოსნიელი მეჰმედ ფაშები კარაფში დაქრა და გაიქცა. ტყუილ-უბრალოდ დაკარგა სააქაოცა და საიქიოც და დაიღუპა⁶⁷. ხანდიმ მეჰმედ ფაშის ბიოგრაფიაში „სიჯილ-ის“ ავტორი მართლაც წერს, რომ 988 წ. (=1580 წ.), როცა ამ ფაშას სურსათი მიჰქონდა ირანელებთან მებრძოლი ჯარისათვის, მანუჩარ ფაშამ იგი დაქრა⁶⁸. მეორე ბოსნიელი მეჰმედის დაქრის შესახებ კი მის ბიოგრაფიაში არაფერია ნათქვამი⁶⁹.

58. დავით ხანი—იგივე დაუთ-ხანი. „1569 წ. ყიზილბაშებმა დაამარცხეს ქართლის მეფე სიმონ ლუარსაბის-ძე, ტყვედ ჩაიგდეს იგი და სამეფო ხელისუფლების გაუქმების მიზნით ქართლში თავიანთი მოხელე, სიმონის გამაჰმადიანებული ძმა, დაუთ-ხანი გაიჩინეს. დაუთ-ხანის ბატონობის დროს ყიზილბაშებმა თბილისი და ქვემო ქართლი აღწერეს და დივანს დაუქვემდებარეს. ქართლის მოხელე დაუთ-ხანი ირანის შაჰს წელიწადში 20.00 ლუკატს უბდიდა ხარკად“⁷⁰. 1578 წ. დაუთ-ხანი გადაუდგა ირანის შაჰს ქართლის ციხეები ხონთქარს ჩააბარა და თვითონ ოსმალეთში გაიქცა. ქართლს სიმონ I დაეპატრონა. ე. ი. დაუდ-ხანი ქართლს განაგებდა 1569-1578 წწ.

59. მეჰმედ ფაშა—„სოლჰ ფერჰანდ ფაშის შვილია. სანჯაყბეგის თანამდებობიდან დაწინაურებით კასტამუნის ბეგლარბეგად იქნა დანიშნული. 985 წ. (=1577-1578) ყარსის ბეგლარბეგობა მიიღო. 987 წ. (=1579-1580) მონაწილეობდა ირანის ომში. 990 წ. (=1582) დაინიშნა დიარბექირის ვლწს თანამდებობაზე. 992 წ. (=1584) მოკლულ იქნა ირანის ომში. მამაცი, მართალი და გონიერი კაცი იყო“⁷¹.

⁶⁷ სიჯილ-ი 'ოსმანნი, IV, 378.

⁶⁸ იქვე, 125.

⁶⁹ იქვე, 124. მანუჩარ ათაბაგის მიერ მეჰმედ ფაშის დაქრის ამბავი თამაზ მინაღოს მიხედვით მოთხრობილი აქვს პროფ. გ. ტივაძეს სტატიაში: „სანცხე-სათაბაგოს ბრძოლა თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ“. გაზ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1949 წლის 46, 47 და 48 ნომრებში (20. XI, 27. XI და 4. XII.).

⁷⁰ საქართველოს ისტორია, I, მაკეტი, თბ., 1956, გვ. 282-283.

⁷¹ სიჯილ-ი 'ოსმანნი, IV, 124.

60. ალექსანდრე ლევანის ძე (1574-1605) — კახეთის მეფე.

61. ზაგემი და გრემი. ზაგემი თურქულ წყაროებში კაკ ნორმით გვხვდება; Hammer-ი შეცდომით ხან Sagum-ად, ხან კიდევ Sakuni-დ კითხულობს⁷². გრემის სახელი ალბათ ფეჩვენს განომცემელს ძლიერ დაუმახინჯებია და كوك (გვემ)-ად გადმოუცია; თუ აქ კორექტურული შეცდომა არ არის, მაშინ, საფიქრებელია, რომ გადაწერს რ ასო არეული ქონდეს ვ-ში. Hammer-ის გრემი Kerum-ად აქვს გადმოცემული (...der Schlösser Sakuni und Kerum)⁷³. „საბუე-გრემის წყალი, გამომდინარე დიდოეთსა... ამ წყალზედ არის გრემი, რომელი ქმნეს ქალაქად ქრისტესა ჩუჟ და განდგომილებისა კახთ მეპატრონეთა, და მყოფობდენ მუნ. აწცა არს შენობა და ეკლესია შეუუმუსრაფი, ოდეს მოაოხრა შააბაზ, მიერით არს დაბა და არღარა ქალაქი“...⁷⁴; „რამეთუ მაშინ იდგა გრემს“⁷⁵.

62. ქართველ მეფეთა ჩამომავლობის შესახებ თქმულების გადმოცემისას ი. ფეჩვენს ტექსტში⁷⁶ ერთი ადგილი, ჩვენი აზრით, დამახინჯებულადაა დაბეჭდილი. აქ ლაპარაკია რომელიღაც სახელოვან და სრულიად საქართველოს მფლობელ მეფეზე, რომელსაც გარდაცვალების შემდეგ ვაეიშვილი არ დარჩა. სამაგიეროდ მას ჰყავდა ძლიერ ლამაზი ქალიშვილი, რომლის სახელიც ასეა დაბეჭდილი: نمر و اوريس = ნმრო(უ) დო(უ)რიალ. ჩვენ გვგონია, რომ نمر დამწერლობაში დედან ხელნაწერზე უნდა ყოფილიყო تمر თამარ. პირველი ; ასოს ორი წერტილი გადმოწერმა ალბათ ერთ წერტილად მიიღო, ასეთი აღრევა არაბულ დამწერლობაში საერთოდ შესაძლებელია. შემდეგ, მომდევნო ვ ასო გაუგებარია, თითქოს არ იყო აქ საჭირო; ეს ლაფსუს კალამი უნდა იყოს, თუ, რა თქმა უნდა, აქ კორექტურულ შეცდომასთან არა გვაქვს საქმე. ან არადა, შეიძლება ვ აქ ო'ს გადმოსცემდეს და გვქონდეს تمر — თამარო, რაც აგრეთვე გამორიცხულად არ შეიძლება ჩაითვალოს. შემდგომი نمر و اوريس „დორიალ“ უთუოდ სპაოა-ია,

⁷² GÖR, II, 483 და III, 43.

⁷³ GÖR, II, 483.

⁷⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურცა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 99-100.

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება, II, 383.

⁷⁶ ფეჩვენს „ისტორია“, II, 44-45.

რაც დოდფალად (ე ი. დედოფალად) უნდა იქნეს წაკითხული. მესამე რ (რ) ასოს ნაცვლად დედანში ა (დ) უნდა ყოფილიყო. ისიც ცნობილია, რომ გრაფიკულად ამ ორი ასოს ერთმანეთში აღრევა ხშირად ხდება. მეოთხე ასო ე (ი) კი არა, უთუოდ სამწერტილიანი ე (ფ) ასოა. არაბულ დამწერლობაში ერთ-, ორ- და სამწერტილიან ასოთა ერთიმეორეში აღრევა, განსაკუთრებით არამუსლიმურ სახელთა გადმოცემისას, ადვილად შესაძლებელია. ამდენად აქ სამი წერტილის ნაცვლად, უთუოდ შეცდომით, გვაქვს ორწერტილიანი ე. ამ ვითარებათა გათვალისწინებით ჩვენთვის უეჭველი იყო, რომ ი. ფეჩევენს „ისტორიაში“ დაბეჭდილი *تسرو داو* უნდა წაკითხულიყო *تسرو داو*-ად. — თამარ(ო?) დოდფალად (← დედოფალ)?¹⁷ ფეჩევენს „ისტორიის“ ხელნაწერ ნუსხებში ვერ შევამოწმეთ, რადგანაც ასეთები ჩვენში არ მოიპოვება. ი. ფეჩევენს „ისტორიიდან“ არ ჩანს ამ თქმულების წყარო, მაგრამ საფიქრებელი კია, რომ ფეჩევენს ეს ლეგენდა მისზე ადრინდელი მენატიანეებისაგან ჰქონდეს აღებული. აქ კი პირველ რიგში საგულისხმო იყო XVI საუკ. ისტორიკოსი ‘აღნი ჩელები (გარდაიცვ. 1599), რომელიც ლაღნი მუსტაფა ფაშას ახლდა საქართველოსა და, საერთოდ, კავკასიაში გალაშქრებათა დროს და შედარებით უფრო ახლო იცნობდა ქართველებს. მართლაც ‘აღნის თავის თხზულებაში — *الاجاب* აქ მოტანილი აქვს ეს ლეგენდაც¹⁸. ვ. სმირნოვი ამბობს, რომ შემდეგდროინდელი ისტორიკოსები ყოველთვის იყენებდნენ ‘აღნის (XVI საუკ.) და, როგორც ზემოთაც ითქვა, ამ შემთხვევაშიც ჩვენი ი. ფეჩევენი უთუოდ ‘აღნის ამ ლეგენდას ემყარება. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ მათ შორის (ე. ი., ‘აღნისა და ფეჩევენს ლეგენდებს შორის) განსხვავებაც არის. სახელდობრ:

¹⁷ ფეჩევენს „ისტორია“, II, 44-45.

¹⁸ აბჯერად ჩვენ ვისარგებლეთ ‘აღნის მიერ მოტანილი ლეგენდის იმ რედაქციით, რომელიც პროფ. ვ. სმირნოვმა 1903 წ. გამოსცა თავის ცნობილ კრესტომათიაში: *Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках* (პეტერბუგი, 1903 წ.), გვ. 25-27. ამ კრესტომათიაში გამოცემული ნაწყვეტები ‘აღნი ჩელების ისტორიული თხზულებებიდან (ზემოხსენებული ლეგენდის გარდა „თბილისის ციხის დაპყრობა“, „ოსმან ფაშის დანიშნა შირვანის ბეგლარბეგად“ და სხვა, სულ 8 გვერდი—გვ. 25-32). პროფ. ვ. სმირნოვს თვითონ აქვს გამოცემული ეს ნაწყვეტი ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერის მიხედვით (იხ. ვ. სმირნოვის დასახელებული ნაშრომი, გვ. VI).

“წლწ ჩელეების მიხედვით თამარს დაებადება ვაჟი, ხოლო ი. ფეჩე-
 ვწს ცნობით—ქალიშვილი. “წლწ წერს, რომ თამარი იყო თამარ
 (sic!) ვახტანგ მეფის ქალიშვილი (ფეჩევეწს თამარ დედოფლის
 მამის სახელი სულ არ უწერია). “წლწს ლეგენდის მიხედვით აწწ-
 რახორად წოდებული ვაჟი „თავიანთი შარიანის წესებით“ და-
 ქორწინდება თამარზე, ფეჩევეწს ლეგენდაში ამაზე ლაპარაკი არ
 არის⁷⁹. ფეჩევეწ-ს ვარიანტში თამარ დედოფალს უწდა დასაჯოს
 ამირახორი და ამიტომ წანადირევის მოსატანად მას ისეთ სახი-
 ფათო ადგილას აგზავნის, რომ იგი იქ იღუპება. ეს ამბავი “წლწ-
 თან არ არის და სხვ. გარდა ამისა “წლწს ლეგენდის ვარიანტი
 გაცილებით ვრცელია ფეჩევეწსაზე. ამგვარ სხვაობებს კიდევ იპოვის
 კაცი ამ ორ ვარიანტს შორის. მაგრამ შეიძლება ეს სხვაობები ჩვენ
 არ მივიჩნიოთ დაბრკოლებებად იმისათვის, რომ ი. ფეჩევეწს ლე-
 გენდისათვის წყაროდ ვივარაუდოთ “წლწს „ქუწწ-ულ-ახბარ“-ში
 მოთავსებული თქმულება. ი. ფეჩევეწმ ალბათ შეამოკლა “წლწს ლე-
 გენდა, ზოგი ფაქტი გამოტოვა, ზოგი რამ თვითონ ჩაურთო განა-
 გონის მიხედვით (მაგალითად, ამირახორის დასჯის და დაღუპვის
 ამბავი). საერთოდ ი. ფეჩევეწს გადამუშავებული უწდა ჰქონდეს
 “წლწს თხზულებიდან ამოღებული მასალა. ამ ლეგენდის დეტალებზე
 და, საერთოდ, მის დახასიათებაზე ჩვენ არ შეჩერდებით. ის კი
 შეიძლება ითქვას, რომ მიუხედავად აწწქრონიზმისა და სხვა დამა-
 ხინჯებებისა ამ თქმულებას სპეციალისტებისათვის მაინც აქვს გარ-
 კვეული მნიშვნელობა. ი. ფეჩევეწს ცნობების მიმართება “წლწსა და
 სხვათა ცნობებთან და საერთოდ ამ ცნობების პირველწყაროების
 საბოლოო დადგენა უწდა გადაიდოს სხვა დროისათვის, როცა სა-
 თანადო წყაროები გამოიცემა და მასალაც ბევრი იქნება.

ამრიგად, ჩვენი კონიექტურა $\text{نمر وادوای} \rightarrow \text{تمر وادای}$ საე-
 სებით დასტურდება “წლწს თხზულებით, სადაც تمر وادای (=თა-
 მარ დედოფალ-ი) წერია. “წლწს سوادای -ში მეორე ای ასო ე ხმო-
 ვანს გადმოსცემს, მაგრამ ეს მწიგნობრული გზით უწდა იყოს გად-
 მოღებული. ჩვეულებრივად კი სამხრეთ საქართველოში ქართველი
 მუსლიმების მეოხებით თამარ მეფის სახელი „თამარ დოდფალ“-ის
 სახით ძლიერ პოპულარულია. ეს სიტყვა უფრო „დოდფალ“-ისა

⁷⁹ შდრ. სათანადო ადგილები: ი. ფეჩევეწს „ისტორია“, II, გვ. 44-45 და
 ვ. სმირნოვის დასახელებული ქრესტომათია, გვ. 25-27. აწწის შესახებ იხ. აგ-
 რუთვე ჩვენი: იბრაწწიმ ფეჩევეწ საქართველოს შესახებ. „ენიმიკი“-ს მოამბე, ტ. V-VI,
 თბილისი, 1940, გვ. 378-379.

და „დოდოფალ“-ის ფორმითაა გავრცელებული. ადიგენის რაიონში ოცდაათიან წლებში მივლინებების დროს ჩაწერილ თურქულ დიალექტურ მასალებში რამდენიმეჯერ ჩაწერილი მაქვს „თამარა დოდოფალ“. 1933 წ. სტამბოლში გერმანელმა მეცნიერმა კ. ბიტტელმა გამოაქვეყნა წერილი „ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები“⁸⁰. წერილის ავტორი აზუსტებს იმ მაღაროს მდებარეობას, სადაც არქეოლოგიური ძეგლები იქნა აღმოჩენილი და წერს, რომ „მაღაროს მიდამოებში ერთი საათის მანძილზე იმყოფება ციხე. ხალხში არსებული გადმოცემით ეს ციხე გაუკეთებია ერთ ქართველ ქალს, რომელსაც *Tamara Dudubal* (=თამარ დედოფალ) ჰრქმევიან. ციხეს ეხლაც მისი სახელი დარჩენია“⁸¹. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა აგრეთვე გრაფის ქალის უვაროვას ცნობა იმის შესახებ, რომ არტანუჯის მიდამოებში, სოფ. ახიზასთან ყოფილა „თამარ დოდოფალის“ ციხე: «*Замок этот слывет за постройку времен Тамары и между Турками, которые переняли от Грузин уважение к: царице, воспеваемой историей и поэтами, царицы, прозываемой турками «додопап Тамара», то есть «матерью Тамарой»*»⁸². აკად. ს. ჯანაშიას მოჰყავს აშტარაკის რაიონში (სომხეთი) ოვანნავანქის 1201 წლის წარწერა თამარ მეფეზე: «В господство парон (=патрон) допап Тамар»⁸³.

წალწ ჩელების (პროფ. სმირონოვის შემოხსენებული გამოცემის მიხედვით) ამ ანბანის სახელი ატა-ის სახით აქვს გადმოცემული. აქ უფრო მოსალოდნელი იყო სახელი „დავით“, მაგრამ ფეჩევის ატა-ის „დავით“-ად წაკითხვა არ ხერხდება, თუ, რა თქმა უნდა, გამომცემელს ეს სიტყვა დამახინჯებული არა აქვს. ფეჩევის ეს სახელი ამ ფორმით სამჯერ აქვს მოყვანილი.

⁸⁰ იხ. ჟურნალი „*Türk tarih, arkeologya ve etnografya dergisi*“, I, ივლისი, 1933 წ. სტამბოლი, გვ. 150-156. ამ წერილის ჩვენს მიერ შესრულებული თარგმანი გამოქვეყნდა „ენიმის“ მოამბეში, II, თბილისი, 1938 წ., გვ. 257-266.

⁸¹ იხ. „ენიმის“-ს მოამბე, II, გვ. 257.

⁸² Граф. У в а р о в а, Кавказ—Абхазия, Аджария, Шавшетия, Посховский участок, მოსკოვი, 1891, გვ. 306.

⁸³ С. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского „Архитектура древней Армении“, თბილისი, 1947, გვ. 44.

საერთოდ თურქულ წყაროებში „დავით“ ყველგან აჟა-ად არის გადმოცემული და ამიტომ არც „ვლწ ჩელების“ და „დავითი“ არ უნდა იყოს, მით უფრო, რომ ამავე ლეგენდაში ის იხსენიებს აჟა-ად ორ დავითს: ლუარსაბის შვილებს სიმონსა და აჟა (დავით)-ხანს და აჟა (დავით) წინასწარმეტყველს, ისევე როგორც ფეჩევერს ამ უკანასკნელის სახელად აჟა-ი აქვს მოყვანილი ლეგენდის დასაწყისშივე. Hammer-ს მოჰყავს შემოკლებით ორივე ისტორიკოსის ლეგენდა და ამ სახელს კითხულობს Stallmeister [=მნარხორ] David (Bagration)-ად⁵¹ რაც, ჩვენის აზრით, სწორი არ უნდა იყოს. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში თურქმა ისტორიკოსებმა სიტყვა „თავადი“, რომელიც ამ დროის თურქულ წყაროებში საკმაოდ ცნობილია, საკუთარ სახელად მიიღეს.

ქართველთა თქმულება იმის შესახებ, რომ დავითის ძირთაგან არიან ქართველი ბაგრატიონები (მაგალითად: „ესე უწყოდე, რამეთუ მე მეფობისა შენისა არა უმცირეს ვარ, არცა უდარეს, არა უწყია, რამეთუ ძირთაგან დავით წინასწარმეტყუელისათა აღმოცენებულ ვართ, და მის გამო ღმრთისა მიერ ცნებით განეგების მეფობა ჩუენ ბაგრატიონთა და ტომნი ვართ დავით მეფისა და წინასწარმეტყუელისა“)⁵² შეღწეულია მეზობელ ხალხთა წყაროებშიც: კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით, იმ დროიდან, რაც დავით წინასწარმეტყველის შთამომავალნი იერუსალიმიდან იბერიაში მოვიდნენ და მეფობა დაიწყეს „გარდახდა 400 თუ 500 წელი, ვიდრე დღევანდლამდე“ (ე. ი. 952 წლამდე). ესე იგი, კ. პორფიროგენეტი გულისხმობს, რომ დავით წინასწარმეტყველის შთამომავალი ბაგრატიონები იბერიაში მოვიდნენ და გამეფდნენ V თუ VI საუკუნეში⁵³... თურქ მემატიანეებს „ვლწ და ფეჩევერსაც მოთხრობილი აქვთ ამ ლეგენდის სხვადასხვა ვარიანტი“⁵⁴.

⁵¹ GOR, II, 481.

⁵² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბილისი, 1959, გვ. 460-461.

⁵³ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, IV, ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანიტურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი, 1952 წ., გვ. 260.

⁵⁴ იხ. „ვლწ—در بیان ملوک کورجستان В. Д. Смирнов, Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках, г. 25-27.

63. „ვანის სიოფელთაგანი بو کره شين-ად წოდებული სოფელი იმ დროს დიდებული ქალაქი ყოფილა და მეფეთა ჩამომავლის ბაგრატიონად წოდებული უფლისწულის მამული ყოფილა“⁸⁸. ოდესლაც „დიდებული ქალაქის“ — بو کره شين-ის სახელის სწორად ამოსაკითხავად ჯერჯერობით მასალა არა გვაქვს. ჰამერი, ვფიქრობთ, უმართებულად კითხულობს ამ სოფლის სახელს ბ ა გ რ ა შ ი ნ - ა დ (das Dorf Bagraschin bei Wan)⁸⁹. შეუძლებელია بو کره شين-ის პირველი ვავიანი მარცვალი ბ-ს ბა'-დ წაკითხვა; ეს ბ უ ქ რ ა შ ე ნ ი ა ნ ბ უ გ რ ა შ ე ნ ი უ თ რ ი ა, ვიდრე ბ ა გ რ ა შ ი ნ - ი. თანამედროვე ვანის რაიონის ტოპონიმოკური მასალის შესწავლამ შეიძლება შექი მოჰყენოს ამ საკითხის გარკვევას.

64. საინტერესოა ი. ფეჩენისთან ორჯერ ხმარებული ქუთაისის კლახური ქუთაშ (შდრ. თანამედროვე მეგრული — ქუთეში) ფორმა. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ცნობილ პაჯჯინ ხალჩას თავის რუკაზე აგრეთვე کوش (ქუთაშ-ი) აქვს⁹⁰.

65. ლ უ ა რ ს ა ბ ი — ქართლის მეფე (1530-1556).

66. ს ე ლ ი მ I — ოსმალეთის სულთანი (1512-1520).

67. შექის ციხე — აზერბაიჯანის უძველესი ქალაქთაგანი, რომელსაც ახლა ნუხა ეწოდება. შექის სახანოს დედაქალაქი (XVIII-XIX საუკ.). (იხ. I, IV, გვ. 372); აგრეთვე: II. II. Петрушевский, Государство Азербайджана в XV в., в «Сборнике статей по истории Азербайджана», 184; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, გვ. 116.

68. ლ ა ლ ო შ ა ჰ მ ე დ ბ ე გ ი — ძლიერ საინტერესოა ამ პიროვნების შესახებ ცნობა „სიჯილ“-ის ავტორისა, რომელიც ამბობს, რომ „ლალოშ აჰმედ ბეგი კახთა მეფე ალექსანდრესთან ერთად სტამბოლს ჩავიდა“⁹¹. ი. ფეჩენის მიხედვითაც ეს ორი მოღვაწე ერთად მოქმედებს: „986 წელს (=1578-1579)... ალექსანდრე ხანს (კახთა მეფეს) მიენდო შექის დაპყრობა. მასთან ერთად წარგზავნილი იქნენ ათასეულიდან ორასი სიფაჰი და მეთაურთაგან მირზა ნაღი ბეგი და ლალოშ აჰმედ ბეგი, რომელთა

⁸⁸ ი. ფეჩენი, „ისტორია“, II, 45.

⁸⁹ GOR, II, 481.

⁹⁰ جهانما — کاتب حلبی — 431-432 გვერდებს შუა მოთავსებული რუკა.

⁹¹ სიჯილ-ი 'ოსმან', I, 203.

სამშობლო მაგ ძველ ქვეყანაში (ე. ი. თანამედროვე აზერბაიჯანში) იყო და (თვითონ ესენი) „მაგ ქვეყნის ნაცადი ლომები და მგლები“⁹² იყვნენ⁹³. გარდა ამისა, ლალოშ აჰმედ ბეგზე „სიჯილ“-ში ვკითხულობთ: „ირანელებთან ომის დროს ლალოშ მუსტაფა ფაშის ამაღალი იყო; ალექსანდრე ხანთან სტამბოლში ჩასვლის შემდეგ გარდაიცვალა“⁹⁴. اغوش მეტსახელის მნიშვნელობა უცნობია.

69. ქაბრი (კაფური) და ყანიხ (კანიკი) მდინარეები. ოსმალთა ჯარის თბილისიდან შირვანისაკენ გამგზავრების აღწერისას ი. ფეჩევე და სხვა თურქი ისტორიკოსები იხსენიებენ ორ მდინარეს არაქართული სახელით: قابور-სა (ქაბურ) და قنق-ს (კანიკი). ამათგან პირველი قابور-ის (კაფურ) სახითაც გვხვდება, მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ქაბურ ფორმა უფრო ახლოა სინამდვილესთან. ამ მდინარეთა რაობის გასარკვევად საჭიროა აქ მოვიტანოთ თვით კონტექსტი: تفليسدن قالقوب نهر كردن [ისლამის ლაშქარი] თბილისიდან დაიძრა, გადავიდა მდინარე მტკვარს და ქაბურის წყლის ნაპირას მესამე საღვურზე რომ დაბანაკდა... და კიდევ— شيروانه عزيزت ايدوب نهر قابور ايله نهر قنق مياننده قوناق طوتوب [სარდალი] შირვანისაკენ გაემგზავრა. იგი მდინარე ქაბურსა და მდინარე კანიკს შუა დაბანაკდა⁹⁵. თბილისიდან გამგზავრებული ჯარი რომ კაფურის ნაპირას ჩერდება, ეს კაფური იორი უნდა იყოს, ხოლო მეორეჯერ მოხსენებული „ქაბურსა და კანიკს შუა“ უდრის „იორსა და ალაზანს შუა“⁹⁶. ასე რომ კანიკ-ი—ალაზანია⁹⁷. სპარსულ წყაროებშიც ამ მდინარეთა სახელები ასევე ყოფილა წარმოდგენილი: თეიმურაზ I და დაეუდ ხან [უნდილაძე]—ყარაბაღის ბეგლარ-ბეგი در کنار گرداب قبرى و قاتق و شكارگاهى حدود قراباغ و گرجستان بايكديگر ميشندن

⁹² ე. ი., „გულადები და მამაცები“.

⁹³ ი. ფეჩევის „ისტორია“, II, 45.

⁹⁴ სიჯილ-ი 'ოსმან, I, 203.

⁹⁵ ი. ფეჩევის „ისტორია“, II, 43 და 46.

⁹⁶ იქვე, 46.

⁹⁷ ვლ. მინორსკის მიხედვითაც ალაზანს თურქულად Kanik-ი ქვედა-დუმ-ცა ავტორს საეპკოდ მიაჩნია ეს და კითხვით ნიშანს უსვამს (იხ. EI, IV, 372; აგრეთვე Brosset, I, გვ. 363).

მორევის ნაპირზე და ყარაბაღისა და საქართველოს სანადირო ადგილებში ერთად ნადირობდნენ და მეგობრულად შორდებოდნენ ერთმანეთს⁹⁸. ალბათ ამ მუსლიმური წყაროების გავლენით ეს სახელები ქართველ ისტორიკოსსაც გამოუყენებია: „(თამარ მეფე და დავით სოსლანი) ჩავიდნენ ყანუხს და იქაური მთა და ბარი, ტყე და ქალები მოინადირეს“⁹⁹. Minadon-ს Canac-ის წყალი ჩვენი ყანხის, ე. ი. ალაზნის წყალია (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ., IV, 288).

ჩვენ დავიმოწმებთ კიდევ ადგილს ხალხური ზეპირსიტყვიერებიდან: „გავიდნენ ალაზანს, გაიარეს შირაქი, გავიდნენ ქაბრსა (იორსა) და შევიდნენ მამაცნი შიდა-კახეთში“¹⁰⁰. ამრიგად, თბილისიდან გამგზავრებული ჯარი გადადის მტკვარს და პირველი შემხვედრი მდინარის—კაბურის ნაპირას ჩერდება. ირკვევა, რომ ეს ქაბური (ქაბრი)—ი. თ. რ. ი. ა. კავკასიონიდან მომავალი მამაცნი, ავარულიდან თარგმნილი ხალხური თქმულების მიხედვით, გამოვლენ ალაზანს, გაივლიან შირაქსა და შემდეგ მდინარე ქაბრს, რომელიც ამ ხალხური ლექსის გამომოცუელს იორთან აქვს გაიგივებული. ამრიგად, თითქოს სავსებით ნათელია, რომ ი. ფეჩვენის აჟჳ-ი, აჟჳ-ი, ხალხური სიტყვიერებიდან მოტანილი ნაწყვეტის ქაბრ-ი—ეს არის იორის სახელი, მუსლიმურ წყაროებში იორი ქაბრ-ის სახელითაა ცნობილი. ყველაზე უფრო მართალი ფორმა იორის ამ მეორე და არაქართული (?) სახელისა ქაბრ-ი უნდა იყოს. ი. ფეჩვენის აჟჳ-ის პ (ფ) თანხმოვანი კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს, ხოლო უფრო სწორია მისივე მეორე აჟჳ-ი, რომელიც ფორმით ქაბრ'თან უფრო ახლოსაა. თურქულ აჟჳ || ქაბურ'ში თურქისათვის (სპ. قبری)

ذيل تاريخ عالم آرای عباسی — تأليف اسکندر بيک ترکمان

წყაროდან და მისი თარგმანი თავახიანად მოგვაწოდა ირანისტმა ვლად. ფუთურიძემ, რისთვისაც მას მადლობას მოვანხებებთ.

⁹⁸ ფ. გორგიჯანიძე (საქართველოს ისტორია), საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი—H 2140, გვ. 24 v. ეს ამონაწერიც ვლად. ფუთურიძემ გადმოგვცა.

¹⁰⁰ ხალხური სიტყვიერება, I, შედგენილი ექვთ. თაყაიშვილის მიერ, გვ. 168 (9). ავარული სიმღერა კახეთის დარბევაზე, თარგმნილი ალ. სარაჯიშვილის მიერ. ადრე ამოწერილი ეს ცნობა, ჩვენი თხოვნით, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მეცნ. თანამშრომელმა ლ. ჩლაიძემ კიდევ შეუდარა არც თუ ადვილად მოსაძებნ პირველწყაროს და უფრო დაახუსტა იგი.

ცნელად წარმოსათქმელი ზედიზედ ორი თანხმოვანი „უ“ ხმოვნით, ხოლო, ასე ვთქვათ, კავკასიური წარმოთქმა ამ სიტყვისა, როგორც ეს ხალხურ თქმულებაშიც არის დამოწმებული, ქაბრის უნდა იყოს. ყანუხი || قن, სპარსულ წყაროში—قن—ეს არის აზერბაიჯანული სახელი ალაზნისა. თანამედროვე აზერბაიჯანული ლიტერატურული ფოლკლორში ამ სიტყვის იქნება—гамух, დიალექტური ცნ, რომლის პირველი მარცვლის ც თანხმოვანი ყ-თი გადმოიცემა ქართულში, ხოლო ბოლოკიდური ც—ხ-თი: ყანუხ-ი || ყ ა ნ უ ხ -ი.

აქვე მინდა აღვნიშნო ის ამბავი, რომ თავის დროისათვის დიდს თურქს მეცნიერსა და გეოგრაფს XVII საუკუნისა ჰაჯჯან ხალნუა (ე. ი. ქაბრის ჩელები—1609-1657) თავის გეოგრაფიისადმი დართულ რუკაზე შეცდომით ცნ სახელი იორისთვის აქვს მიკუთვნებული (თვით ცნ-ის ვოკალიზაციაც რიგზე ვერ არის)¹⁰¹. თანამედროვე აზერბაიჯანული (დიალექტური) ფორმიდან каиух-იდან თუ ამოვალთ, Hammer-ის ტრანსკრიფციაც არ არის სწორი. თურქული (შდრ. ჰაჯჯან ხალნუას ცნ-ი) წყაროებიდან ამოღებული ჰამერის Kanak (die Brücke des Kanak და სხვ.) სწორი არ უნდა იყოს¹⁰², ამდენად კაბრის სომხეთში კარპი-ჩაისთან იდენტიფიცირება უმართებულა (შდრ. ქართვ. ერის ისტ., IV, 294-295).

70. შერეფ-ხანი — „განთქმული ისტორიკოსია, რომელმაც ქურთების ისტორია—«შერეფნამე» დაწერა. მამის—შამს-ედ-დინის გარდაცვალების შემდეგ ის დაინიშნა ბითლისში, რომელიც შერეფ ხანის პაპის შერეფ-ედ-დინის მამული იყო. 986 წ. (=1578-1579) ოსმალთა სახელმწიფოს ქვეშევრდომი გახდა და გარდაიცვალა კიდევაც“¹⁰³. ფეჩევის მიხედვით შერეფ ხანი ამ წლებში „ნახიჩევანის მფლობელია“.

71. ზუ-ლ-კადრიე — ذوالقادرين ჰიჯრის VIII ს-ის დასასრულიდან X ს-ის დასაწყისამდე მარაშისა და მის მიდამოებში ხელისუფლების მქონე თურქმანთა პატარა სამთავრო იყო. დამაარსებელია ამ სამფლობელოსი ذوالقادرين زين الدين, რომელმაც ჰიჯ. 780 წ. მარაში და შემდეგ ელბისთან დაიპყრო.—ამრიგად, ზუ-ლ-კადრიეუს სახელმწიფომ, 780-დან 921-მდე, 141 წელს იარ-

¹⁰¹ იხ. მისი جاسق—ჯიჰან-ნუშა, სტამბოლი, 1732 წ. კავკასიის რუკა მოთავსებულია 431-432 გვერდებს შუა.

¹⁰² GOR, II, 483, 484.

¹⁰³ სიჯილ-ი... III, 138.

სება. აქიდანაა, ალბათ, *قاموس الاعلام* (ტ. III, გვ. 2226-7) ამ შრომის 27-ე გვერდზე მოხსენებული ზუ-ლ-ყადირლი და 38-ე გვერდის ზუ-ლ-კადრიფე-ც ეს საგვარეულოა.

72. მუსტაფა ფაშა—ლალა მუსტაფა ფაშის ქეთხუდნ იყო. ბეგლარ-ბეგობა მიიღო და ვაღწის თანამდებობაზე დაინიშნა მარაშში (= ზუ-ლ-კადირლი). თანამდებობიდან გათავისუფლების შემდეგ გაწვეულ იქნა ომში, სადაც ის დაიღუპა 1003 წ. (= 1594-1595).

72ა. არეში—ქალაქია შირვანში. „არეშის ქუეყანა“ (ქ. ცხ. II, 346), „არეშელი ვაჟარი“ (იქვე, 346); „არეშის ციხეში გაგზავნეს“ (იქვე, 406). „გამარჯვებულმა სპარსელებმა არეშის ციხიდან გაათავისუფლეს ანდუყაფარი და ამილახორობა უბოცეს“ (დ. გვრიტიშვილი, ფეოდ. საქ. სოც. ურთიერთობ. ისტორიიდან, გვ. 401). „აბრეშუმის დიდ ბაზარს წარმოადგენდნენ ქალაქები: თავრიზი, არდებილი, შემახა და არეში. განსაკუთრებით განთქმული იყო შემახისა და არეშის აბრეშუმი (И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI-XVII веках. Сборник статей по истории Азербайджана, 268-269).

73. კაიტას ფაშა (ბეგი)—„სასახლის სამსახურში დაწინაურდა და სახელმწიფო სილაჰდარი გახდა. შემდეგ დაინიშნა პირველ მირზახორად და 983 წ. (= 1575-1576) კაფუჯიბაშის წოდებით ნიგდეს ბეგობა მიიღო. 986 წლის ზი-ლ-კადას თვეში (= 1578 წ. 30.XII—1579 წ. 28.I.) სარუხანის ბეგის თანამდებობაზე დაინიშნა. შემდეგ არზრუმის ბეგლარბეგის თანამდებობაზე იყო. მონაწილეობდა ირანთან ომში, სადაც ის მოკლულ იქნა 987 წლის ზი-ლ-კადას თვეში“ (= 1579 წ. 20.XII—1580 წ. 18.I.)¹⁰⁴. ი. ფეჩევის თხრობაში კაიტასი მოხსენებულია როგორც ბეგის წოდების მქონე და სარუხანის სანჯაყის ყოფილი ვაღწი¹⁰⁵.

74. მურაბბა—(←არ. مراب) ოთხსტრიქონიანი სტროფებისაგან შემდგარი ლექსი.

74ა. ამ ითთაბალების ტომის შესახებ ფეჩევის ცნობა გადმოწერილია ვაღწის „ნუსრეთნამე“-დან, რომელსაც ჩვენ ვამზადებთ გამოსაცემად. ამ ითთაბალთა შესახებ ცნობებიც იმ გამოცემაში იქნება წარმოდგენილი.

¹⁰⁴ სიჯილ-ი 'ოსმ56წ. IV, 65,

¹⁰⁵ ფეჩევი, II, გვ. 49; იქვე, გვ. 26, GOR, II, 472.

74ბ. უცმი—ისტორიულად უცმი ტიტულია სამხრეთ და-
ლესტანში მობინადრე ყარა-ყათაქთა ტომის მეთაურისა. ყაი-
თაქთა სამფლობელო არსებობდა XIV-XIX საუკუნეებში. БСЭ,
II, ტ. 44 (1956), გვ. 447.

75. ჯაფარ ფაშა, „მეტსახელი—ხნდიმ“. სამეფო სასახ-
ლის ალათაგანი იყო. სასახლიდან გამოსვლის შემდეგ ბეგლარბე-
გობა მიიღო. 982 წ. (=1574-1575) დამასკოს ბეგლარბეგი გახდა.
985 წელს (=1577-1578) სამსახურიდან გადადგა. 987 წ. (=1579-
1580) ანატოლიისა, ხოლო 990 წელს კი (=1582) რუმელიის ბეგ-
ლარბეგობა მიიღო. 993 წ. (=1585) ვეზირის წოდება მიენიჭა და
8 წლის განმავლობაში შეუწყვეტლად თავრიზში ვალნის თანამდებ-
ობაზე იყო. 1001 წ. (=1592-1593) დანიშნულ იქნა ბალდადის
ვალნის თანამდებობაზე და 1003 წ. (=1594-1595) დათხოვილ
იქნა სამსახურიდან. შემდეგ 1006 წ. (=1597-1598) თემეშვარის
ვალნის თანამდებობაზე დაინიშნა და 1008 წ. (=1599-1600) იქვე
გარდაიცვალა. მართალი და გამოცდილი კაცი იყო¹⁰⁶.

76. მურად ფაშა—„ხორვატული წარმოშობისაა. ეგვიპ-
ტეში ბეგის თანამდებობაზე იყო, შემდეგ ბეგლარბეგი გახდა. მო-
ნაწილე იყო ირან-ოსმალეთის ომებისა. ერთ დროს ტყვედ იყო.
გათავისუფლების შემდეგ ბეგლარბეგობა მიიღო კვიპროსზე, ალე-
პოში, ორჯერ იემენში, აღმოსავლეთ ყარაქისარში, 1004 (=1595-
1596) წ. დიარბექირში, 1010 (=1601-1602) წ. ანატოლიაში და,
ბოლოს, რუმელიის ბეგლარბეგი გახდა. 1015 წლის შაჰნანის თვეში
(=1606 წ. 2—30.XII.) დიდვეზირად იქნა დანიშნული. ანატო-
ლიაში ყაჩაღები (მოჯანყენი) გაანადგურა. ავადმყოფობის დროსაც
კი დასდევდა ყაჩაღებს თახორეფანზე. დახოცილ ხალხს ჭაში ჰყრი-
და და ამიტომ მას კუიუჯუ (კუჟუ ქ. ჯა) შეერქვა. გარდაი-
ცვალა დიარბექირში 1020 წ. I ჯუმნდას 25-ში^{106ა} (=1611 წ.
5.VIII.).

76ა. რეკა—ქალაქი სირიაში, ალეპოდან აღმოსავლეთით
220 კილომეტრზე, ევფრატის ნაპირას.

77. სინან ფაშა—საქართველოში კარგად ცნობილი ლაღ
მუსტაფა ფაშის თანამედროვე და მისი მოქიშპე. „არზრუმის, ალე-
პოს და შემდეგ 975 წ. (=1567-1568) ეგვიპტის ვალნის თანამდებ-

¹⁰⁶ სიჯილ-ი 'ოსმანნი, II, 71.

^{106ა} სიჯილ-ი 'ოსმანნი, IV, 355.

ბობაზე იყო. 988 წ. (=1580-1581) დიდვეზირი გახდა. შემდეგ ამ თანამდებობიდან ის რამდენიმეჯერ იქნა გადაყენებული და კვლავ აღდგენილი“ (სიჯილ-ი რუსმანი, III, 109).

78. მეჭმედ ფაშა, ხანდომი (=საჭურისი. შეად. ქართულში ხმარებული ხანდომი←არაბ. قاضٍ ‘ყვერული’, საჭურისი)¹⁰⁷. „ქართველია. სულთნის ჰარემის საჭურისი იყო. შემდეგ დააწინაურეს მთავარ საჭურისად და სახასო ოდაბაშის თანამდებობაზე. 1013 წლის რები-ულ-ახირის 22-ში (1604 წ. 17.IX.) მესამე ვეზირის წოდება მიენიჭა და იმავე წლის ჯუმანდ-ლ-ევველის თვეში (=1604. 25.IX—24.X.) დანიშვნა მიიღო ეგვიპტის ვალის თანამდებობაზე. ეგვიპტეში მოჯანყე ხალხი დასაჯა და ქვეყანა წესრიგში ჩააყენა. მეშვიდე თვეს, 1014 წ. (=1605 წ. V [?]) გახდა რუმელიისა და იმავე წელს ბოსნიის ვალ. 1016 წ. (=1607-1608) გადაყენებულ იქნა. თუმცა 1017 წ. (=1608-1609) დამასკოს ვალის თანამდებობაზე იყო, მაგრამ რამდენიმე თვეში გათავისუფლდა. 1019 წ. (=1610-1611) საღრაზმის მოადგილეობა და 1021 წ. (=1612-1613) არზრუმის ვალის თანამდებობა მიიღო. მერმე კუბენიშნის გახდა და წლინახევრის შემდეგ გადაყენებულ იქნა. 1024 წ. (=1615) მეორეჯერ დაინიშნა დიდვეზირის მოადგილედ. წლინახევრის შემდეგ კვლავ მოხსნილ იქნა ამ თანამდებობიდან და 1026 წ. ჯუმანდ-ლ-ევველის თვეში (=1617 წ. 7.V—5.VI.) მეორე ვეზირის წოდება მიიღო. 1031 წ. ხ-ლ-კადას თვეში (=1622. 7.IX—6.X.) დიდვეზირად დაინიშნა. ოთხნახევარი თვის შემდეგ 1032 წლის რები-ულ-ახირის თვეში (=1623 წ. 2.II—2.III.) მოხსნეს ამ თანამდებობიდან და როდოსში გაგზავნეს. სულთან მურად IV-ის (1623-1640) ტახტზე ასვლის დროს (1623 წ.) გამოიწვიეს და მეორე ვეზირის წოდება მიანიჭეს. ჩერქეზ მეჭმედ ფაშის სარდლობის დროს მესამეჯერ დაინიშნა დიდვეზირის მოადგილედ. 1035 წლის შევვალის თვრამეტში (1626 წ. 13.VII.) გარდაიცვალა“¹⁰⁸.

79. აჭმედ-ფაშა—„ალბანელია, სულთან სულეიმანის დროს კათუჯიბაშის თანამდებობა მიიღო. 965 წ. (=1557-1558) ანატოლიის, ხოლო შემდეგ რუმელიის ბეგლარბეგად დაინიშნა. 987

¹⁰⁷ ქართლის ცხოვრება, II, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1959, გვ. 59, 626.

¹⁰⁸ სიჯილ-ი..., IV, 151-152.

წლის შაბანის თვეში (1579 წ. 23.IX—21.X.) დიდგვზირი გახდა. გარდაიცვალა 938 წ. რებიულ-ეველში (1580 წ. 16.IV—15.V.)¹⁰⁹.

79ა. რე'ის-ულ-ქუთთაზ, აგრეთვე რე'ის ეფენდი—მწიგნობართუხუცესი, სახელმწიფო მდივანი, საგარეო საქმეთა მინისტრი.

79ბ. აედი-ქულე (ქართულში—იედიყულა)—თ. yedi “შვიდი”, არაბ. 𐌕𐌖—კულე “კოშკი”, “ბურჯი”, აედიკულე—“შვიდკოშკა”. “შვიდბურჯიანი ციხე”. აედიკულეს ციხე მდებარეობს სტამბოლის ამავე სახელობის უბანში, მარმარილოს ზღვის ნაპირას. ელჩებს, ვეზირებსა და წალალი თანამდებობის დამნაშავეებს ამ ციხეში ათავსებდნენ. აქვე იყო გამომწვევადეული სიმონ ქართლის მეფე (ანის შესახებ და აედიკულეზე უფრო დაწვრილებით იხ. ჩვენი: „ეპიზოდი XVI საუკ. საქართველოს ისტორიიდან“—„მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 31, თბილისი, 1954, გვ. 56).

79გ. ორ სალათს შუა დრო 𐌔𐌖𐌗𐌘 — არაბ. 𐌔𐌖𐌗𐌘, მრ. 𐌔𐌖𐌗𐌘 — ალლაჰისა და მუჰამადისადმი აღვლენილი ლოცვა, სალავეთი. აქ ნახმარია წყვილობით რიცხვსა და ადგილობით ბრუნვაში დროის გაგებით და, ვფიქრობ, აღნიშნავს დილისა და შუადღის ლოცვას შუა დროს.

80. სი ი უ შ თ ა შ ა — „ხორვატული წარმოშობისაა. აღიზარდა საშეფო სასახლეში. 976 წ. (=1568-1569) მირზახორი, შემდეგ უავგუსტოეჩი სილაჰდარი გახდა. 977 წ. (=1569-1570) მიიღო იანიჩართა აღას თანამდებობა, ხოლო შემდეგ რუმელიის ბეგლარბეგობისა. შემდეგ კუბბე-ნიშინ ვეზირის თანამდებობა მიიღო და სულთნის ქალიშვილი ფატმა შერთეს. 990 წ. (=1582) ზნ-ლ-ჭიჯჯეხ თვეში (1582 წ. 27.XII—1583 წ. 24.I.) სადრა'ზამა-დ დანიშნეს. 992 წ. (=1584) გაათავისუფლეს თანამდებობიდან. 994 წ. (=1585-1586) მეორედ იქნა დანიშნული მთავრობის თავმჯდომარედ. 997 წ. (1588-1589) კვლავ გაათავისუფლეს. 1000 წ. II ჯუმანს თვეში (=1592. 15.III—13.IV.) მესამეჯერ დანიშნა სადრა'ზამა-დ. 1001 წლის რებნ'-ულ-ახირის თვეში (=1593. 5.I—2.II). გაათავისუფლეს და პენსიაზე გადაიყვანეს. 1010 წ. (=1601-1602) გარდაიცვალა“¹¹⁰.

¹⁰⁹ სიჯილ-ი 'ოს'ანსინ, I, 202.

¹¹⁰ სიჯილ-ი 'ოს'ანსინ, III, 116.

81. ჰადარ ფაშა—„ჩერქეზია. ბეგთაგანი იყო. შემდეგ ბასრისა და სივასის ვაწლს თანამდებობაზე დაინიშნა. შემდეგ დაპატიმრებულ იქნა და 1000 წ. ზილ-კადას თვეში (=1592 წლის 9.VIII—7.IX.) გაათავისუფლეს. 1002 წ. (=1593-1594) ალექსის ბეგლარბეგობა მიიღო და შემდეგ გარდაიცვალა. მისი შვილები „ორი ძმის“ სახელით ცნობილი აჰმედ და ჯალ ფაშები იყვნენ“¹¹¹.

82. შაბურანი—ძველი ქალაქი, რომელიც ბაქოსა და დარუბანდს შუა კასპიის ზღვაზე მდებარეობდა.

82ა. ჯიღლაზანდე აქსუფ ფაშა—ევროპული წარმომავლობისაა. მამამისი იყო გენუას სახელმწიფოში ადმირალი Uicala (თურქ. ჯიღალა), რომელიც სულთან სულეიმანის დროს ფიწალა ფაშამ ტყვედ ჩაიგდო ხელში. შემდეგ გაამაჰმადიანეს. მისი შვილი აქსუფი (მამასთან ერთად დატყვევებული) ამ დროს ვანის ბეგლარბეგია და ერევნის ბეგლარბეგობას აძლევენ (კამუს ალ-ალამ, III, გვ. 1822).

83. ყარა არტაანზე იხ. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაფთარი“, III, გვ. 504.

84. მეჰმედ ფაშა-აბაზა. „ქართველი, არზრუმელი ჰუსეინ ფაშის სიძე. იგი იყო ჯანფოლადოლის ხაზინადარი. შემდეგ ტყვედ რომ ჩაეარდა, ხალწლ ფაშამ თავისთან წაიყვანა და საადმირალოში მეზღვაურ ბეგთაგანი გახდა. 1026 წ. (=1617) მარაშის ბეგლარბეგად დანიშნეს. 1030 წ. (=1620-1621) არზრუმის ვაწლ იყო. 1031 წ. (=1621-1622) ბოსნიის ვაწლს თანამდებობა მიიღო და 1042 წ. (=1632-1633) სამსახურიდან გადააყენეს. 1043 წ. (=1633-1634) ოზის (ოჩაკოვის) ვაწლს თანამდებობა მიიღო: ფაღიშაჰის მუსაჰიბი და ვეზირი გახდა. 1044 წლის საფარის თვის უკანასკნელ ღამეს (=1634 წ. 24.VIII.) გარდაიცვალა“¹¹².

85. ჰასან ფაშა—„მეტსახელი—ხნდიმი-ი (არაბ. ‘საქურისი’) სასახლის თეთრკანიანი საქურისი; შემდეგ—მთავარი ხაზინადარი. 998 წ. პირველი ჯუმანას თვეში (=1590 წ. 8.III—6.IV.) ეგვიპტის ბეგლარბეგად დაინიშნა. ორი წლისა და 10 თვის შემდეგ გადაყენებულ იქნა, დააპატიმრეს და იედიკულეში ჩასვეს. გათავისუფლებს შემდეგ ვეზირის წოდებით შირვანის, ხოლო შემდეგ თავ-

¹¹¹ სიჯილ-ი 'ოსმან, II, 260.

¹¹² სიჯილ-ი..., IV, 136.

რიზის და, განმეორებით, ისევ შირვანის ვაზის თანამდებობაზე დაინიშნა. შემდეგ სხვადასხვა თანამდებობაზე ეკავა და 1007 წ. რები-ულ-ეველის ოცდასამში (=1598 წ. 22.X.) სადრანჯამის თანამდებობა მიიღო. 1007 წლის რამაზანის მეექვსე დღეს (=1599 წ. 2.IV.) მოკლეს. მტარვალ კაცი იყო. დიდევზირობის დროს ზოგიერთ წარჩინებულ პირთა მოსპობა განიზრახა და ეს გახდა მისი უბედურების მიზეზი¹¹³. მეჭმედ სურგაჯანს ამ ცნობებში თარიღები არეულია და ამიტომ ცნობები შემოკლებით და ზაგადადაა მოცემული.

86. ჰასან ფაშა, „მეტსახელი—სწათჯი (მესათე)“—სულთნის სასახლეში დაწინაურებით სამეთო ჩოხადარი (სასახლეში მეფის სასამოსლო ნაწილის თანამმრომელი) გახდა. 992 წლის შაბანის თვეში (=1584 წ. 8.VIII—5.IX.) მეორე მონახორად დაინიშნა. 997 წ. (=1588-1589) პირველი მონახორობა მიიღო. 999 წლის მუჰარრემის თვეში (=1590 წ. 30.X—29.XI.) იანიჩართა აღის თანამდებობაზე დაინიშნეს. იმავე წლის რები-ულ-ეველის თვეში (=1590 წ. 28.XII—1591 წ. 26.I.) რუმელის ბეგლარბეგი გახდა. სამსახურიდან გადაყენების შემდეგ 1001 წ. (=1592-1593) დინარბეკირის ვაზის თანამდებობა დაიკირა. 1002 წ. (=1593-1594) სამსახურიდან გადაყენების შემდეგ კუბენიშინ ვეზირი გახდა. 1010 წ. (=1601-1602) დაინიშნა დიდევზირის მოადგილედ. რადგანაც მის დროს (ტრაპიზონიდან?) უპირატესად სამწუხარო ამბები მოდიოდა, 1011 წ. (=1602-1603) სამსახურიდან გაათავისუფლეს და ტრაპიზონში გადაიყვანეს. 1012 წელს (=1603-1604) დაინიშნა არზრუმის (მხარეში) მთავარსარდალად. იმავე წლის დასასრულს (=1604 წლის IV-V.) გარდაიცვალა¹¹⁴.

87. ალნ ფაშა, „მერსახელი—ლალა“. სამსახურში დაწინაურებით ჯერ იანიჩართა ქათიბი, ხოლო შემდეგ სიფაჰნების ალა გახდა. 993 წ. (=1585), როცა სულთან მეჭმედ III (1595-1603) ჯერ კიდევ უფლისწული იყო, ალნ ფაშა მისი ლალა (სპ., შაჰთა და ფადიშაჰთა შვილების აღმზრდელი) იყო. მეჭმედ III-ის ტახტზე ასვლისას პირველი მონახორის თანამდებობა მიეცა. შემდეგ ის იყო ნახიყენისა და თავრიზის ბეგლარბეგი. 1012 წ. (=1603-1604) ირანის წინააღმდეგ ლაშქრობა ძლიერ მამაცურად წარმართა და გაიმარჯვა, მაგრამ შემდეგ დამარცხდა და ბრძოლის ველზე დაეცა

¹¹³ სიჯილ-ი..., II, 125.

¹¹⁴ სიჯილ-ი..., II, 127.

კიდევაც¹¹⁵. ი. ფეჩენის ისტორიაში აქ მოხსენებული „ალწი ფაშის მეტსახელად ზარხოში (სპ. سرخوش) აქვს დასახლებული, მეჭმედ სურფეძის კი—ლალა, მაგრამ ქრონოლოგიისა და საქმიანობის მიხედვით ეს ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს.

88. ხალწი ფაშა—„ხონქრის სასახლეში გამოიზარდა. ბოსთაწი-ბაშის თანამდებობაზე იყო. ერთ ხანს იზმირს გაიგზავნა სამსახურში, შემდეგ აღჯას ბეგლარბეგი გახდა. 1012 წ. (=1603-1604) ირანელებთან ომის დროს მოჰკლეს¹¹⁶. მისი მოკვლის ვითარებებს ი. ფეჩენე მოგვითხრობს (იხ. ზემოთ, გვ. 79-80).

89. მაჭმუდ ფაშა—„ჯაფარ ფაშის ხელქვეითი იყო. ჯერ მიიღო მწროღეპს (სანჯაყ-ბეგის) თანამდებობა. შემდეგ, 1007 წ. (=1598-1599) სივასის ვალწი გახდა; შემდეგ კიდევ ერევნისა და ნახიჩევანის ვალწის თანამდებობაზე დაინიშნა. სამსახურიდან გადააყენეს. 1011 წლებში (=1602-1603) ყიზილბაშებთან ლაშქრობის დროს ტყვედ ჩავარდა და შემდეგ მოჰკლეს¹¹⁷ (მღრ. ი. ფეჩენის ცნობები ხალწი ფაშის შესახებ)¹¹⁸.

90. ბაკრ ფაშა, „აბდულ-ბაკრ — „ადრიანოპოლელია. იანიჩართა კორპუსში დაწინაურდა და შემდგომ დეფთერდარობა მიიღო. 1016 წ. (=1607-1608) საშუალო რანგის, ხოლო 1022 წ. (=1613-1614) მთავარი დეფთერდარის თანამდებობაზე იქნა აღზევებული. 1023 წ. (=1614-1615) სამსახურიდან გადაყენებულ იქნა, ხოლო 1024 წ. (=1615) ბოსნიის ვალწის თანამდებობა მისცეს და 1026 წ. (=1617) კვლავ დეფთერდარად დააბრუნეს¹¹⁹.

91. აჭმედ ფაშა, „მეტსახელი: სარი (‘ყვითელი’, ‘წითელი’). ყანდობიდან გამოვიდა და პროფესია შეიცვალა. 998 წ. (=1589-1590) დიარბეგირის დეფთერდარობა მიიღო. შემდეგ დააწინაურეს და სივასის ბეგლარბეგად დანიშნეს. 1012 წ. (=1603-1604) ვანის ბეგლარბეგი გახდა. 1013 წ. (=1604-1605) გარდაიცვალა¹²⁰.

92. სულთან მეჭმედ ხანი—ოსმალეთის სულთანი მეჭმედ III (1595-1603).

¹¹⁵ სიჯილ-ი... III, 506.

¹¹⁶ სიჯილ-ი... II, 285.

¹¹⁷ სიჯილ-ი... IV, 316.

¹¹⁸ იქ. აქვე, გვ. 80.

¹¹⁹ სიჯილ-ი... II, 2.

¹²⁰ სიჯილ-ი... I, 207.

93. სულთანი აჰმედ I (1604-1617)—ოსმალეთის სულთანი.

94. დიდი მოურავი—სიჯილ-ი რუსმან-ში დიდ მოურავზე შემდეგი მოკლე ცნობებია მოთავსებული: „მეჰმედ ფაშა. მოურავი [თურქულად *اغرا* (მალრაე; ი წერია)—ქართველია. სპარსელებთან ბრძოლებში დიდი სიმამაცე გამოიჩინა. შემდეგ არზრუმში გადმოვიდა და (ოსმალთა) მთავარსარდალს მორჩილება გაჟოუცხადა. სტამბოლს გაიგზავნა, მაჰმადიანობა მიიღო და სახელად მეჰმედი შეერქვა. კაფუჯუბაზის თანამდებობა მიეცა და სამეფო ჯარში გაიგზავნა. შემდეგ ის გახდა კონიის ბეგლარბეგი. 1038 წელს შვილთან ერთად მოჰქლეს. საშუალო ტანისა; თეთრწყვროსანი და მამაცი კაცი იყო“¹²¹.

დიდი მოურავი გ. სააკაძე თურქულ საისტორიო წყაროებში ცნობილია „მურავ“-ის, ან „მურავ-ხანის“ სახელით, რომელიც თურქულ ტრანსკრიფტიაში უმთავრესად ამგვარადაა წარმოდგენილი: *اوراو* (მურავ), ან კიდევ *اوراو خان* (მურავ-ხან). მაგრამ ზოგ წყაროებში, მაგალითად, მე-XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის *საი-ს* დაბეჭდილ შრომაში *اغرا* (მალრაე)-ი გვაქვს (იხ. *تاريخ*, ტ. II, გვ. 344 და შემდეგი). ალბათ აქედან გამომდინარეობს Hammer-ის გერმანული ტრანსკრიფტია *Maghrav* ან *Maghravchan*¹²². ზოგ ხელნაწერში და აგრეთვე გამოცემულ ძეგლებში ამ სახელს უფრო მეტი დამახინჯება განუცდია. ასე, მაგალითად, სტამბოლის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში დაცულ ნა^წმ^ა-ს ისტორიის ხელნაწერ ნუსხაში (№ 2323/59, გვ. 227 და შემდეგი) *اغرا* (მალრად)-ი გვაქვს, ხოლო სულთნის მიერ მოურავისადმი გამოგზავნილ ფერმანში, რომელიც გამოცემულია *بل فریدون*-ის მიერ, გვხვდება ამაზე უფრო შერყვნილი ფორმა—*اغرو* (მალზევი)¹²³.

დიდი მოურავის მიერ მარტყოფთან ყიზილბაშთა ჯარის განადგურების შემდეგ მოურავი ოსმალთა მთავარსარდალს უგზავნის თავის ელჩებს. ეს ამბავი ი. ფეჩევის ჰიჯრის 1034 წლის რამაზანის 27 რიცხვით აქვს დათარიღებული¹²⁴. ჰიჯრის 1034 წელი

¹²¹ სიჯილ-ი..., IV, 153.

¹²² GOR, III, 43 და შემდეგი.

¹²³ *منشآت فریدون*, II, 311.

¹²⁴ იხ. *تاريخ پچوی*, II, 403.

შეესაბამება ჩვენი წელთაღრიცხვის 1624-1625 წელს, მაგრამ რამაზანის თვე 1625 წელს მოდის და 1625 წლის 3.VII-ს ემთხვევა, როგორც ეს ჩვენ აქ წარმოდგენილ თარგმანში გვაქვს ნაჩვენები. 1940 წელს დაბეჭდილ ჩვენს შრომაში „იბრაჰიმ ფეჩევე საქართველოს შესახებ“¹²⁵ ჰიჯრისეული თვის რიცხვი სწორად გვაქვს გადმოყვანილი (3.VII.), მაგრამ 1624 და 1625 წლებიდან ეს 3 იელისი ხვდებოდა არა 1624-ს, როგორც ეს დაბეჭდილია ჩვენს შრომაში, არამედ 1625 წელს. ეს ჩვენი მექანიკური შეცდომა შენიშნა და 1959 წელს გაასწორა დოც. ვიტ. ჩოჩიევმა¹²⁶.

95. ستادا (სპ. ستادا) — ეპიკური მოთხრობა, გალექსილი თქმულება გმირებზე, საგმირო საქმეებზე, ხალხებზე, ღმერთებზე და სხვ.

96. ჰანფიზ ფაშა — „სიჯილ“-ის მიხედვით: „ჰანფიზ აჰმედ ფაშა მუ'ეზინზადე. ფილიპოპოლეია. სამეფო სასახლეში ბაზიართ-უხუცესი იყო. 1016 წლის შევევალის თვის თვრამეტში (=1608 წ. 5.II.) ჰანფიზ ფაშას ვეზირის წოდებით აღმირალობა მიეცა. 1018 წ. (=1609-1610) დამასკოს ვალზ გახდა. 1020 წ. (=1611-1612) ამ თანამდებობიდან მოიხსნა. შემდეგ იგი დააქორწინეს სულთნის ქალიშვილ — ნაიშეზე. დაინიშნა ბალდაღის ვალზ-ს თანამდებობაზე და ამ თანამდებობიდან გადადგომის შემდეგ, 1032 წ. (=1622-1623) მას ვხედავთ დიარბეჰირის ვალზს თანამდებობაზე, რომლიდანაც ის შემდეგ მოიხსნა და 1034 წ. პირველ რეზი-ის თვეში (=1624 წ. 12.XII.—1625 წ. 10.I.) მან სადრანჯამობას მიაღწია. ამ თანამდებობიდან გათავისუფლებულ იქნა 1036 წლის რეზი-ულ-ევველის თვეში (=1626 წ. 20.XI—19.XII.). მიიღო ჰეორე ვეზირის წოდება. 1041 წ. რეზი-ულ-ევველის თვეში (=1631 წ. 27.IX—26.X). მეორეჯერ სადრანჯამად დანიშნეს და მესამე თვეს გარდაიცვალა“¹²⁷.

97. ჰუსეინ ფაშა, „მეტსახელი: დიშლენქ (=უკბილო). სადრანჯამის სიანუშ ფაშის (იხ. აქვე) ძმია. ჯერ ბეგი, ხოლო შემდგომ ბეგლარბეგი იყო—1013 წ. (=1604-1605) ანატოლიისა, ხოლო 1016 წ. (=1607-1608)—ალეპოსი. აიღინში (ქალაქი სამ-

¹²⁵ „ენიმეის მოამბე“, V-VI, გვ. 384-385.

¹²⁶ ვ. გ. ჩოჩიევი, ოსმალეთის სულთნის მურად IV-ის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიჯლის თარიღის შესახებ. „სტალინირის სახელმწიფო პედიანტიტუტის შრომები“, VII, სტალინირი, 1959, გვ. 101-104.

¹²⁷ სიჯილ-ი..., II, 98.

ხრეთ ანატოლიაში) გაჩენილი ყარაიოლლუ ყაჩაღები დახოცა და ამიტომ ვეზნრობა მიეცა. მასვე მიენდო ანატოლიაში ჯარის ჩაყვანა. მასვე ჰქონდა ნაბრძანები 1032 წ. (=1622-1623) აბაზა მეჭმედ ფაშის აჯანყების ჩაქრობა. როდესაც ჰუსეფან ფაშა უღარდელად დადიოდა ახალციხეში, აბაზა ფაშა მიუყარდა მას და მოჰკლა¹²⁸. აბაზა ფაშასა და ჰუსეფან ფაშას შორის მომხდარი ბრძოლა უფრო დაწვრილებით თვით ი. ფეჩევენს მიერაა მოთხრობილი (იხ. ზემოთ, გვ. 86-87).

98. აბაზა—იგულისხმება აბაზა-ფაშა, რომელიც იყო არზრუმის ვილაიეთის განმგებელი; ცნობილია აბაზა-ფაშის მიერ მოწყობილი აჯანყება ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ, რომელიც 1628 წ. სექტემბერში იქნა ჩაქრობილი.

99. რეჯებ ფაშა, „მეტსახელი თოფალ (კოქლი)“. ბოსტანჯიების (სასახლის მცველები) სამხედრო რაზმში გამოიზარდა. შემდეგ ბოსტანჯი-ბაშის (სასახლის მცველთა უფროსი) თანამდებობა მისცეს. შემდეგ კათუჯიების უფროსად და პირველი მწრახორის თანამდებობაზე იყო. სულთნის ქალიშვილზე დაქორწინდა და 1033 წ. (=1623-1624); ვეზნრის რანგით შავი ზღვის მხარეში სარდლად დაინიშნა. 1035 წ. (=1625-1626) დიდვეზირის მოადგილეობა მიიღო. 1041 წ. (=1631-1632) სადრაზამად დაინიშნა და ექვსი თვის შემდეგ გარდაიცვალა კიდევაც¹²⁹.

100. ساجان—მსახური, რომელიც სასახლეში სანადირო ძალებს უვლის. აქ იანიჩართა სპეციალური ნაწილის ჯარისკაცებია, რომელთაც ევალებოდათ სანადირო ძალების მოვლა-პატრონობა (Pakalim, დასახ. ნაშრ., გვ. 145).

101. მუსტაფა ფაშა ჯანფულდუნდევ. „წალწი ფაშის შვილია. სამეფო სასახლეში გამოიზარდა და 1039 წ. (=1629-1630) პირველი მწრახორის თანამდებობა მიეცა. 1040 წ. (=1630-1631) ვეზნრის წოდებით სამხედრო-საზღვაო ფლოტის კანტუნანის თანამდებობა მიიღო და სულთნის ქალიშვილი წაჰყვინძურებდა. 1043 წ. (=1633-1634) გადადგა სამსახურიდან და დაექისრა ჯარების გადაყვანა. 1046 წ. მუჰარრემის თვეში (=1636 წ. 5.VI—4.VII.) მოჰკლეს. უსამართლო და მჩაგვრელი კაცი იყო“¹³⁰.

¹²⁸ სიჯილ-ი..., II, 188.

¹²⁹ სიჯილ-ი..., II, 370.

¹³⁰ სიჯილ-ი..., IV, 389.

102. აჭმედ ფაშა, „მეტსახელი—ქუჩუქ“ („პატარა“). სიფჳ-პრეზიდენი იყო. თავისი მამაცობით მას ხუთასი ცხენოსანი მეომრით სპარსელებთან რამდენიმეჯერ შეჯახება ჰქონდა 1033 წ. (=1623-1624), მოსული აილო და თავისი ძმისწული სულეიმან ბეგი დანიშნა მის მმართველად. ამით ძლიერ გაითქვა სახელი და 1038 წ. (=1628-1629) დამასკოს ვალის თანამდებობაზე დანიშნა. 1039 წ. (=1629-1630) ბეგლარბეგობა და 1043 წ. (=1633-1634) მეორეჯერ დამასკოს ვალის თანამდებობა მიიღო. 1046 წ. დასაწყისში (=1636 წ. VI.) სპარსელებთან ომში დაიღუპა. დამასკოში წაასვენეს და იქ დაკრძალეს¹²¹. ფეჩვენთან (იხ. ზემოთ, გვ. 90) ქუჩუქ აჭმედ ფაშა 1044 წლის (=1634-1635) ახლო ხანებში არზრუმის ბეგლარბეგად იხსენიება, რაც „სიჯილ“ში მოთავსებულ ცნობებში არაა. ამავე დროს ქუჩუქ აჭმედ ფაშის სხვა სახელით სხვა ვინმე ცნობილი არ არის.

103. ჰუსეინ ფაშა, „მეტსახელი—ღელი. ანატოლიიდანაა. იენიშეპირელი. სამეფო სასახლის სამსახურში შევიდა. ძლიერ მაგარი მკლავების პატრონი იყო და მხოლოდ მან შეძლო გამოეწია და გაეტეხა სპარსთა ელჩის მიერ მოტანილი მშვილდი, რომელიც ვერავენ ვერ მოიხმარა. ამ გარემოებამ სულთნის დიდი სიამოვნება და მოწონება გამოიწვია. ამის შემდეგ ცოტა ხანში ჰუსეინ ფაშამ ვეზირის წოდებით მეფის მუსაიბის თანამდებობაზე დაიწყო მუშაობა. 1041 წ. ზნ-ლ-ჰიჯჯე-ს თვეში (=1632 წ. 19.VI—18.VII.) აღმირალი (კჳფუღან-ი დერიოჳ) გახდა, მაგრამ 1042 წლის მუჰარრემის თვეში (=1632 წ. 19.VII—17.VIII.) გათავისუფლდა ამ სამსახურიდან და კუბენიშინი ვეზირი გახდა. 1046 წ. (=1636-1637) მისრეთის ვალის თანამდებობაზეა, საიდანაც ის მოიხსნა 1048 წ. (=1638-1639). 1049 წ. (=1640) ახალი ხონთქრის ტახტზე ასვლისას¹²² კვლავ აღმირალობა (კჳფუღანობა) მიიღო. შემდეგ 1051 წელს (=1641-1642) ბოსნიის ვალმა. 1053 წ. (=1643-1644) გადააყენეს. 1054 წ. (=1644-1645) ბაღდადის ვალის თანამდებობაზეა; რეჯეების თვეში (1644 წ. 3.IX—2.X.) გადადგა. მერმე მეჭმედ ფაშის შემდეგ კრიტოსზე სარდლად დანიშნა. 1066 წ. (=1655-1656) დიდვეზირობის ბეჭედი გაუგზავნეს, მაგრამ შემდეგ მთავრობის თავმჯდომარედ სხვა პირი განამწესეს და (დიდვეზირის) ბეჭედი

¹²¹ სიჯილ-ი..., I, 213.

¹²² 1640 წ. მურად IV-ის ნაცვლად ხონთქრის ტახტზე ავიდა იბრაჰიმ აჭმედის ძე.

უკან დააბრუნეს. 1068 წ. შვეველის თვეში (=1658 წ. 2.VII—30.VII.) სარდლობიდან გათავისუფლებულ იქნა და მესამედ დაინიშნა ადმირალის (კაფუღან-ი დერიძე) თანამდებობაზე. აქედანაც მოხსნეს 1069 წლის რები¹²⁹. ულ-ეველის თვეში (=1658 წ. 27.XI—26.XII.). შემდეგ რუმელიის ვალის თანამდებობა მიიღო. ჭუსეან ფაშა მოჰკლეს 1070 წ. (=1659-1660). დასაფლავებულია სტამბოლში, იედიკულეს სასაფლაოზე¹³³.

104. მურთაზა (←მურთაღა) ფაშა. „სამეფო სასახლის სამსახურში დაწინაურდა; 1036 წ. (=1626-1627) ვეზირის რანგით ბუდუნის ვალე გახდა, 1039 წ. (=1629-1630) ოჩაკოვისა, ხოლო 1041 წ. (=1631-1632) დიარბეჯირის ვალის თანამდებობაზე იყო და სულთნის ქალიშვილზე დაქორწინდა. შემდეგში დიდვეზირის მოადგილედ მუშაობდა და 1045 წ. (=1635-1636) კვლავ ბუდუნის ვალის ადგილი უჭირავს. შემდეგში ის დაინიშნა ერევნის ციხის-თავად და 1045 წელს (=1635-1636) დაქრილობის შედეგად ერევანს გარდაიცვალა“¹³⁴. შდრ. ფეჩევის „ისტორიიდან“ ცნობა: „წარჩინებულმა ვეზირმა მურთაზა-ფაშამ აღნიშნულ ციხეს (ერევნის ციხეს) ჩაუწერა ათი ათასი ყული, ხოლო თვითონ დაინიშნა მის (ერევნის) ციხისთავად“¹³⁵.

105. მუსა ფაშა — „ბოსნიელია. სამეფო სასახლეში გამოიხარდა, სულთნის მესაქურველედ გახდა. 1043 წ. (=1633-1634) მისრეთის ვალის ადგილზე დაინიშნა. 1044 წ. (=1634-1635) ვეზირი კუბენიშინის წოდება მიიღო და 1045 წ. (=1635-1636) დიდვეზირის მოადგილედ დანიშნეს. 1046 წ. (=1636-1637) ბუდუნის ვალეა. 1048 წ. (=1638-1639) გადააყენეს. 1049 წ. (=1639-1640) კვლავ ბუდუნის ვალეობა მიიღო და 1054 წ. მუჰარრემის თვეში (=1644 წ. 10.III—8.IV.) გადადგა. ბოლო ხანებში იგი იყო სილისთრას ვალე, 1055 წ. (=1645-1646) ადმირალობა (კაფუღან-ი დერიძე) მიიღო და იმავე წელს მოკლეს“¹³⁶.

106. ქენ¹³⁷ან ფაშა, „მეტსახელი კოჯა (ზორბა ტანისა)“. ქართველია. სულთნის სასახლეში სამსახურით დაწინაურდა და 1039 წ. (=1629-1630) მიიღო ვეზირის წოდება და შავი ზღვის სანაპიროების სარდლად დაინიშნა. 1043 წ. (=1633-1634) სტამ-

¹²⁹ სიჯილ-ი..., II, 193-194.

¹³¹ სიჯილ-ი..., IV, 360.

¹³² იხ. ფეჩევის ისტორია, II, 438-439.

¹³⁶ სიჯილ-ი..., IV, 521-522.

ბოლის კაიმაკანის თანამდებობაზე იყო და ამ დროს შეერთო სულთნის ქალიშვილი. 1045 წ. (=1635-1636) სილისთრის ვალნსა, ხოლო 1048 წ. (=1638-1639) არზრუმის ვალნს თანამდებობა მიიღო. შემდეგ გამოიძახეს და კუბენიშინ ვეზირის წოდება მისცეს. შემდეგ მეორე ვეზრობა მიიღო და 1062 წ. (=1651-1652) გარდაიცვალა¹³⁷.

---

¹³⁷ სიჯილ-ი..., IV, 83.

ଠିକ୍ ଥିବା ଠିକ୍

بعد الفتح وزیر دلیر کنعان پاشا حضرتلری که صلحای امتدن معدود و تقوی و پرهیز کار امثالی مفقود بر صاحب دولتدر آخسخه قلعہسی فتحنه نامزد قلوب مقدار کفایه عسکر تعیین اولندی و بفضل الله تعالی منصور و مظفر و قلعه مزبورہ ملحقایتله فتح ایدوب مسرور اولدیلر (II, 439)

سعادتلو پادشاه عالمینہ جانب تبریزہ عزیمت بیوردقلری

روان قلعہسنگ مهماتی و اخسخه کیده جک عسکرک لوازماتنی تکمیل ایلدکدنصکرہ دولته جانب تبریزہ عزیمته تمجیل بیوردیلر روان التندہ قیام و جانب تبریزہ سوق لجام ایتدیلر و اون التنجی کونده تبریز دلاویزده نصب خیام ایتدیلر و شهر مزبورک جانب اربعہسی و اولکة معمورہسی خصوصا اول محله کلنجه یمن و یسارده اولان ممالک دلستان ستم ستور عسکر اسلامده خاکله یسکان اولوب طاش اوزره طاش قالمدی و عسکر خلقندن دخی بر فرد قالمدیکه غنیمت المدی و شهره تبریزک اول علی طاق معمور آفاق اولان سرایلری باخصوص شاه سراپی اولان منزل بی نظیری پادشاه کشور کیر تماشا ایتدکدنصکرہ عدویه تک باعث قهر و غلبه اولسون ایچون تنبیه فرمان صادر اولوب خاکله یسکان اولدی و بالجمله اول شهر دلستان که دارالملک آذربایجاندر اوج کون اقامت و اطراف و جوانبی تماما تخریب و غارت اولدقدنصکرہ عودت اولنوب جانب روانه عزیمت اولدی چون صحرای روان سرخ و سیر سفید اوناقلر ایلہ رشک جهان واقع اولدی اول محله وزیر کنعان پاشا حضرتلرینک اولاغی کلوب آخسخه قلعہسی فتحیله پادشاه انامی و جمله عساکر اسلامی تبشیر ایتدیلر و بومحلده وزیر اعظم محمد پاشانک صدارته روم ایلی ایالتی اربہلق طریقہ ضم و الحاق اولندی [مرحوم و معفورله سلطان سلیمان خان علیہالرحمة و الغفران خضرتلری صدراعظم ابراهیم پاشایه بو وجهه عنایت و احسان ایتدکدنصکرہ بر پادشاه ذیشان دخی بر قولنه بو التفات ایلہ بین الاکفا احسان اتمشدر ایدی]...

بدنده كرك مازغلده كرك قلعه‌نك سواقفرنده كورينه ایدی بلکه پرمغین
 قالدرمغه قادر دكلر ایدی و مرتضى پاسا اشغه بلوك سپاهلری و اغالریله
 طبراق قلعه‌سی طرفندن قراؤل خدمتن ایدرلر ایدی و وزیر موسی پاشا
 حضرتلری و كنعان پاشا حضرتلری درگاه عالی متفرقه‌لر یله پادشاه عالمینامه
 حضرتلرنك اوتاغ همایونلری محافظه‌سنة مأمورلر ایدی برر کیجه مناوبه
 یله اول خدمتی ادا ایدرلر ایدی و بالجمله بو اسلوب مرغوب و طرز
 خوب ایله روز و شب اقدام و اهتمام اولنوركن طقوزنجی كونده محصور
 اولان قزلباش لیم و خانلری اولاجق بدفرجام الامان دیو نقره كنان ركاب
 همیون پادشاه عصر و آواندن استیمان ایتدیلر و شاهك تفنك‌چیلر اغاسی
 اولان میر عبدالفتاح علی الصباح ركاب پادشاهی‌یه دوران یوز سوروب
 عادت حسنه عثمانیان موجنیجه بر خلعت کران بها ایله اكرام اولنوب
 وطنلرینه كتمكه و ممالك قزلباشه عزیمت ایتمكه راغب اولنلره اذن همیون
 احسان اولنوب سالما متوجه اولمق ایچون و غارت کران عسکر اسلامدن
 قورونمق ایچون یانلرینه یساقچیلر قوروجیلر قونلوب دارالفجورلرینه روان
 اولندیلر و امیركونه خان که اولکه‌یی روانده خان و اول حوالیده حکمی
 روان ایدی خدمت پادشاهیدن قرار و اختیار و اول شرط ایله تسلیم
 حصار ایتمش ایدی سعادتلو پادشاهی طرز عجم و مجلس عشرت طور جم
 ترتیب ایدوب ضیافت ایلدی و مقدوری مقداری هدایا و ملك و صرف مال
 و بذل ماملک ایلدی سعادتلو پادشاه کندونك اوضاع عجمانه‌سندن و غیر
 مکرر آیین شرفیه‌سندن حظ ایدوب انواع رعایت ایاه مرعی و اصناف
 حمایت ایله محمی قلوب کندویه حلب الشهبان ایلتن و کتخداسی مراد
 اغایه طربلوس شام بکربکیلیکین احسان و انعام بیوردیلر (II, 435-438)

روان فتحندن صکره واقع اولان احوالی ذکرنده در

چون قلعه روان مضبوط پادشاه ذی‌شان واقع اولدی مرتضى پاشا
 که وزراء عظامدن ایدی قلعه مزبوریه اون بیک قول یازوب محافظه‌سنة
 بعین اولندی و قول طائفه‌سنگ مقدار کفایه ذخیره و خزینه‌سی مومی‌الیپه
 تسلیم اولنوب دخی تعمیر و ترمیمی و طوب ضربندن خرابه مشرف اولان
 محللری کرکی کبی برکشدوریلوب بر خصوصده و بر رخنه‌ده درجه
 نقصان قوم‌دیلر (II, 438-439)

اسلامده اول سبیدن بر غریو اینن قوپوب نیجه لر نهر زبکی وش کوزی
 یاشین روان و نیجه لر باش آچوب اوغور پادشاه روان سار جان ایتمه که
 عهد و ایمان ایتدیلر و اول منزلدن اهل وقوف ایله کباردن بر نیجه
 کمسنه واروب اردوی همایون مطین و سعادتلو پادشاهک اوتاغی همایونلری
 وضع اولنمه مناسب اولان یرلرین کوردیلر ایرتسی قالقوب تخمین و
 تمیین اولان یرلره نصب خپام کردون قیام ایتدیلر اندن سعادتلو پادشاه
 نصرت دستکاه آلایلر و صفر بگیوب بر وجهه تزیین و بر مرتبه شوکت
 و نصرت قرین ایله که فلک دورین مثیلن کورممش ایدی اشرف ساعده
 اوتاغ همایونلرینه دخول بیوردیلر اندن بلا تأخیر و توقف متریس ترتیبه
 مباشرت ایتدیردیلر روم ایلی ایالتیه وزیر جانپولادزاده مصطفی پاشا تبریز
 قپوسندن و جانب یمنده اناطولی عسکرله ایالت مزبوره والی اولان
 وزیر کورجی محمد پاشا و بو ایکی متریس کبیر مایننه وزیر اعظم
 محمد پاشایی دلیر و بالفعل وزیر اعظم اولان سعادتلو وزیر جلیل مصطفی
 پاشا حضرتلری که اول حینده یکپجری اغالقی خدمتیه شرف یاب ایتدیلر
 قلعه نك بر کوشه سنه مقابله متریس وضع ایدوب یکریمی طوب کبیر ایله
 روز و شب عدویه امان و زمان ویرمیوب بر وجهه ابرام و اقدام ایله
 دوکرلر ایدی که بونک مافوقی متصور دکلدن و فی نفس الامر نیجه اقدام
 و غزات اسلام سعی مالا کلام ایتمونلر سعادتلو پادشاه عالمپناه روم ایلی
 قولنده اولان مترسه بالذات قدوم سعادت لزوملریله بر نیجه دفعه تشریف
 بیوردیلر و بنفسه بعض طوب مرغوبی نشانه آلوب اود ایتدیلر و اول
 محله اولان غزات اسلامی آویج آویج التون احسانیه بر نفع و سعود
 ایتدیلر بونلرک عهد همایونلرینه کلنجه بر پادشاه ذی شان مترسه کلدوکی
 و طویبی نشانه الدوغی نه بر تاریخده کورلمش و نه لسان خلقدن
 اشیدلمشدر و ینه روم ایلی قولندن اشغه ارضروم بکربکیسی کوچک احمد
 پاشا بر قاج ضربزلر ایله بدن اوزرلرندن ظاهر اولان عدوی لیامی
 نشانکاه ایدینوب متصل بدنلری و مزغللری دوکر ایدی و قپودان پاشا که
 بر عاقل کاردان و دلی حسین پاشا نامیله مشهور عالمیان ایدی قلعه یه حواله
 اولان دپه دن شاهی ضربزلر ایله قلعه نك درون و بیرونن دوکردی اولقدر
 تقید و اهتمام اولنوردیکه بر قزلباش نه آنکه باش قالدیروب کرك

اجمال سفر همايون روان و غارت تبريز و اولئك آن عزيمت

همايون في يوم السبت غره رمضان المبارك سنه ١٠٤٤

...قرص يويله جانب روانه عزيمت اولنوب چون طى مسالك ايدهرك دولته روان قربنه نزول واقع اولدى اتفاق عسكر خلقنك يولى عينيله قلعه اوزرينه چيقوب و صعب يرلر اولمغله بر وجهه قلعه دن اولمق يعنى الاى ظفر پيمای بر مسافه جق دور اولمق ممكن اولمافله قلعه دن قزلباش عظيم طويلر و ضربنلر آناردى بالذات سعادتلو پادشاهك اعلام ظفر انجاملرى اوزرندن قشر غوروب (?) كچردى فاما سعادتلو پادشاهمز ذرجه تغيير وضع ايتديرميوب سكون و وقار ايله و پادشاهانه طرز و قرار ايله اوتاغ همايونلرينه نزول ييورديلر (و من المراد يكي و مردانه كئي پادشاه مغفور) قلعه قربنده واقع نهر زنكي* كه انهار كباردندر اول حينده غايت طغيان اوزره ايدى و جسر احدائه مجال اولمافله بالضروري عموما عسكر اسلام آياقدن عبوره اقدام ايتديلر سعادتلو پادشاه دخى وجه مشروح اوزره سوار اولدقلرى اسب خوش خرام ايله عبوره اقدام ائتاسنده موكب همايونلرنده كيدن صولاق طائفه سندن برى نهرك بر صعب يرينه اوغرايوب اول باشى دولتلو صولاغى صو اپاروب بص يياغى كتورركن و غرق اولميسى مقرر مشاده اولنوركن سعادتلو پادشاهك منظورى اولدوغي كبي آتته مهور ايدوب وسط آبدى عقبندن ايرشدى و مبارك يد ييمالرى ايله صولاغك يقاسنه ياشدى و كويا بر الما ايدى مبارك ايله قابدى و صودن طشره چيقاروب دخى صويه صالحدى و سلامت يقاسنه چقماينجه يقاسندن التى المدى چون صولاغك اياغى قرهيه باصدى سعادتلو پادشاه دخى مبارك آلرندن يقاسن صاليويروب و بر آوج التون احسان ايله صولاغى ايكى وجهه احيا ايتدى برى بو كه غرقدن خلاص برى دخى اجل مقدرى كنجيه سرمايه بيقياس ويردى بو قدر عسكر اسلام كه حد و حصرى خارج دفتر و ارقام ايدى ثنا كلبانكين عرش برينه ايرشديرديلر و عسكر

* چۇنكى دابەقەدلىلىك ايدىكى رادى ۱۰۴۴-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

چون بو خبر مورث الکدر پادشاه بحر و بر سمع شریفلرینه ذکر فی الحال خسرو پاشانك جرأته و عسکر منصوره ضبطنه اعتماد همایونلری اولمغین سردار عسکر اسلام و وزیر اعظم بنام نصب اتمکه مقرر ایتدیلر صکره قائممقام رجب پاشانك صواب دیدی ايله دیاربکر ایالتی توجیهله محمیة قسطنطنیه دن چیقاروب مهر همایون درعقب کوندرلمسین فرمان ایتدیلر و اندان محمیة توقاته واروب لازم کلان امور خصوصه صرف تاب و توان ایتدیلر و اول ائناده آباره کندودن تمام خوف و خطر اوزره اولوب شاهه تبعیت و قلعه یی ویرمهک نیت ایلدوکین خبر المغله طوب و جبه خانه و سائر مهمات که نقلنده صعوبت مقرر ایدی عقبنجه الیقویوب کندوسی بلا اهمال صلت و سبکبار ایلغار ایدوب و بر قاچ بیك یکیچری دخی برر سب رهواره سوار ایدوب ارضروم بهجت رسوم قربته نزول ایتدیلر سنه ۱۰۳۸ محرم الحرامنك یدنجی کونی قلعه یی قوشاتدیلر و یکیچری یولداش لرین هم اولکون مترسه قویدیلر و طوپلرین دخی ایرتسی یتشدیروب کتوردیلر و انواع تدایره مباشرت ایدوب جمله دن بری یاننده اولان اشقیایه و سبکان نامنه اولان ضلالت اتتمایه مدارا و استمات ایتدیلر اول سبب ايله بشدن اوندن ایچرودن قاچوب اطاعت ایدر اولدیلر و هر بری دخی مأمولیه بهره مند قلنمغه اکثری تبعیت ایتمک احتمالی اولدوغندن آباره بالضروری ارضرومک مشاهیرندن و علما و مشایخندن التی کمسنه یی کوندروب طالب امان اولدی البفو زکوة الظفر فحواسنجه سردار کریم الشان امان احسان ایتدیلر و قلعه پادشاهیدن ماه مزبورک اون طقوزنجی کونی اخراج ایدوب قلعه پادشاهی کالاول مضبوط عاکر اسلام اولدی اندن اخسخیه دخی آدم کوندریلوب اول دخی ضبط اولندی

حواله بیوریله دیو احتراز ایتمکه دیشن حسین پاشا که بر اموردیده و امکدار آدم ایدی کتوروب انی مأمور ایتدی چون مستوفی عسکر ایله حلب الشهبایه واصل اولدی سردار عظیم الشانه ییحد مرت و سرور حاصل اولدی و کندو دخی اوتاغه چیقوب جانب بغداده عزیمت قدیری کوردی و لکن سرحدده اولان امرادن فریادنامه لر کلوب قزلباش اخیخه قلمه سن محاصره ایتدیکین* و امداد اولنمزسه حال مشکل اوله جغین یازمشر پس کندودن مقدم یدی ایالت صاحبی میرمیران ذی شان ایالتلرنده اولان عسکر ایله امداده تعیین و مرقوم حسین پاشایی اوزرلرینه سردار نصرت آیین نصب ایدوب کوندردی و ارضرومه واروب آبازه پاشایی ارضروم عسکرله یالکز آلوب نیله وارمق اوزره آبازه دخی احکام شریفه یازوب ارسال ایلدی چون ارضرومه واردیلر آبازه دخی بروس چشم دیو صورت ظاهرده سفر تدارکنه مباشرت ایتدی مکر بونلر آخیخه یه طوغرو کتیبوب ارضرومه کلدکری کندویی دامه دوشورمک و بو تدبیر ایله وجود خبائث آلودین! عرصه شهوددن کتورمک تدبیرین اولدوغین ملاحظه ایتمش و بر ضیافت ترتیب ایلوب کلان امرا و میرمیرانی دعوت ایلدی و جمله کندو عسکرین آلت سلاح ایله احضار کندو فرمانته انتظار ایله مأمور ایتدی عسکریمز بو مقوله کید و مکرندن امین هر بری سیر و سلوکنده و شهرک ایچنده کار و کسبده ایکن همان قلمه نك بر قیوسندن بیچقوب اردومز غارتنه متوجه اولدی و بر ساعت ایچنده جمله سن بر باد و ماملکترین غنائیم اهل فساد ایتدی غافل عسکرک چپلاق آته صاریلوب کیمی موجود بولنان اشتر و سیسانه یه بنوب جانب سرداره فرار و ایکی کوندنصکره ملاقی اولوب واقع حالی اخبار ایتدیلر چون سردار بوخبر موحشدن خبردار اولدی چه فائده اولاجق اولدی نیلسون کلوب قلمه فتحنه کوشش و اول اشقیانک قلع و قمعنه ورزش ایتدی لکن طوب یوق و سائر مهاتندن بر جوب یوق انجق کورجی ملکی ماوراو کتوردوکی بر طوب ایله دوکمکه مباشرت ایتدی و ایام شتا ایرشنجه ترضیع اوقات ایتدی و اندن ناچار خائب و خاسر قالقوب کتمکه اختیار ایتدی اشته بو سفرک نتیجه سی و مآلی بو اولدی

(11, 408.409)

* შეცდომით დაბეჭდილია აიდოკინ

ایدرسز تا قیامتہ دکین ندامتن چکرسز دیو کوردم اولمدی آخر جوابی بو اولدیکه سز هنوز بنم مشرهبم بیلماشسز بر شینک حصولنه مادامکه بکا یقین کلمیه بن اکا توجه اتمم و بر خطوه اول یوله دخی کتمم یا بو قدر غزوات و قتوحاته موفق اولان اکر سلاطین عظام اکر وکلای کراملری اعدایه موفق اوله جقترین بیلمشار اندنمی کتمشاردر سردارلره لازم اولان عزیمت و توجهده اقدام و اندن جناب عزت تعالی یه توکل تامدر یا شمعی بغداده واروب فتح ایده جککز و منصور اوله جککز تحقیق اورمی سز دیدم ان شاه الله تعالی ظن غالبم اودر و اعتقاد محکمدر بلکه هیچ شهبم یوقدر دیدی حقیقت خال بودر که هر بار سپولت فتحی تکرار ایتمکه بزه دخی اول اعتقاد کلمش ایدی اول اجلدن عقده تأخیره دوشدوکی مقرر ایدی صکره یکپچری اغاسی خسرو اغایه اقدام ایتمم کندوکر کتمدوکر تقدیرجه کلی تدارک ایله زیادهجه عسکر کوندرمه همت بیورک دیدم و لکن بز تابعین دنز سرداریمز نه امر ایدرسه اطاعت ایدهرز دیدی شهبم قالمدی که حافظک منصور اولدوغنی استمزدی اول اجلدن حق تعالی خضرتلری کندویی دخی منصور ایتمدی صکره کندونک زمان سردارلغنده داوراوی اوغلیله و قرق قدر آدمیله دفعه واحده قتل ایتمدیکه غرایندندر اکر شاه بیگ یوک اچه ویرسه و یاخود بر مکف اولکه تملیک ایته ایده جک دکل ایکن نه الله دن قورقدی و نه قاندن خذر ایدوب بویله بر ظلم صریح ایتمدی شاه عباس اول تاریخده شاه اولالی قرق سنه ایدی تحقیق بودر که بو قرق سنهده بوندن صعب دشوار باشنه بر کار دوشمش دکل ایدی ماوراو سببیه یدی نامدار خانی که جمله ممالک قزلباشده برینک اقرانی یوغیدی عرصه شهوددن نابود و ماوراو ایله محاربهده مفقود اولدیلر که بو جمله دن بری قارجیقای بری شیروان خانی یوسف خان بری امیرکونه ایدی و غیرهم (II, 403-406)

عسکر ایله دیشلن حسین پاشانک سرداره و اندن آبازه به وصولی
و بعده شهید اولدوغی

سردار عالیمقداره بر وزیر جلیل عسکر اوکنه دوشوب وارمق لازم کلمکه قائممقام اولان کورجی محمد پاشا مبادا بو خدمت بزم عهده مزه

و عسکرلرندن بر ایکی بیک قزلباشه باش ایتمش سنهٔ مزبوره رمضان شریفک یکریمی یدنجی کونی قارچقانک باشی و سائر قزلباشلرک باشلری و دللری و کره‌نای ایله کوسلری و بر ایکی اوچیوز بیراقلری ماوراوک اوغلیله و کورجستانک بعض ملکلریله اردوی همایونه داخل اولدیلر و عینیه بویلجه عرض ایتمش که بو فرصت هر کز آل عثمانه ویرممشدر اصلا تأخیر و تراخی ایلمیوب عسکر اسلام ایله بو جانبه قیام و عزیمته اقدام ایلیه‌سن عموماً قره‌باغ و کنجه و یروغ* و اولکه بشیروان کلدوکتز کبی اطاعت ایده‌جکنده کمان یوقدر انلر قزلباشدن روگردان و سنی مسلمان ایدوکلری محتاج بیان دکلدر و اندن اردیل و مشهد آسان وجهله ضبط اولنمق و ممالک قزلباشه آتشر صالمنق غایت آساندر و اصلا دوه و قاطر و ذخیره و طوب و مهمات سائره نقلنه مقید اولمق سیزه پای‌بند اولسون هر نقدر مقصودکز اولورسه بونده موجوددر بفضل الله تعالی عسکر اسلامه اول قدر عنیمت و مکت و قدرت که که الی انقراض الدوران دللرده داستان اوله چونکم حافظ پاشایه چیقیدیلر حضورنده جالس ایدم ماوراوک عرضلین صوندیلر و مضمونی عروضی مفصل و مشروح اسانی سویلیدیلر حافظ پاشا مرحوم بر غریب مشرب دولتلو ایدی چوق نعمتک یمش و بی‌نهایه لطفک کورمش و الا یازدیغم حقیقت‌حالددر عرض و بهتان دکلدر الله تعالی شاهد حالدر بونلره اصلا بر قطعی جواب ویرمدی بر نیجه کره کلدیلر کتدیلر جواب شافی رجا ایتدیلر نه کیدرم نه کتمزم دیدی حتی بو عبد فقیر کندویه غایت اقدام ایتدم و بو فرصت بر دخی اله کیرمز دیدم بزى سعادتلو پادشاه بغداد فتحنه تعیین ایتمشدر و بز کورجستانه و شیروانه مأمور دکلوز دیدی سعادتلو پادشاهمز اگر ماوراو ظهور ایده‌جکین بیلسه و عدونک مایننه بویله بر فتنهٔ عظیمه کیرمک احتمالن ویرسه ابتدا سزی تعیین ایده‌جکلری اول ایدی بلکه کندولر بالذات ارتکاب مشقت سفر ایتمک مقرر ایدی و بزم بو مقوله‌ده تجربمز وار مادامکه آنکروس سفرلرنده عدونک ایچنده پوچقایی ظهور ایتمدین بز کفاره غلبه ایده‌مدک و بر خطوه مملکتلرینه کیرمدک بو فرصتی فوت.

* بردع → ۵۴۸۸۸ ۵۵۸۸۸ ۵۶۸۸۸

ایله صرف اوقات ایتدی و سائر عسکر خلقنه استینی بنم قولدم اولسون استینی عثمانلویه کتسون دیدی حتی خضر پاشا اوغلی محمد پاشا اوچ درتیوز خانه اهل و عیالیه معا کتوزوب و شاه یانته آدملر قوشوب سلامتله ایله قارصه اولشدیردی و قلعه روانی یاقوب یاقوب خاکه برابر ایلدی (II, 260-261)

کنجه و شیروانه قزلباشن استیلاسی ذکرنده در فی سنه ۱۰۱۴

سنه آتیده شاه کمراه کنجه اوزرینه واردی بکریکی صاری احمد پاشانک کتخداسی محمد پاشا ایدی پس یدی آی تمام محصور اولدی روز و شب جنک و حرب متمادی ایدی عاقبت امداددن مایوس اولمغه امان ایله ویردیلر اندنصکره قالقوب شیروان اوزرینه کلدیلر شرواندخی یدی آی تمام محصور و امید حیاندن دور و مهجور قالدیلر عاقبت انلز دخی امان ایله ویردیلر اما شاه کمراه اگرچه امان ویردی و لکن نصفندن زیاده عسکر اسلامی قیردی کنجه عسکرینه دخی بو اهانتی قلدی اوشته اون اون ایکی ییلده حاصل اهل اسلام بو طریق ایله هبای منشور اولدی و اول بی دین ایکی سنهده جمله سنه ظفر بولدی نتیجه سی ظلم و نبیدیل و تغیرک آثارندن اولدوغی معلوم اولدی تبریز و نخجوان قزلباشک استیلاسی عصر سلطان محمد خانیده واقع اولدی سائری سلطان احمد زمان شریفارنده در قزلباش احوالی و جغاله زاده سردارلفی اولمغه تاریخه اعتبار اولنمیوب منفردا یازلمشدر (II, 266-267)

کورجستان ملکرندن ماوراوک قارچیقای خانی قتلی و کورجستانی

اطاعت ایتدردکی سنه ۱۰۳۴

مذکور ماوراو نام ملک که عموما کورجستان مملکت کتخداسی نامنه و شاه عباسه یار و ندیم بر ملک کبیر ایدی شاه بعض اقتضا حبسیله مذکور ماوراوه ایکی اوچ خان عسکرلر ایله قوشوب کورجستانه کونددر مکر کورجستانک جانب شاهه نوعا مخالفتی ینه ماوراوک قزلباشدن انتقامه دقتی سببیه ایش فرصت بولوب قارچیقای و بیله اولان خانلری قتل ایتمش

اورمش و بفضل الله تعالى اولكى آلايلرين منهزم و مقهور ايتمش صكره. برقاچ آلابى دخى شاه شاه ديو اوزرلرينه كنجك نربور علاءالدين بكك بوينى اورر اما قزلباش بونلره ظفر بولور و منهزم و مكسور قيلور و على پاشا اول محلدہ گرفتار اولور و جعفر پاشا توابعدن خليل پاشا و محمود پاشا دخى اسير اولور بونلرى شاهه كتوردكرنده جعفر پاشالودر ديو قتل ايتديرر و على پاشايى تبريز مقابله سنه كوندروب ايشته پاشاكرك حالى آلان گرفتارمزدر كيمدن امداد اميد ايدرسز. ديمكه مسلمانلر امان ايله قلعه يى ويررلر

اما امانته مخالف ايمانزلغك اظهار ايدوب فقرايه چوق ايش ايدرلر و مزبور على پاشا صكره كندويه نديم خاص اولمش ايدى و اولخالده فوت اولدى مخلفاتك اسلامبولده اولان وارثلرينه ايلچيسيله كوندرمش ايدى لكن باقى پاشاكه باش دفتردار ايدى بحسب الشرع ميرى ايچون ضبط ايلدى (II, 258-259)

ساعتجى حسن پاشا سردار اولدوغى و ارادت

خالق ايله فوت اولدوغى فى سنه منه

بو خبر بارد آستانه سعاده وارد اولدوقده بعد المشاوره اول محله قريپ يرده اولمغله سردارلق امرى مومى ايله ساعتجى پاشايه ارسال اولندى مزبور دخى عموما اوتة يقا عسكرلرينه اوامر شريفه كوندروب جمعيتلرينه اقدام اوزره ايدى شاه كمراه دخى نخجوانى آلوب روانى محاصره ايتمش ايدى و زمان محاصره بر قاچ آى اولمش ايدى بر ايش تقدير ازليده مقدر اولميه البته اول كار دوشوار اولور مانعى و مزاحمى بيار اولور بو محلدہ ارادت الله تعالى ايله حسن پاشه وفات ايتدى و كار آخر ايتدى (II, 259-260)

قلعه نخجوانه قزلباش ظفر بولدوغى سنه فى ۱۰۱۳

شاه كمراه چون تبريزه ظفر بولدى نخجوان اوزرينه ذوالفقار خانى كوندردى نخجوان روان ايلاتنه تابع ايدى شريف پاشا تبريزك احوالين كوريجك اوچيوز مقدارى قول قراوشى محافظه سنه تعيين ايتمش ايدى و

کوندردمک شرطيله صلح رجا ایتمکین سردار مومی‌الیه جانب مشتایه عودت ایدوب واقع حالی رکاب همایونه عرض ایلدی جانب پادشاهیدن دخی وجه مشروح اوزره اولاجق صلحه رغبت بیورلمغله اتمام خدمت ایدنجه و صلح و صلاح مراد پادشاهی اوزره اولنجه ارضوم بهجت رسومه توقف و آرام ایلدی (II, 109-110)

قزلباش اوباش خلاف صلح فرصت بولمغله تبریز دلاویزه ظفر

بولدوغی فی سنه ۱۰۱۲

ارضوم ایالتیه وزیر اولان ساعتجی حسن پاشا اول جانبده بعض اشقیا دفعنه سردار نصب اولنمش ایدی مشار الیهک و روان بکربکیسی شریف پاشانک سنه مزبوره اولنده عرضری و فریادنامه‌لری وارد اولدیکه قزلباش فرصتی غنیمت یلوب تبریزه ظفر بولمش تفصیلی بو که سرخوش علی پاشا که تبریز بکربکیسی ایدی قارنی یارق قلعه و اولکاسنک اموال خاصه‌سی تبریز قولنک اوجاقلی اولمغله ذکر اولنان قلعه‌یه اوجاقلق طریقیه ابا عن جد متصرف اولان امراء اکراددن علاءالدین بک تبریز قولینک تجاوزندن جاننه يتوب اطاعتدن کچمش اول سبیدن تبریز بکربکیسی مومی‌الیه علی پاشا تبریزده قول اغاسی اولان حسن اغا ایله و تبریز قولی و عسکری ایله اوزرینه واروب قارنی یارق قلعه‌سنی محاصره ایتمش و حکاری حاکمی زکریا بک عسکر ایله و نخجوان عسکرینک نصفین شریف پاشا کتخداسی عثمان کتخدا یاننه آلوب محاصره‌یه کلمش و بر ای مقداری دوکوب قلعه مزبوره‌یه ظفر بولمش اول حینده مزبور علاءالدین بکک قزنداشی اوغلی سیف‌الدین بک و خان ابدال بک شاهه واروب چاره دیوب فریاد ایتمش و تبریزک اولنجه عسکری قلعه‌دن چیقوب قلعه بوش قالدوغین تهیم ایتدرمش شاه دخی بلا نردد اوچ درت قوناغی بر ایدوب بعضر نقلنجه الئی کونذده بعضرک اعتقادنجه اون کونده اصفهاندن که بر آیلق یولدر تبریزه کلوب اون سکر کون محاصره ایدوب علی پاشا دخی مزبور علاءالدین بکی گرفتار ایدوب کتوررکن قزلباش تبریزی محصور ایتدوکی خبر آلمش و شاه بیله اولعماق اعتقاد یله قزلباشک اوزرینه

لوند خان اوغلی الکسندرہ خان خراجی و ہدایاسی و سیمون حیلہ افزونک دخی ویرکوسی و باجی کلوب اطاعت و اقیادہ کردن نہادہ اولدی (II, 108-109)

تیمورقبو و شیروان و تفلیس و روان قلعهلرینک مہماتی

عسکر اسلام شہر تبریز دلاویزده مکث و آرام اوزره ایکن سردار* نصرت انجام کندویہ خواب و راحتی حرام ایدوب ہرجانبہ عسکرلر کوندروب لازم اولان اموره نظام ویرمکده اہتمامدن خالی اولمدی ایدی قزلباشدن فتح جدید اولان تیمور قبو و شیروان و تفلیس و روان قلعهلرینک کماینبغی لوازم و مہمانن تکمیل ایتمکہ سعی بلیغ ایدوب کیمنہ مجددا عہدہسندن کلور میرمیران نصب ایتمکہ کیمنک لوازمندہ نقصانن یتشدرمکہ ہربریٹک تدارکن کوردکدن صکرہ ایام شتا دخی قریب اولمفلہ جانب مشتایہ یعنی ارضروم نرہت فزایہ متوجہ و روان اولندی (II, 109)

سنہ ثانیہدہ کنبجہ فتح اولندیغی و قزلباش ایلہ صالح منعقد اولدوغی

سنہ ۹۹۵ چون اول بہار و وقت کارزار ایرشدی عسکر اسلام ہر طرفدن کلوب اردوی ہمایونہ یتشدی وزیر عالیقمدار کنبجہ و بردع** تسخیرینہ عزیمت ایدوب و بنایہ اللہ تعالی واریدیغی کبی فتحنہ موقی اولدی اطراف و اکنفادہ واقع قرا و قصبانتی دخی اطاعت و اقیاد ایتددی و بکربکیلکن اناطولی ایالتنہ متصرف اولان خادم حسن پاشایہ کہ عصر محمد خانیدہ وزیر اعظم اولمفلہ محسود اقران اولوب قتل اولنمشدر اکا ارزانی کوروب توجیہ ایتدی و بلوک شرطیلہ مقدار کفایہ قول یازوب و بونلرک مواجبلرندن ماعدا ہر سنہ یوز اللی یوک حریر خزینہسی ارسال اولنمق اوزره ہر دقتدار تعیین ایلدی و سائر لوازم و مہمانن کوردکدنصکرہ شاہ جانبندن معتمد الکلام ایلیچیلر کلوب قرنداشی اوغلی حیدر میرزایی رهن

* لادارادکی ہغرکند ہواشہبہدا.

** قزلباش کلوب ہر طرفدن کوردکدنصکرہ موقی اولدی اطراف و اکنفادہ واقع قرا و قصبانتی دخی اطاعت و اقیاد ایتددی و بکربکیلکن اناطولی ایالتنہ متصرف اولان خادم حسن پاشایہ کہ عصر محمد خانیدہ وزیر اعظم اولمفلہ محسود اقران اولوب قتل اولنمشدر اکا ارزانی کوروب توجیہ ایتدی و بلوک شرطیلہ مقدار کفایہ قول یازوب و بونلرک مواجبلرندن ماعدا ہر سنہ یوز اللی یوک حریر خزینہسی ارسال اولنمق اوزره ہر دقتدار تعیین ایلدی و سائر لوازم و مہمانن کوردکدنصکرہ شاہ جانبندن معتمد الکلام ایلیچیلر کلوب قرنداشی اوغلی حیدر میرزایی رهن

نقدر قلعه‌لر وار ایسه مقتضای حاله کوره کیمنه زیاده قول وضع ایدوب
کیمنک تعمیره محتاج اولان یرلرین تعمیرله بر خصوصه نقصانلرینی
قومادی (II, 87-88)

حسن پاشا ابن وزیر اعظم محمد پاشا اقین ایدوب غنایم ایلدیکی

فی سنه منه کوری قلعه‌سنه وارلدیغی حینده مشارالیه حسن پاشایه
سیواس و روم بکربکیسی وزیر اعظم سنان پاشازاده محمد پاشا و قرمان
بکربکیسی دیگر محمد پاشا عسکرلریله قوشولوب اردوی همایونده استیان
غزاته دخی شبیخونه اذن ویریلوب کوندردیلمر و کوریدن اوچ درت منزل
کورجستانه اقین صالدیلر بی حد و بی پایان اغتنام ایدوب اسیرلر آلدیلر
حتی بش بیک خانه اولوس خانه‌سین سوروب معاکتوردیلر سائر ذی‌قیمت
اشیایه دخی نهایت یوغیدی (II, 88).

عسکر اسلامک قلیسه واردقلری و الکسندره خانک خراجین آلدقلری

چون عسکر اسلام مال غنایمدن مفتهم و خودکام اولدیلمر منزل
مزبوردن قلیسه واردیلر و لوازم و مهماتن علی ماهوالمراد کوردیلر لوند
اوغلی الکسندره خانک التزام ایتدیکی اوتوز یوک حریر و بر قاچ غلمان
و جواری بی‌نظیر ایدی کتورتدیلمر و دخی بر قاچ اسپری طوغان بر
قاچ دخی بالبان کتوردیلر مزبور الکسندره خان زعمنجه بر صاحب معرفت
و اذعان کچنور آدم ایدی حتی نقش خانمی حافظ شیرازینک
نه عمر حضر بماند نه ملک اسکندر

نزاع بر سر دنیای دون مکن درویش

بیت مشهوری ایدی اکثر لسان کفره‌ده اسکندره الکسندره دیرلر بو
پدرجه ایهامه قایل اولمش ایدی (II, 88-89)

سردار مومی الیهک [فرهاد پاشانک] تبریز دلاویزه واردوغی

... و کورجستان طرفلرینه متوالیا عسکرلر کوندروب مقدا سرفرو
ایدنلرک خراجی و باجی کتوردیلوب کارلرینه رواج ویردیلمر جمله‌دن

طوقمق خانك سرايلرين اورته به الوب اطرافنه بر سور وسيع و متين بنا ايتدرديلر و قرق بش كونده اتمامه ايرشدرديلر و بگربكيكلك سلطان سليمان مرحومك حرم محترمي پرورده لرنندن شجاعت و شهامت ايله متعارف اولان جفاله زاده يوسف پاشا كه وان بگربكيسي ايدى وزارت ايله اكا وورديلر و بو محلده هزاران كيسمه لر جناب بارينك بو عطيه سندن عبرت لر الديلر جفاله زاده سلطان سليمان مرحومك مقبول و منظوري و فرهاد پاشا شپزاده لرى سلطان سليم حضرتلرينك مطبخ عامرهلرنده اشپزلكه كوشش موفوري وار ايكن ايسته دنياى دينك دولت و عزتى كييجك بويه كلور كيديجك بويه كيدر (II, 86-87)

قلعه روان بناسندن صكره ظهور ايدن وقايع ذكرنده در

ايالت مزبورده لازم و مهم اولان قلاعدن شوره كل قلعه سنك دخى اقتضا ايدن نفراتى و لوازماتى كورلدكدنصكره قارص قلعه سى طرفنه عزيمت ايتديلر اندن قره اردهانه وارديلر و بونلرك دخى ذخيره لرين و خزينه لرين مستوفى كورديلر و دياربكر بگربكيسيله تفليسك ذخيره سين گوندرديلر انلر دخى سالم و غانم كلدكدنصكره آثار شتا دخى تقادم ايتمكه جانب مشتايه يعنى ارضروم بهشت آسايه روانه اولديلر و قشلاق تداركين كورديلر بو سنه مباركه ده عاكر اسلام حضور و رفاهيت ايله قعود و قيام ايتديلر بر كون نه اعدادن بر ستم و نه ذخيره دن قلت و الم چكديلر كمال مرتبه وسعت و صفا ايله وارديلر كلديلر (II, 87)

وقايع سنه ثانياً سردار مشاراليه و فتح و تسخير لورى و كورى

فى سنه ۹۹۳ چون اول بهار ايريشوب سفر همايونه مأمور اولان عسكر اسلام جمعيتيه صرف اهتمام ايدوب اردوى همايونه داخل اولديلر پس سردار كوه وقار لورى قلعه سين تسخير و تعمير قلوب بگربكيسي نصب و سائر مهمانك دخى تكميل ايدوب بعده كورى قلعه سنك دخى لوازم و تداركين كمينبغى كوروب و اول اطرافده يعنى كورجستان سرحدنده

ایچون تمرق* قلعه‌سندن چرنیقئر کتوروب انئر چرنیقله عبور ایتدیلر دردنجی منزله تمرق* قلعه‌سنه وارلدی طویلر آتیلوب شنلکر و شادمانیقئر ایتدیلر اندن ایکنجی منزله تمازه کلدیلر جمله عسکر بوز اوزرندن کچدی نهایت بعض وعده‌سی یتئر بوز دلنمکه فنا جامن ایچدی اندنصکره کرج بوغازینه وارلدی و بوز اوزرندن کچیلوب بر قاچ کون استراحت اولندی مازنصکره سرمنزل اولان کفه شهرینه وارلدی وطنه کتمک استیانلره رخصت ویریلوب قائلر ایچون مستا و سکنی تدارک اولندی (II, 83-86)

فرهاد پاشانک دیار شرقه سردار نصب اولندیفی ذکرنده در

فی سنه ۹۹۱ چونکیم سنان پاشانک صلح ایتدم دیدوکی کذب ایدوکی ظاهر اولدی مقتضای ناموس سلطنت موجبجه اول بهارده بر سردار نصب اولنوب کوندرلمک لازم کلدی سیاوش پاشا کندویه فرمان اولنمقدن خوف ایدوب روم‌ایلی بکربکیسی فرهاد پاشانک اول امره لیاقتن فهم ایتمکه وزارت ایله تشریف بیوروب جمله عسکر اسلامه سردار سپه‌الار نصب ایدوب اول بهارده طرف شرقه متوجه و روانه اولدی (II, 86)

بنا قلعه روان و توابعها

فی سنه ۹۹۱ چون قطع منازل و طی مراحل ایدرک عساکر اسلامه اولکای روان منزل اولدی مقدا لالا پاشا زماننده آقین ویرلمش ایدی و اکثر ممالکه غارت و خسارت اولنمش ایدی بر ایکی سنه‌نک ایچنده اولکیدن زیاده معمور ایدوب بر خرابه یرین قومامشر اطرافنده اولان هر قریه‌سی برر شهر و قصبه مقوله‌سی اوچر دردر یوز خانه‌دن ناقص دکل ایدی شاه‌قولی خان بعده اوغلی طوقماق خان دیو شهرت بولان محمد خان رعایایه کمال عدل و احسان اوزره حرکت ایتمکه آبادن ایتمشر ایدی اکثر ایام کارلری ذوق و صحبت ایله گذران ایدی انجق عسکر اسلامک ورودندن آگاه اولمغله پراکنده و پریشان اولمشر چون سردار عادل شهر مزبوره داخل اولدی و قلعه بناسنه مباشرت قلدی

* შვედლმბით ობიეგეგობრ წყრბი.

کیروب متوقف اولور لر علی السحر که اول نهر عمیقدن گذار ایدوب
 عسکرک ثلثی کچمیوب هنوز بری برینه مزاحمهده ایکن تفنک سرپدیلر
 و نیجه کمسنهیی مجروح ایدوب نیجهسین زمره شهاده قاتدیلر مکر
 چنکستانده بر طابور باغلمش لر الدقلری غنایمی انده حفظ ایدوب مأمین
 ایدنمش لر پس عسکر اسلام اطرافین الدیلر و ایکی کون محکم صواش ایدوب
 چوق ملعونک سر نکبت اثرین چالدیلر عاقبت اندن کچوب بر اورمانه دخی
 کیزدیلر ضحوه کبرایه دکین انده دخی جنک ایتدیلر چونکه بر قاچ
 ملعونک سببیه بر نیجه مسلمانه ضرر ایرشمک مقرر ایدی اولدایه دن
 کچوب یوللرینه کتمکی ترجیح ایتدیلر اندن ترک نام نهره کلندی و
 الا هزار مشقت ایله کچلدی اندن بش دپه نام منزله نزول اولندی و الا
 روس منحوس اول صحرالری یاقوب دوابه غذا اولاجق بر چوب قوماش لر
 ایدی و ایکی منزله دخی اصلا صو بولندی اول اجلدن غایت زحمت
 چکلدی بعده قوبان نام نهر کبیرک کنارینه قونلدی انده فی الجمله استراحت
 اولندی و اوچ کونده اول صودن کچلدی اول محطده شماخی بکربکیسی
 که سابقا عثمان پاشای مشارالیهک کتخداسی ایمش آستانه دن خزینه ایله
 و نوبتجی یکیچری ایله کلورکن یوللرینه روس منحوس چیقیدیفین ایشتمش لر
 و زیاده خوفه دوشمش لر عسکر اسلامک یولنده قوبان توزی کوریجک
 خیلی وبولندیلر صکره که یوزلرین کوردیلر جمله تعب و مشقتلرین
 اوتدیلر اولمحطده بر اعلا چمنزاره قوندیلر و ایکی ساعت ملاقات مصافات
 ایله صفالندیلر و کتوردیکی خزینهیی عثمان پاشایه تسلیم ایدوب و اثر
 دخی هر بلوکک مواجین تقریق و تقسیم ایدوب شیروانه کیده جنک عسکره
 ویردیلر فاما بوللردن یوللرده حیواناته غذا اولاجق گیاه تروخشک نایاب
 ایدوکین خبر الدیلر بامر خدا جل شانہ اولحینهده بر بارد هوا و بر
 صرصر خیات ربا شدتله رونما اولدیکه بر نیجه آدم شدتدن طوکوب
 صحرای فنایه وضع قدم ایتدی و هر کون یدیشر سکزر یوز دواب
 قسمی هلاک اولور اولدی والحاصل اون ایکی کون قوبان صوی کتارین
 سوروب کتدیلر آخر کچید باشنه که کلدیلر نهر مزبوری منجمد اولمش
 بولدیلر و اول یرلر عظیم درختستان ایدی عسکر عظیم آتشر یاقمغه فی
 الجملة شدت بردی دفع ایدرلر و نهر مزبوری بوزدن کچدیلر نهایت سردار

ایدرلر ایدی اول سبیدن کن کورجیلرک اکثرینی قیرمشر و یانلرنده بولدقلرین غنیمت ایتمشر و ایکی بکرین و اون بش قدر نامدار سکرین دست و پابسته کتوردیلر و قتل ایتدکری کورجیلردن بی نهایه کله بی آرایش نیزه ایدوب دیوان سردار ذی وقاره کتوردیلر فی الحال سردار عالی مقدار بونلری زکم حاکمی لوند خان اوغله کوندردی و سعادتلو پادشاهه خراج کذار ایکن بو وضع ندر دیو محکم توییح ایتدی الحاصل بعد المحاربه شاپوران نام شهر مقابله سنه قونلوب بر قاچ کون استراحت اولندی اندن منزل بمنزله یوریوب شماخی شهرینه کلندی ۹۹۱ جمادی الاول سنک اون بشنده قلعه بناسنه مباشرت اولندی و قرق بش کونده اتمامه ایرشدی بوندنصره کورجستان و داغستان مملکتلرینه آتشر دوشوب هر جانبدن انواع ارمغان ایله بکری مراجعته بری برینه تقدم ایدر اولدیلر و برر بلو باشولرین ایلچی دیو قیو کتخدالقلری خدمتلرینه الیقودیلر و بوندنصره وزیر عالی نژاد نقت معدنلرین کورمک مراد ایدینوب باکو نام قلعه محاذیسنده اولمغین بر مقدار عسکر ایله واروب اندن تیمور قبویه کلدیلر و بو مسرت ایله عید شریفی انده ایتدیلر (II, 82-83)

عثمان پاشانک دردولته عزیزتی و اول یولده اولان محاربه سی

ذکرنده در

فی ۴ شوال سنه ۹۹۱ عثمان پاشای جلادت اقشا شیروان زمینه بو وجهه نظام و قلاع و رعیته انتظام ویرد کندنصره آستانه سعادت کتمک مراد ایدینوب برینه جعفر پاشایی قائممقام و اول مملکت خلقتنی امرینه رام ایدوب عید شریفک دردنجی کونی عزیزته قیام ایتدی و قطع منازل و مراحل ایدرک اولزمانکه قانلو سرنجه صوینه نصب خیم ایتدی مکر آستانه دن شیروان قولنک خزینه سی کوندرلمش و بونی روس منحوس خبر الوب یوللرینه اینمش اولحینده که عسکر اسلام ایله عثمان پاشای دلیر نهر مزبور ساحلنده قونمش ایدی اخشام وقتنده که غزات تکبیر ایدرلر و الله الله جل شانہ صداسنی تکبیر ایدرلر روس منحوس قریب یرده اولمغله ایشیدرلر و عسکر اسلامدن خبر الورلر بر اورمانلو چنکستانه

ابتدیلر یوم الاربعاده چون صباح اذانلری اوقوندی هر کس نمازین قلوب و بلا تأخیر جنکه یاپندی اولطرفدن قزلباش آلایری دخی کما فی الاول سوار اولوب مقابله یه کلدی لر جنک و حربه مباشر اولدی لر نوعا جعفر پاشا قولندن انزام صورتی نمایان اولیجق کوستندیل بیراغی روم ایلی غازیله بر اغوردن نفس واحد کیمی شوپله اوغرادیلر و طوقندی لر که خواه و ناخواه قزلباشک یوزین دوندردی لر اندنصرکه هر طرفدن اهل اسلام بیراقلری عسکر ایله یورودی و هر غازی شوپله بر شیر زیان اولوب کوزلرین قان بورودی امام قولی خان های مختلر نیچون قچارسز شاهک چورکی سزه حرام اولسون دیو فریاد ایده کوردی بر کیمسه دونمدی آخر کند یسی دخی یدکنه بنوب قوسقونه قوت دیوب اوزالدی و اوکنه کلان یوله دوزلدی آن واحده قزلباشدن جنک میدانده کمه قالمدی الا لشری دوکادی قالدی حتی کیلان باشلری عد اولندقده یدی ییک بشیوز کله صایلدی و بولردن فرمان سردار ایله بر قه یاپدی لر

بیت

میدانی شوپله طومتش ایدی سرخ سر لشی
روباه و کورک و سک اولشدی برر لشی

بو جنکه کن قزلباشلر اکثری اهل و عیال ایله کلمش ایدی یعنی مقصود کشی اهل و عیالی یاننده غیرت ناموس ایچون محکم جنک ایدر دیمک ایدی الحق جنکده دخی تقصیر ایتمدی لر اما عنایت حق تعالی ایله باد نصرت اهل اسلام طرفندن وزان اولدی فله الحمد (II, 80-82)

بعض کورجستان ملکلرینک اسیر اولدیغی و شماخی قلعه سی

بنا اولندیغی ذکرنده در

سر عسکر ملحدان اولان امام قولی خان کورجستان ملکلرینه نامه لر کوندرمش و بو جنکده بولنملرین سپارش ایتمش ایدی انلر دخی هزیمت ائناسنده کلمکه قبا ناحیه سندن یول ایز بیلمز لر طاعلره دوشمشلر اگرچه اولناحیه خلقی سراپا باغیلر ایدی اما قلیج خوفندن بالضروره دوستلق اظهار

الكامه اوچ درت آيه دكين نه سندن علوفه استرز و نه بر حبه ذخيره
 ايجون سوز سويلرز پادشاه اغورينه و سنك يوزك صوينه هر نه وجهه
 ممكن اولورسه تحمل ايدهرز برر باشمز وار دين اغورينه فدا ايدهرز
 ديديلر چونكه عثمان پاشاي دليرك مزاجنه موافق سويلدیلر ماه مزبورك
 التنجي كوني تيمور قبودن چيقوب جمله عسكر ايله صحراده نصب خيام
 نصرت انجام ايتديلر اون سكرنجي كوني باش دپه نام محله قونلدى
 اولحينده قزلباشك الايلرى كورنبدى سيواس و روم ايلي بكاربكيسى چركس
 حيدر پاشاي اياالتى عسكريله صاغ قوله تعيين ايتدى و كفه بكاربكيسى
 جعفر پاشاي روم ايلي عسكريله صول قوله نصب ايلدى و كنديسى قاب
 عكرده يكيچرى يى قات اندر قات اوكنه ديزوب اوتوزدن زياده ضربزنلرى
 بيله قودى سلحدار زمره سين كندى قوللريله علملرى ديبنده مرتب و مكمل
 وضع ايدوب اولحينده ميمنت و اوغور ايله مشهور اولان سپاه آتيكه سن
 وسالده اوتوز ياشندن زياده ايدى و كنديسنك بو قدر حروبنده هر كز
 دشمنه قيچين كوستراماش ايدى و هر غزاده كه اكا سوار اولمش ايسه
 منصور و مظفر اولمش ايدى تبركا و تيمنا اكا سوار اولوب يرنده ثابت
 و بر قرار اوليجق متصل كشنر اشينور و اعدا اوستنه كتمكه شتاب
 ايدر و چارنوردى و هر غزاده كه بو وضعى ظاهر اولوردى علامت غلبه
 و نصرت عد ايدرلردى و من عند الله تعالى اول انده بو بر خاصه مخصوصه
 ايدى پس عدو جانبندن دخى امام قولى خان شاه قوروجيلريله مقابله عثمان
 پاشاده و حيدر پاشايه مقابل رستم خان ابن حسام خان و جعفر پاشا
 قولنه مقابل اولان ابن برهانكه بو جانبندن روگردان اولمش ملوك
 شيروانندن كچنور بر مرتد بدپيمان ايدى بو وجهه مقابله اولوب چرخه جينر
 ايكى طرفدن جولان ايدوب و بالجمله اخشامه دكين جنك و حرب
 متمادى اولدى و نوعا جانب قزلباشدن صورت انزام مشاهده اولنور اولدى
 لكن كيجه ايرشمكه اوزرلرينه سورمديار و كيجه ايله تعاقب ايتمكى
 مناسب كورمديلر اما طرفيندن مشعله لر ياقوب نصف الليله دكين جنك
 ايتديلر حتى بو جنك مشعله صواشى دبو ياد اولنوردى اندنصكره طرفينك
 عسكرى قونوشدى و هر طرفندن قراوللر چيقوب عسكر اطرافين طولاشدى
 ايرتسى سه شنبه كوني اولمغله آسايشه ميل ايدوب طرفين جنكى تاخير

عسکرلری اللی بیکندن نقصان اولمیهرق تدارک ایتدی و کورجستان و داغستان عسکری ضم اولیجق مبالغه عسکری اولمغی تحقق ایتدی و بو جمله نك اجتماعنه صرف مقدور ایدوب امام قولی خان اوزرینه جمع اولدیلر (II, 79)

ساستره حاکمی یعقوب بکک شهادتی و عسکرینک انهرامی ذکرنده در

میر مزبور روم ایلی عسکرینه باشبوغ ایدی شاپوران نام محله قریت نیازآباد دیدکلی صحراده آت اوتارمقده و قالقوب سرداره اولاشمقده بر ایکی کون توقف اوزره ایدی امام قولی خان دیدکلی بدکمان که عسکرله شماخی به کلدی بونارک خبرین الدی فی الحال التی بیک مسلح و مکمل سرخسر انتخاب ایدوب رستم خان و دانقی بک نام ایکی برادر دلیر نامنده کی بدیسمانه قوشوب اوزرلرینه کوندردی مکر اول حینده بونلر یورد تبدیلنه مقیدلر ایمش فی الحال آت نورلر و آغرلقرین یرلرنده قورلر و اعدایه مقابل اولورلر بفضل الله تعالی غلبه بونلر طرفنده ایکن میر مزبوره بر زخم جانکاه ایریشور و شهیدیه ملحق اولور الای بکیسی دخی اول اثناده شهید اولور غزات دخی ینه غیرتلنوب اعدایه تمام غالب ایکن دو برجه ملحدلرندن بر ایکی بی دین رستم خانه واروب بکک و آلائی بکینک شهادتن تبشیر ایتمکه قزلباش دونرلر و اهل اسلامی مکور ایدرلر اول اورتالقدده یدی سکز بوز آدم کیمی شهادته وضع قدم کیمی دخی اسیر و کرفتار الم اولور (II, 79-80)

عثمان پاشا ایله امام قولی خان جنکی و انهرامی

فی ۱۸ ربیع الآخر سنه ۹۹۱ چون ساستره عسکرندن خلاص اولنلر عثمان پاشایه کلدیلر سائر عسکر اسلامی دخی جمع ایدوب تسلیت و استمالتلر و یردی اولحینده زمره سلحداران و غیرى البته عدویه انتقام آلمق تدیرنده اولک دیو اقدام ایتدیلر عثمان پاشا ایسه بونلرک بو قدر گذشته مواجیلری اولدیغندن غیرى ذخیره ده دخی مضایقه لری اولمغه بعض اعذار بیان ایدوب تسلیت وادیسندده بعض کلمات ایتدی و لکن جمله سی متفق

اوزریه سازدن اورتولر ایدوب و طوار ایچون سازدن داملر پیدا ایتدی
 کیمسی دخی اینلر قازوب (این نیز بگذرد) دیو ایچنه کیردی هر کس
 ممکن اولان مرتبه تدارکین کوردی و الا ذخیره قلت اوزره ایدی بغدادی
 و ارپه ایکیشر یوزه بولنمزدی ناچار جمله حیوان و انسان پرنج اکنه
 محتاج اولدی (II, 76-78)

ارسال اولنان عسکر اسلام واریجق ظهور ایدن وقایع ذکرندهدر

رسالة بایه مؤلفی اولان عزیز ملک شیروان و باب‌الحدید احوالین
 تفصیل اوزره یازمش بز آندن خلاصه کلامی اخذ ایدوب تحریر ایدهلم
 انشأ الله تعالی اولزمانکه ملک شیروان مسخر عثمانیان واقع اولدی عثمان
 پاشا وزارت ایله و خیلی کثرت ایله محافظه‌سنه قالدی و سنه آتیه‌ده خان
 قرداشلری و اوغلی عسکر بیکران تاتار ایله کلدیله و نیجه مملکت تخریب
 ایتدیله بعده خان بالذات یوزیک تاتار ایله کلوب ملک شیروانه و قره‌باغ
 و مغانه ولوله‌لر صالدیلر بو کره دخی بو قدر بیگ یکیکچری و سلحدار
 بلوکی و روم‌ایلی عسکری و سیواس عسکری بکربکیلیله کلدیله شمخال
 و سائر ملوک داغستان و امرأ کورجستان خبرلشوب بو قوم واردقجه
 چوغالمده ممالک شیرواندن غیری ملک موروثمه اولاشمدن وقتیله تدارک‌لرین
 کورمزسک بزه دخی ضررلری سرایت ایتمکده اشتباه یوقدر پس جمله
 خبرلشدیلر و کنجه خانی امام‌قولی خان ایله کاغدلشدیلر و دیدیلر که
 بونلر بر نیجه قوم انجق هر سنه‌برر ایکیشر بلوکی کلور حالیا کانلرک بر
 بلوکی اوزون اتکلی صوفیلر کبی بر بلوکی دخی باشلری قبا اشقلمر(?) کبی
 همان اتفاق ایله بونلری اورته‌دن کوتوره‌لم یوخه بر ایکی ییل دخی
 بویله کیدرسه انلر بزی کوتورلر پس امام‌قولی خان بونلرک اتفاق شاهه
 یازدی بیلدردی (II, 78-79)

محاربه عظیمه عثمان پاشا بامام قولی خان

سنه ۹۹۰ چون بونلرک بو وجهله عهد و اتفاقی شاهک معلومی
 اولدی بلاتردد شاه دخی کندییی سرعسکر ایدوب خاصه قوروجیلرندن
 یانته اوچ بیگ قوروجی کوندردی درت خان و اوتوز سلطانکه جمله

عبور ایتدیلر اندن دردنجی منزله طمان صحراسنده واقع تمرك نام قلعه
 قربنه واردیلر اندن بشنجی کونده قوبان نام نهر کبیره واردیلر چراکسه
 صالر دوزمشلر ایدی بو نهری صال ایله کچدیلر آت باشنه بشر اقیچه و
 عربیه اون ایکیشر اقیچه رسم عبور ویردیلر اندن دردنجی منزله چرکس
 ولایتنه کمرکی دیدکاری مملکته واردیلر بونده اولان چرکسلر اولقدر
 سارق ناکسلر ایدی کسلمدک فراجه یکی و انکی قالمدی کوزدن
 سورمهیی چکرلردی اما اقیچه التون نه ایدو کین یلمزلردی بریسی بر یرده
 قرق اللی التون بولمش بر کیمسه یه ایکی اندازه بز ایچون ویرمش نقل
 ایتدیلر انده کو کرجین یومرطه سندن ییوک طلو یاغدی حتی نیجه کیمسهنک
 آت و بار کیری باشنه اورلمقدن اور کوب صاچین پیاده قودی اندن هیات
 صحراسی دنیلان وادی یه واردی دره سز دپه سز انتهایس یوق بر صحرای
 بی پایان ایدی اما گیاهی ابرشیمه بکزر آهولری ایسه سوری سوری کزر
 و هر بر ایکی ادم یرده ییغین ییغین آهو بوینوزلری وار آهولر که هر
 ییل بوینوزلرین تبدیل ایدرلر اول محله شاخزینی بریره محکم سورتمک
 استرلر اول صحرا ده ایسه طاغ و طاش اولمدیغندن اولدن دوشان شاخزله
 سورته سورته اولدخی اول محله دوشر اول اجلدن طول مدت ایله
 ییغین اولور قالور آخر اول صحرای بی پایانی دخی یکر می کونده قطع
 ایدوب بر صوکناریله کتدیلر اندن بش کونده بش دپه نام محله واردیلر
 بعض کولجکزلر و برکه لر صوین ایچرلردی اندن دخی بشنجی منزله
 ترک نام صو کنارینه قوندیلر اما بو صویک اطرافی عیوقه پیوسته اولمش
 درختستان ایدی کویا هر بری بر موزون نخل ویا سرو ایدی اندن
 قرتای نام محله واردی چراکسه بکری کلوب ترک صویی و قرتای نهری
 اوزرینه سکز یردن جسر باغلدیلر اوچ کونده عبور اولنوب شمخال
 ولایتنه واردی اندن تیمور قپویه طوغرو عزیمت اولندی و بالجمه تمام
 سکان کونده تیمور قپویه دخول میسر اولدی شیروان لشکر یله عثمان
 پاشا کلوب استقبال ایلدی و عظیم شنلکار و شادمانیقلر اولدی* و بر قاچ
 کوندنصکره قشلاق تدارکنه باشلندی کیمی سازلقره کیردی و چدری

1. قوتلر اولمدی شعیبو ۱۸۵۱-۱۸۵۲-۱۸۵۳

عسکر کوندرلدیکی

سنان پاشانک کذیبی ظاهر اولیجق وزیر ثانی سیاوش پاشایه خاتم وکالت ویریلوب وزیر اعظم اولدی بو ائئاده عثمان پاشادن دخی بذاق بئک نام سنجاق بکی دشت قبجاقدن عبور ایدوب اولاق ایله آستانه سعادته کلدی عثمان پاشا بویه عرض ایتمشکه فزلباشدن محمد خان نام خائن بد پیمان زمین شیروانه کلور شاهمز صلح و صلاح ایچون ترکمان ابراهیم خانی آستانه پادشاهی به کوندرمشدر ماینمزده صلح و صلاح مقرردر دیو میرلوا اولان زال محمد بکه آدم کوندرر میر مشارلیه دخی غایت ساده دل حبله و خدعه دن غافل آدم اولمغه استقبالترینه چیقار ملاعین وقت فرصتدر دیو قلیچ اوشوررلر و دردمند محمد بکی و بر نیجه غزاتی دخی دوشوررلر پس بولنره بو ماده دن سعادتلو پادشاه غایت متألم اولوب مزبور ابراهیم خانیکه سور همایونده مقدارندن زیاده توقیر اولنمش ایدی حبس فرمان ایتدیلر و روم ایلی بکربکیسنه ایالتی عسکرله تیمور قپویه ایرشمک ایچون امر شریف کوندردیلر و اوچ بیگ یکچیری و عموما سلحدار بلوکی کتخدالریله و روم ایلینک صاغ و صول آلائی بکیسی و کوستندیل و سستره و نیکبولی سنجاقلری تحت یدلرنده اولان زعما و ارباب تیمار ایله دشت قبجاقدن تیمور قپویه وارمق فرمان اولندی و سکان التی یوک خزینه دخی ارسال اولندی و کفهده جمعیت ایدوب کفه بکربکیس جمفر پاشا که بر مدبر جنک آزما آدم ایدی سردار تعیین اولندی پس سنه ۹۹۰ شعبان المعظمنک یدیسنده کفهدن قالقوب عازم باب الحدید اولدیلر و سلحدار کتخداسی سنان کتخدایی عموما سلحدار بلوکیله و روم ایلی عسکرندن التی بیگ کزیده عسکر انتخاب اولنوب مزبور بوداق بکی باشبوغ تعیین ایدوب ایلرو کوندردیار (11, 75-76).

کفهدن تیمور قپویه وارنجه دشت قبجاغک منازل و مراحلی ذکرندهدر

کفهدن قالقوب دردنجی کونی کرج بوغازینه واردیلر که آزاقدن کلان و برویه جاری اولان تن صوبی قره دکزه داخل اولدیفی محطدر یکرمی میل مقداری عرض اولوب آت کمیلریله اون بش کونده کوچیله

بر دفعه رسالتله کلن پیر فرتوب نابوت اغا نام بر شیرین کلام بنام سنه مزبوره ذی الحجهسنده ارضومه داخل و التفات سردار عالیمقداره مقارنتله مرانمه واصل اولدی بونک دخی نتیجه کلامی و نامهسنده درج اولنان پیامی آسایش فقرايه باعث اولمق ایچون عهد سلیمان خانیده منعقد اولان صلح و صلاح مرعی قلوب اول حدوددن تجاوز اولنماق اوزره اصلاح ماینه رضای طرفین التماسنی مشعر ایدی و ایلچی سابقک کلامنی مؤکد ایدی (II, 70)

پادشاه عالمپناهک صلح احوالنه اطلاعی و سنان پاشانک عزلی

ذکرنددر

بعد السور چون پادشاه عالمپناه سنان پاشادن صلح احوالک سؤال بیوردقلرنده پادشاهمک مقصود همایونلری اولان ممالکی شاه رضاسیله ویرمه راضی و پادشاهک رضاسنه منقاددر دیو عرض ایلدی پس ترکمان ابراهیم خانکه نابوت اغاندنصره رسالت ایله ارضومه کلمش ایدی و بلاتوقف سنان پاشا مزبوری کنیدن مقدم دردولته کوندرمش ایدی بر ییلدن زیاده ایدیکه دردولتده متوقف و سور همایونک سیر و تماشاسنه منتظر ایدی رسالتک تبلیغ ایله دیو فرمان اولندقده صدر اعظمک شاهمزدن صلح امورین مکالمه ایچون بر معتمدین طلب ایتمش ایدی بو حقیری کوندردی و کور پادشاهک صلح رجاسی نه یوزدن ایه بکا کلوب وقعهیی ییلدر دیو سپارش ایتدی بنم رسالتم انجق بو قدردر نهایت مقدر اولان بر ییلدن زیاده انتظار ایله سعادتلو پادشاهک نم بسیارینه مستغرق اولماز ایش دیدی پس سعادتلو پادشاه سنان پاشادن شاهک نامهلرین طلب ایتدیلر و سراپا کوزدن کچوردیلر اصلا بر نتیجه ویرر کلام اولمدیغنه مطلع اولوب ایلچینک ارسالی سنان پاشانک ابرامندنناشی ایدیکنه واقف اولدیلر بلا تردد سنان پاشایی عزل ایتدیلر و رئیس الکتاب نامه اولان منلاجق مرحومی سن اسالیب کلامه واقف ایکن نیچون بو نامه لردن نتیجه اولور کلام اولمدیغین سرداره افاده ایتمدک دیو طاش کمینه اوردیلر و سلام چاوشین و بر قایچ مشاور و مدبرلرین سفینه معهودیه کورکه کوندردیلر (II, 74-75)

اوردی گاه طوروب گاه آتن سوردی و بالجمله بر نیجه اوضاع عجیبه اظهار ایدوب طوردی اگرچه بعضیلر خفته حمل ایتدیلر ایسه بعضیلر کلان ایلچیلره کمال جلادت و صلابت اظهار ایتدی دیدیلر و بو وضع بو العجیبک حسنی و قبحنی کوندن روشن ییلدیلر (II, 68-69)

سردار دولتیارک مشتای ارضومه توجه موجهری ذکرندهدر

سردار نصرتیار عسکر عدو شکار ایله علایم شتا ظاهر اولنجه صحرای قارصده مکث و قرار بیوردیلر اما چونکیم لشکر شتا عسکر اسلامه عرض برودت ایتدی چند اهل اسلام دخی جانب مشتایه رغبت ایتدی پس سنه مزبوره رمضان المبارکنک اولنده محل مزبوردن قالقوب ارضومه داخل اولدیلر و مقتضای حاله کوره بعض ایالتلری تبدیل و تغیر ایدوب و بعض مناصب دخی توجیه ایتدیلر و عسکر اسلامک کیمنه اجازت کیمنه مناسب قیشلاقلر ویردیلر و بو سنه مبارکهده بو قدر بیهوده ایاب و ذهاب ایله اکثفا ایتدیلر اما حضرت حق که عادل مطلقدر کندیبی مصطفی پاشا مرحومک خدمت مشکورهسین تحقیر و تذلیل ایدردی و قره دن آلت اوکاروب دخل و تعرض وادیلرینه کیدردی حق سبحانه و تعالی حضرتلری کندویه بر یوللی ایشی باشه چیقارمق میسر ایتمدی و یارم آنچه قدر یاد اولنهجق بر خدمت یولنه کتمدی بو قدر عسکر اسلامی بیهوده یوردی و بر سبب ایله اگر بیتالماله اگر اموال عسکر دریا مثاله کلی خسارت و ضرر ایرکوردی بو خود مقرردر هر کیم غرانوب بویله ایدرم دیرسه خور اولاجقدر هر کیم بن بر عبد قاصرم عاجزم المدن بر ایش کلمز دیوب مسکنت یولنه کیدرسه حضرت حق جل و علا اول ایشی اوکاراجقدر بونی تحقیقه حاجت یوق و بونی ییلمدک اکلامدق کیمسه یوق فاعل مطلق حضرت حق ویرن حق آلان حق جل شانه (II, 69-70)

شاه کمراهدن تکرار ایلچی کلدیکی ذکرندهدر

چون صدر اعظم عالی هم مشتای ارضومده بنیاد عدل و دفعستم و رفاهیت حال امم و صلح و صلاح عجم وادیلرینه وضع قدم ایلمش ایدی شاه کمراهدن رسالت ایله مرحوم سلطان سلیمان خان عصر شریفلرنده

و منزل مزبور دن دخی کوچوب منوجبر اولکاسنه طوغرو عزیمت اولندی یعنی که مقصود بر کون مقدم صحرای قارصده نصب خیام ایدوب اندن عجم مملکتی غارتنه عسکر کوندرمهکه اقدام ایتمک ایدی اندن بر میشه زاره قولدی کورجی اشقیاسنک سارقلرندن کیمهسنگ کوزینه اویخو کیرمدی و بر فرد بر ساعت استراحت یوزین کورمدی الفصه بر ایکی کوندن صکره چون قارص حوالیسندنه یورد طوتدی آستانهده اولان دعواسی موجبجه تبریز فتحنه عزیمتن مقرر ایتدی و اکا کوره هرکس ذخیره سین طوتدی اما بر قاچ کوندنصکره جاسوس کلوب شاه آرپه چاپری نام محله کلمش ایکن سردار اسلامک جلادتن و حسن تدبیر و فراستن استماع ایتمکه عودت ایتدو کین تقریر ایتدی پس سردار جلالت شعار بو خبردن مرت بسیار تحصیل ایدوب برقاچ منزل عدو او کمزدن فرار ایتدوکی کافیدر دیوب اول داعیهدن فراغ کوستردی (II, 66-68)

سردار نصرتشعارک عسکر یوقلمسی ذکرندهدر

قارص صحراسنده چون بر قاچ کون اقامت ایدوب عسکر اسلام استراحت ایلدیلر جمله عساکر اسلام اکر یکیکچری اکر بلوک خلقی اکر بکاربکیلر و زعما و ارباب تیمار قانون اوزره اللری قوستانیچهلو صریقری بیراقلو مکمل جبهلولر ایله آت ارقهسندنه یوقلمه اولنمق فرمان اولندی هرکس نه ایلدیه ایلدی قانون اوزره جبهلوسین تکمیل ایدوب یوم معهودده صحراده بولندیلر هر طرفدن صدای سورنا و نفیر و طبل و علم عالم کیر عالمه ولوله و زمین و زمانه زلزله بر اقدی خصوصا سردار کامکار رخش دولته سوار اولوب غرغوره لرین طاقندی و ابلقترین صوقوندی و خشم و غضب یوزندن صاغ و صوله باقندی و هر آلابی کوزندن کچوردی و نیجه چولپلر و خلیپوسلری اوکندن قاچوردی بو محلهده چون اعدا ایله جنک و پرخاش و بر درلو اوغراش اولمدی بزری قارشومزده اولان تل رفیعی یعنی دپه عظیمهیی عدو فرض ایدلم و اوستته آت سورلم و هرکسک آلابینی و یوروشنی کورلم دیوب اول تل رفیعه هر طرفدن آت سوردیلر و طوپلر و تفنگلر ایتدیلر و عالمه الله الله جل شانہ صداسیله ولولهلر بر اقدیلر کندوسی دخی بالذات قلبین صیروب کاه چالدی کاه

چون سرعکر دولتیار مہر ہمایون ایلہ کامکار اولدی منزل سابقہ منزل کوچوب منزل بمنزل حرکت ایلہ تقلیس قزبنہ نزول و تقلیس بکریکیسندن بعض شاکیلر ظہور ایتمکہ ایالتی کورجستان بکریکنک زیرکی اولان کورکی بک کہ سردار سابقہ اطاعت ایتمش ایدی بو دفعہ کلوب عرض اسلام ایلمکہ سرعکر نیک نامہ ہمنام اولوب یوسف پاشا دیو تقلیس ایالتی عنایت اولندی و ذکر اولنان منازلہ اکثر قزلباش عسکری بعض ذخیرہ جی و اوتجی یہ اولاشمقدن و عسکر اسلامک اطرافن طولشمقدن خالی دکلر ایدی خصوصاً بو اثنالردہ شاہ کمراہ التمش بیک عسکر بدخواہ ایلہ اردو باصق و عسکر اسلامک کمال شوکتن یاصق تدارکنندہ ایدوکی شایع اولدی بو سیدن سردار جلالت اشتہار اکثر ایامدہ آتلنور و اردوی ہمایون اطرافن طولنوردی و قزلباش نہ طرفدن ظاہر اولہ دیو نیجہ بددلرک کوکلی بولنوردی بو محلدہ زکم حاکمی ٹوند خان اوغلی الکسندرہ خان سردار سابقہ بولشمش ایدی بونلر دخی کلور ملاحظہ ایدرلر ایدی و لکن سردار سابق بر پیر وقور ایدی اعتماد ایتدہ اما بونلر بر جوان مغروردہ اعتقاد ایدہم دیو خبری وارد اولدی و بر ایکی مکتوب یعنی شاہ طرفندن الکسندرہ خانہ کوندرلمش اولہ ارذل رعایادن بر ایکی نکبتی کتوررکن عسکر خلقندن بر قاچ آدم راست کلوب اردوی ہمایوندہ مطالعہ اولنہرق چون عسکر اسلامہ بعض دامہ متعلق ایدی سردار نصرت انجامہ کتوردیلر اگرچہ ظاہراً الدرمدی و عسکری یرندن قالدردمی اما احتیاطاً اول محلدہ اقامتی دخی صواب کورمدی ایرتسی بہرام پاشایی طبیعہ عسکر ایدوب اوتاغلہ معا بر منزل ایلرو کوندردی اما کندوسی وجہہ عزیمتن طرف آخرہ دوندردی یعنی کہ طریق احتیاط کوزتدی و اول شاہراہدن ایزین ازتدی بہرام پاشا ایلہ کیدنلر ایرتسی بین الصلا تیندہ انجق سرداردن خبردار اولدیلر کمال استعجال ایلہ تعقیب ایدوب ہزار ہشت ایلہ قوناغن بولدیلر اما اول شب مظلمدہ چوق غارت و خسارتہ دوش اولدیلر و نیجہ بللو باشلو زعما و چاوش مقولہ سندن کفار کورجستانہ اسیر اولدیلر و نیجہلر دخی بو سبب ایلہ نعمت عمردن سیر اولدیار

مطلعه و کذافی و طنطنه لافی قزلباشه دخی منعکس اولوب سردار سابقک بو مرتبه تخریب بلادی و عثمان پاشانک شیروان زمیننده تعجیز عبادی باخصوص سردار جدیدک کثرت اجناد ظفر معتادی ایله باشه وارلمز دیوب مرحوم سلطان سلیمان خان حدودی ایله صلح و صلاحه رغبت ایدوب داروغه لرندن* مقصود خان نام کمتهیی رسالته کوندرمشدر دیاربکرده واقع چرمیک نام منزله واصل اولدی ایرتی چون اولمزلدن کوجلمک مصمم ایدی هر بکار بکی نه و سنجاق بکینه و آلائی بکینه و یکچیچی و بلوک خلقنه آلائی کوسترمک امر ایتدیلر بر مرتبه آلایلر کوستردیلر و بوجهله زیب و زینت ایتدیلر که بوکونه دکین چشم دورین آفتاب نظیرین کورمدیکنه اعتراف ایدی باخصوص رسالته کلان قزلباشلر وادی حیرتهه قالوب بو ترتیب و زینته و بو کثرت و جمعیهه هزار و صد هزار تحسین و شاباش ایتدیلر

(II, 64)

سردار مومی الیهه وکالت کبری تفویضی و مهر همایون پادشاهی

ورودی ذکرندهدر

چون قطع منازل ایله سنه مزبوره جمادی الآخیره سنک واسطنده طومانیح بوغازینه وارلدی اگرچه قلعه سنک تعمیر و احیاسی امر اولندی و لکن کثرت باران و امطار مانع عمارت بنیاد حصار اولوب اول داعیه دن کچلدی بر قاچ کون اقامت اولندقدنصکره آب و گیاهی وافر بر منزلکاهه نزول اولندی رجب المرجبک اون دردنجی کونی ایدی کتخدای بو بان یمشجی حسن اغا کلوب خاتم وزارتی کتوروب وزیر اعظم و وکیل مطلق پادشاه عالم اولدقلمی مؤده سین بتوردی پس بو موهبه پادشاهی و عطیه شهنشاهی شوق و ذوقی ایله عموما یکچیچی اوچ نوبت شنک ایچون تفنکله آتوب و جمله طوب و ضربزلره اوچر نوبت آتشی ویریلوب طراقه سی عراقه بلکه تنها خراسان دکل جمله آفاقه منتشر اولوب عالمه ولوة جدیده و طنطنه شدیده واصل اولدی

(II, 64-65)

* واروغه و آروغه شوق و آرزو *
 * ۳۳۰

وجوده کلوردی مشارالیه البتہ آنی خطایا حمل ایدردی مثلا طوقماق خان محاربه سنده کندیسی گانه سنکین دپرنمش چادرنده اوتوروب اوزرینه عسکر کوندرمش خطا ایتمشدر کندیسی آلایلریله وارمش اولسه بی منت یا اسیر ایدردی یاخود وجودی عرصه عالمدن حک اولور کیدردی بن اولسم اوپله ایدردم و دیوان پادشاهی بی سرخ سر کله سیله طولدیردم امیدم جناب حق جل شانهدن اول ایدیکه شمدی یه دکین شاهک کله سنی دیوان پادشاهی یه کوندردم محمد پاشا مرحومدن فی الجمله صیقلورچاق بو قدر غرانمزدی مرحومدنصکره خود دیلی اوزادی و لسانبله ممالک قزلباشی ضبط ایدوب کله لرله سرحد سلامی بزه دی اصلا مقابله ایدر کیسه یوق ایدی و صدر اعظم احمد پاشا: خود بر حلیم النفس آدم اولمغه معارضه ایتدی و قطعا طرف خلافتنه کتمدی بو اورتالقدده مال فراوان دخی صرف ایلدی محصل نیلدیسه ایلدی سردار اولدی و سلام چاوشین اوامر ایله ارضومه کوندردی و وان بکربکیسی خسرو محمد پاشایی قائممقام نصب یلدی احوال بویله اولیجق لالا پاشا آستانه سعادتہ متوجه اولدی توقات حوالیسنه کلدکده قپوجیلر کتخداسی قورد اغا کلوب ارضرومده مال دقدراری اولان لاله زارزاده احمد چلبی و ریش الکتاب مقامنده اولان تاج زاده بی اخذ و حبس ایدوب جمله ماملکیرین ضبط ایلدی و بر وجه ایلغار آستانه سعادتہ روان اولندی واردقیری کبی ایکیسی دخی یدی قله یه اوریلوب و الا اثواب و اتقاللرینه تعرض اولنمیوب اولرینه کوندرلدی و برقاچ کوندنصکره که لالا پاشا دخی استانبوله کلدی ایکیسی دخی اطلاق اولندیلر و چوق زمان کچمدین ینه بری رئیس الکتاب و بری دفتر امینی اولدی انجق مفسکد بوزی قاره سی یاننه قالدی لالا پاشا دخی ینه وزیر ثانی مقامنه قائم اولدی

(II, 62-64)

عزیمت سردار درم پاش بجانب ممالک قزلباش

فی سنه ۹۸۸ چون سنه مزبوره اوائلنده سردار مومی الیه معتاد قدیم اوزره جانب اسکداره عبور ایدوب منزل بمنزل قونوب کوچوب عسکر اسلام ایله ارضروم صحراسنده نصب خیام ایلدیلر سردار مومی الیهک

نصب ایدوب کندودن مقدم کوندردی مشارالیه یتمش درت کونده تیمورقوییه وارر عثمان پاشای جلالت افشا مزبورک مقدم کلمسندن غایت محظوظ اولوب شیروان ایالتنه بحر قلزم قیودانغنی ضم ایدوب سکز کره یوز بیک اچچه خاصلر ایله مشارالیه توجیه ایدر اول ائئاده خان ذیشان دخی. کلوب عثمان پاشایه مهمان اولور شماخی ضبطنده هنوز قزلباش مردهسندن محمد خان نامنده بر بدکمان صرف تاب و توان ایتمکده ایدی اوزرینه عسکر کوندروب اکثرینی طعمه شمشیر ایتدردیله بعده باکو نام قصبهده جمعیت اوزره اولان اوباشان دفعنه خانزادهیی کوندردیله انلرک دخی کما ینسبغی جزالری ویرلدی اندنصره خان ذیشان و عثمان پاشای جلالت نشان شماخییه واردیلر و اول محلهده واقع کرده نهرینی عبور ایدوب ممالک قزلباشدن قزل اغاچ نام محله دکین واقع اولان ممالک معموره قزلباشی جمیعا غارت و خسارت ایتدردیله تاتار یغما پرستان اولقدر غنایمه دست رسان اولدیله که تعداد و شماردن افزون ایدی بوخبر مسرت اثری لاجین اغا نام معتمدی ایله سردار عالیقمقاره اعلام ایدوب جمله عساکر اسلامک مسرت و سرورینه باعث اولدی اما خان بو قدر خدمت ایله اکتفا ایدوب زمین شیروانده قالمغی و بر قیش قیشلامغی اختیار ایتمیوب بعض عذر و بهانهیه آغاز ایدوب اوغلی غازی کرای خانلی ایقویوب عودت ایتدی و بو وضعی سبب غیظ پادشاهی اولوب عاقبت ملکندن و باشندن جدا دوشمکه باعث اولدی

(II, 61-62)

وزیر ثالث سنان پاشانک سردار اولدیغی و لالا مصطفی پاشانک

دردولته عزیمت ایلدیکی

سنان پاشا مرحوم ذاتنده خودفروش و خودبین و آرنواد عنود جنسندن لجوج و پر کبر و کین دولتلو ایدی و مال فراوانه مالک و خلافنده اولنلرک انتقامنه متهاک کمسنه ایدی خصوصا لالا پاشا ایله هر بری بر قولدن سردار نصب اولنمق رأی اولنمش ایکن صدر اعظم محمد پاشا مرحومک صواب دیدی ایله لالا پاشا یالکز سردار اولمق مقرر اولیجق هر بار لالا پاشانک خدمات مبرورهسین تذلیل و تحقیر و کن مکاتب و عروضین تکذیب ایتمکدن خالی دکل ایدی و هر رأی حسن که لالادن

ایدی اول نقل ایدر که شاه اناسنک و همشیره سینک قانون المعفه بر تدبیر ایدر قوروجیلرین یوقلمه بهانه سیله کتورر و اصفهان سراینک بر طولانی حرمی وارمش کندوسی قبو شقنده طوروب برر برر یوقلر و هر کن قوروجی بی طونلغی نمقداردر و نه یردن یولداشلق ایتمش نندن ازدیاد بولمشدر بربر سؤال ایدر و یارمن نشانن کورر آندن اول ایچرویه کیدر بر ایکی قبودن کچنجه بر محله بر قاچ بی امان جلاذرلر قومه بی محابا آندن بیقارلر و باشین کسرلر شین* قویوه براغورلر و برینه دخی مترقب اولورلر شاه ایسه اکا دکین برین دخی سؤال ایدر اندنصرکه اولدخی اول بوله کیدر و بالجمله بو طریق ایله بیک یدیوز یوخسه الله اعلم ایکیبیک یدیوز آدم قتل ایندی دیر هیچ کیمسه بونی سزمدی و بر کیمسه بونک خیالنه ایرمدی عاقبت مجانبندن مظنه کرامت بر کیمسه یاننده طوزردی اغام شاهم یتر اولدی انصاف خوشدر دیدی اول محطده خلق واقف اولدیلر و طرف طرف قاچدیلر کندوسی اول محله ایشته کدیلر پادشاه حرمنه ال اوزاده نك جزاسی بودر دیدی و بونجه مقتوللرک آت و رخت و مکمل لباس و ثیابن شاهلغه ضبط ایتدیردی و العهده علی الراوی

(II, 60-61)

خان ذیشان محمد کرای خان عسکر تاتار ایله شیروانه واردیغی

و ینه عودت ایتدیگی

فی سنه ۹۸۷ خان جلالت نشان نیمور قپویه وارمق ایچون جانب پادشاهیدن بالدفعات نامه همایون ایله عسکر تاتاره انعام ایچون مال فراوان احسان اولنمش ایدی خاندخی بی اختیار عسکر تاتار مور شمار ایله سنه مزبورده جمادی الاخره سنک غرمدنده دارالمطکی اولان باغچه سرای نام شهر دلجویدن قالقوب متوجه و روان اولدی و ازاق سنجاغی بکی اولان محمد بک که طوائف چراکسه و کورجستان بلکه روس و داغستان ممالکنک اهل وقوفی بر میرذیشان ایدی اون بیک مقداری تاتاره باشبوغ

* დედაბუკილი შინ სიტყვა, რომლის მნიშვნელობა კონტექსტის დარ უდგება, უბრალო კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს, შეიძლება. წინამძღოლ: ბაშინ სიტყვიდას.

شاه نایینا یعنی کورخدا بنده نك زن بداختری و بی روی اولان
خواهری و عادل کرای خانك قتلی خبری ذکرنده در

مقدما برادر خان عادل کرای سلطان قضا ایله قزلباشه کرفتار اولدوغی سبق ایتمش ایدی پس مشار الیه سلطانی سرای خاصه سنك بر مکلف خانه سنده کوز حبسنه وضع ایدر و کوزجی دیو بر قاچ قزلباشی دخی خدمتنه تمین ایدر حتی غایت شجیع و بهادر خان زاده اولوب حسب و نسبه دخی کندودن برتر ایدوکی اجلدن داماد ایدنمک مقصود ایدر پس مشار الیه خان زاده یه دخی شاهك خواهر و زوجہ سی خود خان زاده یه دلداده اولوب بو قدر مناسب سبب مصاحبت و صحبت دخی باعث عشرت و عشرتك خود مقتضای مواصلتدر پس کوزجی اولان قوروجیلر اشتباهه دوشرلر نه اشتباه بلکه یقین حاصل ایدرلر و شاه دیوٹ و بی ناموس ایسه بزم غیرتمز یوقمی دیرلر و بر کون همان عموما عسکری نامنه اولان گروه مکروه قزلباش شاهك سرو قتنه کیررلر هر چند زوجہ سی اولان نکاری قولتغنه صغفور و جامه خوابن پناه ایدینور شاه دخی خلاصنه سعی بسیار قلور مفید اولمز بغل شاهدن چکوب الورلر و سیاست ایله قتل ایدرلر اندن خواهری اولان بد اخترک حرم سراسنه واروب آیددخی قتل ایدرلر و خان زاده یه کوزجی نامنده اولنلری و مایینه واسطه اولنلردن در و بامنده بولنانلری اولدیرلر بعده خان زاده نك اولدوغی اوطه یه هجوم ایددیجك عظیم جنك ایدر حتی یدی نفر قوروجی بی قتل ایدر صکره مجروح اولوب بی تاب و توان قالور اول اثاده تفنك ایله اوررلر شهید اولور رحمة الله تعالی علیه (II, 59-60)

اما شاه عباس خناسین قوروجیلردن انتقام ایدیغی

مرحوم وزیر اعظم مراد پاشا زماننده قزلباشدن بر طوتساق کندی. کورجی بکزاده لرندن اولوب ایام صفرنده خزینۀ شاهه داخل اولمش و اعتبار و التفاته مظهر دوشمش و نیجه بیلر خزینهدار باشیسی اولمش یوسف. آغا دیرلردی مراد پاشا مرحوم رقهده بر زعامت ویرمش انده قالمش.

ایدوب انک ایله کوندردی اولدخی مأمول اولاندن زیاده بهادرلیغی ایله اون التی کونک ایچنده واردی کلدی و غرابت بوندهدر که پاشای مومی ایله ایکی کون مقدم باباسندن مکتوب کلور که ییلورم تفلیمه ذخیره ایصلی خدمتی سکا فرمان اولنه جقدر مخالفت ایتمیه سین اما (قدم الخروج) مضمونیه عامل اولوب محکم تدارک ایله کیده سین و بو خدمتک مقدمات دولتندن ییله سین دیو یازدیفین کندولر بعض منسوباته اشراب ایتمشلهر ایمش (II, 57-58)

عسکر اسلام روان اولکاسین سبی و غارت. ایندکریدر

قلعه بناسی ائناسنده طوقمق خان دیدکری قالدبان بر بلوک اشقیاسیله اگاه ذخیره جی به گاه اوته کیدن آت اوغلاننه ایرشمکدن خالی دکلی ایدی چون بفضل الله تعالی قلعه بناسی ائنامه ایرشدی چونکیم مشایخ الاسلام حلال مشکلات الانام حضراتی قزلباش دیارینک غارت و خسارته و اهل و اولادلرینک استرقاقنه بو مألده فتوای شریفه ویرمشله ایدی (مسئله) ارمنی الاصل اولان زیدک قول اولوب شرعاً استخدامی جائز اولور می (الجواب) جرمی اولیجق اولور... (مسئله) اسیر اولان عورتلرک دیننی تعقل ایلمیان اولاد صغاری دخی انالریله اسیر ایدنمک شرعاً جائز اولور می (الجواب) اولور پس بو فتوای موجبنه سردار عالیمقدار دخی ممالک قزلباشه برتک و تاز یعنی شبخون صالحوب چالوب چارپمغه بر تدبیر دلپذیر ایدوب اناطولی بکریکیسی جعفر پاشایی سردار و اوچ بکریکیسی دخی فرمان بردار ایدوب عسکرلر یله قوشوب روان سمتنه کوندردی طوقمق خان که روان دیارنده حکمران ایدی آت اوغلانن غارت و عسکرک دوابن خسارت خوشجه میدر کورسون دیدیلر و روان شهرینک و اولکاسنک غارته قویلدیلر عموماً اول حلکاری و زرکاری سرایلیری خاکه برابر ییقدیلر و اول منقش و مذهب طاق و رواقلر یاقلدی و یکر می بیکنن زیاده اطفال و نسای اسیر قلندی اندن عسکر اسلام دونوب غانم و شادکام معسکر همایونه واصل اولدیلر (II, 58-59)

عاقبت جنگدن ال چکوب قزلباش کندو سمتنه و تاتار باب‌الابواب طرفنه کیدر لر عثمان پاشا داغستاندن آز قلمق بعده لازم کلیجک عسکر اسلام تیمورقوده قیامق مناسب فهم ایتمکین شماخیدن کوچوب و خان‌زاده‌لره ملاقی اولوب معا کلوب تیمور قویوه واصل اولور لر بو محلهده نغای تاتارندن اون بش بیگ مقداری تاتار و داغستان حاکمی امیر شمخالدن دخی اولمقدار چند کماندار کاوب واصل اولور لر و بو سپیدن عسکر اسلام کمال مرتبه قوت و شوکت و غلبه و نصرت بولدیلر پس عثمان پاشای دلیر بو احوالی وزیرکشور کیره عرض ایتمکدن جانب پادشاه کردون سریره عرض ایتمکی ترجیح ایدوب دشت قبیجاقدن کفه ساحلنه طوغرو چاپار آتلی ایله اولاقلر کوندروب اعلام حال ایلدی و جانب سرداردن اغماض عین ایتمکه موجب یوغیکن و ماینلرنده باعث برودت بر حال ظاهر اولماش ایکن بوندنصکره وزیره مراجعت ایتمیوب عرض و اعلامه محتاج اولان احوالی درعلیهه عرض ایدر اولدی (II, 54-55)

خان قرنداشی عادل کرای خانک قزلباشه کرفتار اولمسی ذکرندهدر

شیروان اوزرینه کان سرخ سران قره‌باغ و مغان جانبنه روان اولوب اولطرفدن تیمورقوبو جانبنه نکران ایدیلر که بونلرک محل مزبورده جمعیت اوزره اولدقلمی وزیر عالیشان جانبنه معروض اولدی فی الحال برادر خان اولان عادل کرای سلطانی چند تاتار فراوان ایله اوزرلرینه کوندردی لکن مقدر اولان سلطان مزبورک کرفتار اولمسی و تاتار عسکرینک بوزلمسی ایمش بروجله شدت و وفرت باران استیعباب ایتدیکه دست و پالری عملدن قالدی و کثرت اعدا هر طرفلرین آلدی عاقبت الامر چوق جنگ و جدالذن صکره خان‌زاده کرفتار اولدی اگرچه دودمان آل جنگیز خانیدندر دیو اجلال و احترامنده مبالغه ایتدیلر اما چه فائده چون اعدا منصور و کندولر مقهور اولدیلر رضاء الله خود بو ایمش که وجوده کلدی (II, 55-56)

وزان اولماز (ع) تجرى الرياح بمالاتهتې السفن* عسكى منہزم و
کندوسى اول اراده منعدم اولور اندنصرکه عسکر قزلباش ارش شهرينه
بر مقدار ايريشورلر و بر قاچ سنيلرى قتل ايلمکه کيريشورلر و بر ايکي
محلہ سنى سبى و غارت ايدرلر و غنایمين اولشورلر (II 53)

ارش خانک مال و منالى و اهل و عيالى غارت اولندوغى
و صکره عسکر قزلباش ايله جنک احوالى

ارش خان چون ترك باش و جان ايتدى ارطوغدى خان و بر قاچ
سلطان اول معارکهده روکردان اولوب اهل و عيالرين نهر کر مقابله سنده
هلو نامى ايله شايع اولکاسنده بر صعب محلده حفر خندق ايدوب بقية
السيوف اولان قزلباشلر ايله کندولرين حفظ و حراست اوزره اولدقلىرى
وزير دليره منعکس اوليچق تاتار عسکرينک بر مقدارين خان برادرلر
يله اوزرلرينه کوندردى واردقلىرى کبى هزيمته يوز طوتوب مقابله
ايدمديلر ارش خانک خزينه سين و صاحبه الجمال يتشمش قزيرين و عورتن
و قرق اللى حبينا حاريسنى سبى و غارت ايلدیلر و بر صبى اوغلى
دخى اسير ايتديلر و انده اولان قزلباشلرک اکثرين قتل ايلدیلر سائر
غنایمدن غيرى اون ايکي بيک قطار مهار حق و نصيب جند تاتار اولدى
الحق بو فتح و بو غنايم غنيمت اولدن متجاوز ايدى (II, 53-54)

عثمان پاشانک شماخیده محاصره اولديغى و ذکر اولنان عسکر تاتارک

محاربه سى ذکرنده در

اوتوز قرق بيک عسکر ملاحده شاهزاده ديو بر صبى بى کندولره
سرعسکر ايدوب شماخى قلعه سنه کلوب عثمان پاشايى اوچ کون محاصره
ايتمشلر پاشاي بنام دخى عسکر تاتار على العجله ايرشمک ايچون پیام
کوندرر قضا ايله کيدن چاوش عسکر قزلباشه دوش اولور چون مضمون
مکتوبه واقف اولورلر شيروانيلر ايله جنکى تأخيره قويوب تاتار عسکرينه
مقابله ايچون کيدرلر و محمود آباد نام صحراده ملاقى اولوب اوچ درت
کون عظيم جنک و اوغراش ايدرلر اما کثرت باران طرفينه کوز اچدرميوب

سابقا شیروان خانی ارش خانك قتلی و انہزامی ذکرندہ در

ارش خانكہ مقدا شیروانہ فرمانران ایدی عثمان پاشانك و سائر سیانك ازالہسی قصدینہ یکرمی بش بیکدن زیادہ قزلباش عسکرین آمادہ ایدوب زمین شیروانہ کچر و ابتدا شماخی اوزرینہ دوشر رمضان المبارکک طقوزنجی کونی کہ یوم الاحد ایدی عثمان پاشا دخی عسکر اسلام ایله مقابلہ یہ کلوب مقاتلہ ایدرلر و اول کون بتون کون جنک اولور و لکن اخشام ایرشمکلہ طبل آسایش اوررلر و آیریشورلر ایرتسی دخی عینیلہ بویله واقع اولور اوچنجی کونی کہ یوم الثلثا ایدی ینہ عینیلہ جنک و حرب متمادی اولور جناب رب العالمینک عنایتی و سرور کائنات علیہ السلامک معجزاتی برکاتیلہ مدت مدیدہ دنبرو تاتار خانك کلمہ—————نہ ع—————کر اس—————لام چارچشم ایله منتظر ایکن اول محلده تاتار خانك اوج توانا و بہادر قرداشلری کہ بری عادل کرای و بری غازی کرای و بری سعادتکرای ایدی و فرزند ارجمندی مبارک کرای قرق اللی بیک عساکر تاتار عدوشکار ایله کلوب ایریشورلر و بی محابا قزلباشہ کیریشورلر بفضل اللہ تعالیٰ بر غزا اولور کہ چشم دوربین فلک بلکہ زمرہ ملک نظیرین آرز کورمشدر و بالجملہ بو قدر خانلر و سلطانلر قتل اولندوغندن غیر ییدی بیک یدیوز التمش درت قزلباشک رؤس بریدہسی اولحیندہ معدود اولور مجروحاً تلف اولنلر و صویہ غرق اولنلر دخی اون بیکدن زیادہ ایدوکی تحقیقہ ایریشور سردار کمرہان اولان ارش خان دخی اسیر و کرقتلر اولمش ایکن حضور وزیر جلیل الشاندہ اولدخی قتل اولندی اما عسکر اسلام اغتنام ایتدوکی غنایم حد و احصادن متجاوز اولمغلہ اولباب مسدود قلندی

(II, 52-53)

ارش بکربکیسی قیطاس پاشانك شہادتی ذکرندہ در

ارش خان بدکمان عثمان پاشانك اوزرینہ متوجہ اولدقدہ امام قولی سلطان و کیلانی امیر خان دخی اون بش بیک قزلباش کمرہان ایله ارش قلعهسی اوزرینہ کلور قیطاس پاشا قلعه یہ تحصن ایدہ جک ایکن خفت ایدر و قزلباشی کوزینہ صالندرہز اوزرلرینہ کیدر و لکن هر زمان باد موافق

ایدرلر و بونی دخی نقل ایتمشکه قیتاقده بر قوم وار ایمش حاکمترینه اسومی دیرلریش حضرت رسالتیناه صلی الله تعالی علیه و سلمک عم بزرگواری حضرت حمزه رضی الله تعالی عنه نسلندن اولمغی ادعا ایدریش اکرچه قامتلی معتدل و سائر ناسه معادل و لکن غایت فربه و جسیم و باشلری ایکی بتون قیون پشه‌جک بر قزغان قدر کبیر فرضا هر نه قدر قوتلو آت و بارکیر اولسه بوناری چکمکه متحمل اولمز ایمش بر یردن بر یره کتسلر جاموس عرب‌سنة بینرلرکیدرلریش حتی سردار باوقاره کلمدکارینه عربه اول طاغدن عبور ایتمک ممکن اولمدوغین عذر بیان ایتمشلر (II, 50-51)

عسکر اسلامک مشتای ارضرومه دخولی ذکرندهدر

عساکر اسلام ایله چون تقایس حوالیسنه کلندی روز قاسمدن ایکی کون مقدم ایدی و لکن قیش احکامی ظهوره کلوب بر مرتبه بارد و شدید یلر اسدیکه بر نیجه بیک چادر پاره‌لنوب بیقلدی قاسم کیجه‌سی خود بر مرتبه قار یاغدی که چادرلرک اکثری قار التنده قالدی محصل اول منزلده بر نیجه بیک آدم هلاک اولدی و بالجمله هزار زحمت و مشقت برله رمضان شریفک یکریمی برنده ارضرومه دخول میسر اولدی عسکر اسلام ایله اسکداردن قالقوب مدت اقامتلرندن غیری منزل بمنزل ارضرومه داخل اولنجه یوز اوتوز درت کون سفر چکلدی و اول حینده کیمنه قیشلاق کیمنه اذن انصراف و یریلوب مقتضای خاله کوره هر کک تدارکی کوردی (II, 51-52)

عسکر اسلام عودتندنصکره شیروان اولکاسنده ظهور ایدن وفایع

ذکرندهدر

عثمان پاشای وقور کندویه مأمور اولان عساکر موفوره ایله اولان ایش مقابله‌سنده بر جسر قوی العبور بنا ایدوب و اندن مرور ایدرک قره‌باغ و مغان خلقنی نهپ و غارت و انواع خسارت ایدوب بی حد و بی قیاس غنایم ایله دار الاماره‌سنة وصول بولدی (II, 52)

جمله‌دن قموق و قیتاق و تیزسراڤه* حاکمیری بوجمله عثمان پاشایه مطیع و منقاد اولمشار ایدی و عثمان پاشا مرحوم اول خاتونی استانبوله معا کتوروب حسن جمال ایله استانبولده غایت شهرت بولمش ایدی اول زمانک اهل هواسی داغستان کوزلی دیو شرقیار سویلدیلر و مریطر باغلدیلر بر ایکی سنه خواننده و کوینده لساننده اکثری مذکور اولان اول ایدی صکره بوسنده غرق اولان حسن پاشا مرحومه فرمان پادشاهی ایله تزویج اولنمش ایدی حتی بوسنه معا کوتوردی (11, 49-50)

سردار ذی‌وقارک ارشدن اودتی ذکرنددر

چون ارشده اون سکز کون اقامت اولندی قلعه مزبورہنک و عثمان پاشای دلیرک مهماتی کرکی کبی کورلدی آندن عسکر اسلام ایله اودت اولنوب لوند خان اولکاسندن کذران ایتمک نیتیه توجه اولندی و سکزنجی کوننده سلطانجق نام منزله قونلندی و منزل مزبورده داغستان حاکمی شمخال سردار باوقاره ملاقات ایچون کمنکه عسکر اسلام تمام زیب و زینت ایله استقبال ایدوب کتوردیلر و تعظیم و تکریمنده مبالغه ایتدیلر حکمت اول کیجه لیله برات ایدی عسکر اسلام شنلکر ایدوب طویار و تفنکر آتوب و موم دونماسین ایدوب انواع زینتله و شادمانیلکر ایتدیلر شویله که قوم مزبور حیران و متحیر اولدیلر

حکایت عالی افندی مرحوم یازار که بو حقیری سردار باوقار بعض لازم الاخفا اولان اخباری لسانی کندویه تقریر ایتمک ایچون کوندرمش ایدی بعد تبلیغ الرساله کندوسیه مصاحبت ایدرکن نقل ایتدیکه قارشومزده کورینان طاغک ماوراسنده ایت‌تبل نامنده بر قوم مبتدل واردر که بد مذهب و بد مشرب جیفه‌خوار بر قوم مرداردر بر عورتی یدی سکز کمنسه تزوج ایدر و بر زنازاده‌لری وجوده کلوب حرکه قادر اولیجق جمله‌سی دیزبیز اوتوررلر و اول ولد زنانک انه بر الما ویررلر و کندولرینه دعوت ایدرلر قنغینه المایی ویرسه اوغلان انک ولدی ایدوکینه حکم

* აქ, ვფიქრობ, ტექსტი დამახინჯებულია, ტასრან 'თაბასარანი' უნდა ყოფილიყო.

ایالت شیروانده وزارت ایله عثمان پاشانک قالدوغی

الکای شیروان ضمیمه ممالک عثمانیان اولیجق لابد صاحب تیغ و شجاعت بر وزیر نیک رأی محافظه سنه تعیین اولنمق اقتضا ایتمکین عساکرک صفار و کباری و جمله نیک مختاری اوزیمور پاشا اوغلی عثمان پاشا ایدوکنده متفق الکلمه اولدقلری مقرر اولمغین پس مشارالیک تیمور قپو قلعه سی مقر مقرر اولوب وزارت و سردارلق عنوانیله شیروان حکومتنه نصب اولندی و تمام بیک یکچیری و علوفجیان یسار بلوکی اغالریله و سائر قپوقولندن کفایت مقداری و التمشدن زیاده طوب و ضربزن و ایکویز صندوق جبه خانه و قلان قولک الی آلیق مواجیبی وزیر مومی الیه تسلیم اولندی و مجددا اوج بیک قول یازیلوب و اخراج اولنان طوائف ایله ارباب تیماردن اون بیک مقداری محافظه جی دخی تعیین اولندی (II, 49)

ولایت شیروانک مالی و تحریری ذکرنددر

ولایت مزبوره دفتردارلغی کمشزاده مصطفی چلبی نام کمسنه به ویریلوب قزلباش تصرفی اوزره سنوی مالی ایکویز قرق یدی بچق یوک آنچه اولمق اوزره دفاتر پادشاهی به قید اولندی و زال محمد چلبی نام کمسنه دخی اول دیارک تحریرینه تعیین اولندی شماخی بکربکینه یدی یوز بیک آنچه خواص و اون درت سنجاق بکینه دخی استحقاقلری مقداری خواص و هر سنجاغه زعما و ارباب تیمار و کزیده قری خواص همایون اولمق اوزره ثبت دفاتر ایلدی و تیمورقپو ایلتنه دخی وجه مشروح اوزره خواص و امرا و زعما و ارباب تیمارینه قانون اوزره قری تحریر اولندی و یدی سنجاق بکینه خواص تعیین ایتدی و داغستان حاکمی امیر شمخاله بر کزیده سنجاق ارپهلق و پروب و قرنداشی طوجه لاو بکه که عثمان پاشا محضا داغستان حکامیله دوستلقده و برلکه یتمکده کمال استحقامه سبب اولمق ایچون مزبورک قزین تزوج ایتمش ایدی مزبوره دخی بر کزیده سنجاق ارپهلق ویرلمش ایدی و داغستانکه بر ملک وسیعدر نیجه حکامنک بو دیارده نامی دخی مذکور اولماشدر

جسر بالتمام ثقلترندن بيقلور اوستنده بولنان قزلباشلر جمله صويه دوشوب بوغيلور اردلرنده قلاتلري دخي شيروان سنيلري قرفله بر نعمت غير مترقبه دركه وجوده كلور

(II, 47).

ارش قلعه سنك بنيادلري ذكرنده در

شهر مزبورده كلنجه عسكر اسلام ذخيره سزلكدن غايت مضايقه چكمشلر ايدى حتى سردار ذيشان اوزرينه جمعيت ايله كلوب اطالمة لسان دخي ايتمشلر ايدى في نفس الامر ارپه التيشر التونه اون اون برر آلتونه نمك هر طعامه جمله دن مقدم كرك اولان اولدر ايكيشر آلتونه بولنمزدى ارش شهرينه كه كلندى بر مرتبه غنا و وسعت بولنديكه هر كس برر آيلق بلكه قرقر اليشر كونك ذخيره سين طوتدى و انده بر قلعه بناسى اقتضا ايتمكه شاه باغى كه شهر دن منفصل بر باغ دلگشا ايدى اطرافنده مستحكم سوري و وسعته يكرمى اوتوز بيك عسكره كافى سكنى ايدوكى ظاهر اولمغين اتفاق آرا ايله انى قلعه ايتمك مناسب كورديلر و جمله اشجارين قيرديلر و اوچ قپولو خندقى واسع و عميق و بر قاچ قلعة كبيره دخي ضم و احداث ايدوب بر هفته نك ايچنده بر مستحكم و عظيم قلعه ايتديلر و بگنربيكلىكنى حرم محترمدن ميراخورلغله چيقوب صاروخان سنجاغنه والى اولان قيطاس بكه ويرديلر

(II, 47-48)

فتح قلعة باب الابواب يعنى تيمور قيو

فى سنه ۹۸۶ چون سردار نصرتيار عسكر عدوشكار ايله شيروان اولكاسين بو وجهه قبضة تخيره ادخال ايتدوكى اول ديارده اولان سنيانك معلومى اولدى قلعة مزبورده طرف شاه كمراهدن حاكم اولان چراغ خليفه نام بدراهى اخذ ايدوب محبوس ايتمشلر و مرده سندن اوچيوز قدر قزلباشك باشلرين كمشلر اندن ايكى بيك مقدارى كبود و سياه قالپاقلو سنى المذهب كماندار و تيرانداز و بهادرلقدده ممتاز توانا يكتلر بر وضع مخصوص ايله اردوى همايونه كلديلر و كبارى فاخر خلعتلر ايله الباس اولنوب ماعداسى دخي ماملولرندن زياده رعايت ايله مرعى قلنديلر و اول محلده چراغ بى فروغك قتيلى عمرى قطع اولنوب سائر مرده سيله طوراغى بر محل واقع اولدى

(II, 48-49)

کچیدی نام نہری کچوب عسکر اسلامک اوتلاقده کزن دودلرینه و سائر طوارلرینه اولاشورلر چون بو خبر سردار نصرتیاور جنابنه واصل اولدی فی الحال عثمان پاشایی و حلب بکربکیسی محمد پاشایی و ذوالقدرلو بکربکیسی مصطفی پاشایی اوزرلرینه کوندردی کورسئر که بر قاچ الای باغلمشئر و جنکه متہی اولمشئر امیرخانندن غیرسی معہود قیون کچیدی نہرندن کچمشئر الا امیرخان بر قاچ الای ایله دمدار اولوب کچید باشنده طورمش عسکر اسلام واردرلری کبی بی محابا جنکه قوبولدیئر و اصلا کوز اچدرمیوب اوزرلرینه اوغرادیلر اگرچه انلر دخی ثابت قدم اولوب طورمقده و عسکر اسلام ایله طورشمقده تقصیر ایتمدیئر اما عاقبت عنایت باری تعالی یاری قیلوب قزلباش عسکرینک یوزی دوندی و جمله کچیددن کچن آلایری صندی بزم دخی عسکرمز اوزرلرینه زیاده هجوم ایتمکه اول انده بر ایکیبیک قزلباش یرد دوشمکه سائری جان خلاص ایتمک تدبیرینه دوشدیئر و کچیددن کچمکه اوشدیئر لکن مزاحمہدن معہود اولان کچیدی بولامدیئر همان بر ساعت اول کچمکه ابودیئر و قلیچ قورقوسندن صویہ دوکلدیئر و کچیدسز یرد اوغرامغله زیادہسی غرق آب اولدیئر انجق امیرخان کچمیان آلایر ایله سلامتہ جان قورتاردی نہری کچنلردن اثوابن دوکوب قورتلان خوش قورتلدم دیو شکرانہ سلامت و یردی (II, 46-47)

شماخی حاکمی ارس خانک و شکی حاکمی احمد خانک

لحکمة انہزاملری ذکرندہدر

مربورلر اقرانلری اولان یدی سکز بد قرین قزلباشدن اون ایکیبیک عدوی دین ایله امیر خان امدادینہ متوجہ اولورلر امر اتفاقی بر حوالہ یرد ایریشورلرکه امیر خانک عسکر اسلام ایله جنکین و منہزم اولدقلرین بر مسافہ یردن مشاہدہ ایدرلر مکر شیروان سنیلری قزلباشک انہزامک ایشمشئر و تعقیب ایتمکه کلورلرکن بونلری قیچار کورورلر بی محابا جنکه کیررلر بونلر دخی بر جرر عظیمدن مزاحمہ ایدوب کچرکن

باشی آچیق ملکرینه منتهدر جمه‌سی بوکا تعظیم و تکریمده متفقدردر فرضا بددعالرندن صیغورلر و قلیجی بوندن قوشانورلر و مشکلرین اکا طانشورلر سلطان سلیم اول مرحوم شهزاده‌لکی حالنده بونلرک دارالملکی اولان کوتاش مملکتنه وارمشدر و آنلر اول زمانده مرحومه اطاعت ایتمکله خراجلرین عفو ایتمشدر شمدی الان انلره خراج تکلیف اولنمز سائر احوالری موجب تطویل اولمغین بو مقدار ایله اکتفا اولندی (II, 44-45)

فتح قلغه شکلی

فی سنه ۹۸۶ مقدا الکسندره خان اطاعت ایلدوکی اوآنده شکلی فتحه نامزد قنوب بلوک خلقدن ایکیوز سپاهی و امرادن میرزا علی بک و لاغوش احمد بک که اول دیار قدیمده کندو یوردلری و کندولری اول مملکتک قنان ارسلانلری و قوردلری ایدی معا ارسال اولنمشلر ایدی لکن یوللرنده اولان نهر قنق غایت طاشقون و بولاتق آقمغله بر قاچ کون تأخیر ایتمشلر ایدی بعده فرصته عبور و شکلی قلعه‌سین محصور ایدرلر و بفضل الله تعالی دولت پادشاهیده فتح و تسخیر ایدرلر ایالتی باباسنک بو خدمتی مقابله‌سند لوند اوغلی ارکلا میرزایه توجیه و تعیین اولنوب قاضی و دزدار و سائر لوازم نه ایسه احضار اولندقدنصکره ممالک پادشاهی‌یه ضم و الحاق اولندی (II, 45-66)

مجاربه ثانی باامیرخان و غیر کمراهان

سنه ۹۸۶ سردار نصرتشار عساکر عدوشکار ایله جانب شیروانه عزیزمت ایدوب نهر قابور ایله نهر قنق میاننده قوناق طوتوب مفیم ایکن مکرطوقماق خان و کندوسیله یله منہزم اولان کمراهان اول زمانده نیرو عسکر اسلامدن انتقام المق سودای خامنده دامن درمیان ایدوب شاهدن مأذون و تبریز خانی امیر خانی بر بهادر و تکاوردر دیو کندولره سردار هزیمتمون اولمق رجا ایدرلر پس امیرخان و حاکم مغان اولان مراد خان و حاکم نخجوان شرف خان و انصار خلیفه محصل یدی سکر سرعسکر اصحاب سرخ‌سر یکرمی بیکدن متجاوز عسکر اولوب قیون

ჰკორი ღაღდი ალა ტრაოადოდალ¹ ნამნდე ბრ საბე აბგალ ღზი ღაღდი.
 უ ბაბასი კიბი აოლ მმალკე ჰკმი სამალ აოლდი უ ღზოიბ უ ღსკიბე რგბ
 აიბზინ უ ბკარ კრკმზ დიო ბერღ უ ირდი კიდრკ ბრ საბბ ოსნ უ
 ბგალ ბლამ მირ აბორღყი ბბიბლე ოდმენე ბრბრ აიბდი ბადე აიბბე ბილე აიბბ
 ბირე კიბსე ბილე კიდრ ბრ ან იანბნ მნფკ აოლმზდე. უ ნამნე ბლაოაღ დირღ
 აიბდი ბრ კონ ბოან მზოორ ბრთაო აბარ ნკარი ბნა ბოშოორრ უ ბრაბნ
 ზიბადე ბე კოორმკლე მსღ უ მდბოშ იბოორ აიბკნ ბოლორ ბმან ბრსღ ბნიმბდრ
 დიო ნკარკ ბამე-ბოაბნე კირრ უ დიბდიკი კიბი მრად ბსანისინ ბირრ
 აკრბე აოლ მბღდე ნკარ დბი ბიბდარ აოლორ ამა აოლდი აოლბბ დიობ
 აოიოორღე აოორ აირსი ბო ბრმ უ ბიბბბი აობნბნ კბლ აიბმკ ასრ უ
 ალა ბერღ ბოლმბდნ უ ბობდრ ბრმ ბიბლ აიბბონ კბლ ბს აიბსკი ბდაღ ბ
 აიბბდოკბნბნ აიბზ ბბბბ ბრბბე კბნდე ბრ მბლკე ბრი ბარ აისე აოლ მბღბრ
 კონდრმკლე ბლფ აოლმსინ მრად აიბბინოორ უ ბალბმლე ბრ კონ ბრ ბოგან
 ბალობ ბოზ აოზრბნდე ბრ აოორკ ბდოორრ უ ბლაოაბი ბბბბე ბარ ბოგანი უ
 აოორკი ალ კბოორ დიო კონდრრ ბოზ ობდ აბმ ბობბე ბბკ ბლმბ ბლაოაბკ
 ბაოი ბობბე ბიბბარბნდე ბრღ აოლორ ნკარკ დბი ბმლი ბბბბ ბბბბ ბოორრ უ მბღ
 მბბბბბი კბიბკ ბრ ბზ ბოგოორრ აოლ ღზი ბან ბრასბნდე ბოკრბშინ
 დიბკლრი ღრიბე აოლ ზმანბდე ბრ მბბბ ბბბბ ბმბბ უ აბნა² ბლოკბნ ბკრბდოან
 ნამ ბრ მბკ ზადბნკ მბკი ბმბბ აკა ბზობ აიბრ უ აოლ ღზბნ აობ აოღბ
 ბოგრრ უ კოორბბბბნ მმბკბბბი აოლ აობ აოგლბნე ბსბმ აიბრ ბიოკ აოგლბნე
 კოობბ მბკბბი კბე ბბბი აბიბ მმბკბბბდრ ბირრ უ ბბბი აბიბ ბსლბბბი
 აკა მბბბი აოლორ აოორბბბბე აოგლბნე ბბბბბი ბირრ კბე ბიბონკ ბსბბი აკა
 აოლბბოორ კბე ბოარბაბ² აოგლბრი დიო ბბბბ ბოლმბბდრ კოობკ აოგლბნე
 ბბბ³ ბლაიბბბი ბირრ კბე ბონდ ბბბ აოლკბსიდრ ამა ბიოკ აოგლბნე ბსბბი ბონ

¹ ამ ადგილას დაბეჭდილია ნომრი 1-ის დადამწერის ან კორექტორული შეცდომა უნდა იყოს. მოტანილი თქმულების მინაარსის მიხედვით ლაპარაკია თამარ მეფეზე, რომელიც ქართველ მაჰმადიანებში თამარ დედოფალ-ად იხსენიება.

² აქ შეცდომით დაბეჭდილია ბოარვათ.

³ აქაც შეცდომით იხსენიება.

جوانبی خالی و خرابه قومش پسر سردار باوقار ایالتنی قسطنونی
سنجائی بکی صولاق فرهاد پاشازاده محمد پاشایه عنایت ایدوب و مستوفی
قول یازوب و جمله مهماتن تکمیل ایدوب کرکی کبی ضبط و ربط
(II, 42-43) ایتدیلر

لوند خان اوغلی الکسندره خانک اطاعتی

فی سنه منه تفلیدن قالقوب نهر کردن عبور و اوچنجی منزله
قاپور صویی کنارنده مقیم ایکن زکم و کریم¹ نام ایکی شهر کبیرک و
معانک کورجستاندن نیجه یرک امیر نامداری و کورجستان ملوکنک بنام
و اختیاری مزبور الکسندره خانه مقدا جانب سرداردن مکاتب استمالت
ایله معتمد آدلر وارمغه مملکتک اعیاننی یانه الوب و بنام ازناورلریله
آلایلر ترتیب ایدوب و اردوی همایونه کلمک اوزره ایدوکی خبر النمغه
غیرت ناموس پادشاهی موجبنجه جمله عساکر اسلام کمال شوکت و شهرت
ایله استقبال ایلدیلر و سردار ظفر شعارک اوتاغنه کدکده کندویه قات
قات خلعتلر و سائر منسوباته علی قدر مراتبهم رعایتلر اولنوب سنهده اوتوز
یوک حریر اون محبوب غلام و اون دوشیزه سیم اندام اون جناح اسپری
طوغان و اون جناح دخی هجیزی بالبان خراجہ معهد اولمغه اولکاسنه
بکربکیک عنوانیله متصرف اولمق اوزره برات عالیشان عنایت و احسان
اولندی.

(II, 43)

کورجستان ملکرینک کندو معتدلری اوزره نسلری ذکرنددر

ملوک کورجستان نسلی کیکوسه اندن داود نبی صلوات الله تعالی
علی نبینا و علیه حضرتنه منتهی اولمغی ادعا ایدرلر و دیرلر که زمان
سابقده بر پادشاه ذی شان جمیع کورجستانه مالک و اول دیارده کمال
عدل و داده سالک ایدی اتفاقا مرد اولدقده یرینه قائم اولاجق اولاد

¹ წიგნში შეტანილით კვიმ (გვემ) წერია, მაგრამ ეს უთუოდ გრემ ქა-
ლაქია (ხაგემი და გრემი).

اطاعت منوجهر ابن کيخسرو

مير مزبور التي بيك مسلح ازناورلر ايله كلوب و پس جبلدن غالب و مغلوبه نكران و غالب طرفندن استيمان اميديله متوقف ايكن طوقماق خانك احوالنه واقف اولديغي كيمي اوتاغ سردار كردون وقاره سحرده كلوب واصل اولمش ايدى اول حينده هر مير ميران و ميرلوا عسكرتده بولنان كلهلري و زنجيره چكلمش قزلباشلري علملري سرنكون و كوسلري و تقيرلرينك صداسي هزيمتمون ديوان سرداره كلديلر و ديري كتوريلن قزلباشي ينه كتورن غازي باش ايلمكه بر آنده بوقدر عدونك كله بي دولتي خاك هلاكده غلطان ايدوكين كورمكه كلان ازناورلره تمام موجب عبرت و باعث نصيحت واقع اولدى.

(II, 41)

فتح قلعه چلدر و قلعه تومك و قلعه خريز ر اناكلت¹

اردهان سنجاغنه ميرلوا نصب اولنان عبدالرحمن بك جانب سردار عالمقداردن ذكر اولنان قلاعى اطاعت ايتدرمك ايچون كوندردل كدنسكره اهاليسي سرفرو و اطاعت ايلمكه جانب پادشاهيدن ضبط اولنوب حكام پادشاهي نصب اولندى.

(II, 42)

فتح قلعه تفليس

في ٢٠ جمادى الآخرة في سنة منه يوم مزبوره عاكر اسلام قلعه مزبوره محاذيسنه كلديلر مالكي اولان داود خانكه كورجيان ملكردن بر مير بنام ايدى مكر مقدم شاهه تابع اولوب تاج كيمش و كمان اولكاسنه متصرف ايمش عسكر اسلامك هجومه طاقت كتورده يه جكي معلومى اولمغله قلعه دن فرار و ترك دار و ديار ايدوب و جمله رعاياسينه صعب المرور طاغلره صيغوب قرار ايلمشر و قلعه مزبوره و اطراف و

١- فتح قلعه داخل كلك و داخل كلك و داخل كلك (مجلد اول) داخل كلك و داخل كلك و داخل كلك.

دلور و بر جوان تکاور اولمغله عدو آذر د چوقدر دیمز و تعقیب ایدمچک عسکره توقف ایتمز محصل کندیسنه صیغه من الا یاننده بولنان اوچ درتیوز آدمیسيله بروجله اوغرار که قزلباشک بر ایکی آلاین سوندورر و یوزلرین ترسلرینه دوندرر اما قزلباش غیرتلوب اوزرینه برقچ آلائی بر اغوردن هجوم ایدر اوتوزدن زیاده بنام اغالری شهید اولور و کندیسین آدن یقارلر و باشنه چوکرلر تکرار آدملری قزلباشه هجوم ایدوب بر ایکیوز قزلباشی دوشورلر و کندیسین ائلندورلر اول محله کندی الیه اوچ قزلباش کسرینه قزلباش آایلری تعاقب ایدوب بو کره مجروحا اتدن دوشرینه جمدیلکی و فارسلیکی ثمره سيله آئلنور و یرنده ثابت و برقرار اولور طور

(نظم لامعی مرحوم)

نیسون بر جان بو دکاو تیز ایله * شیر تنها بر سوری خونریز ایله

اکا دکین عثمان پاشایی دخی سردار کوندهرر و یتشدیرر عثمان پاشا دخی اول محله فوق الحد دلورلکر ایدر بعده ارضروم بکربکیسی بهرام پاشا و مویتابزاده احمد پاشا دخی ایریشور ضحوة کبرادن غروب و وارنجه بر جنک و برخاش اولور که فلکده ملکر تحسین و شاباش ایدرلر حکمت خدا باران دخی اصلا کوز آچدرمز و قطعا طوپه و تفنگه کهمسینه به ال اوردرمز صافیجه قلیچ جنکی اولور محصل وقت غروبده قزلباشک آردی سوکادی و فی الحال بش التی بیک که کوندرلره دکدی و لاشه مردارلری میدانه دوکادی بو قدر لجامن سورر آت و استر و مهارین چکمش قطار قطار اشتر و بوقدر خیمه و خرگاه و سائر بارو ننگاه که نصیب غزات اسلام اولدی حد و مقداری انجق جناب باری تعالیبه معاومدر ایرتسی دیوان سردار باوقاره کلان قانه بویانمش قزل قزل باشلر عد اولنمق فرمان اولندقدده تمام بش بیک رأس عد اولندی بشیوز دخی دیری آلمش و اسیر اولنمش بنام و نامدار قزلباش کتوردیلر آنلر دخی باش اولسون دیو فرمان اولنمغله انلرک دخی که بی دولتلی مقدم کانلره ضم و الحاق اولندی

منزل مزبورده مشارالیه خسرو پاشانک کتخداسی بش التیوز کله قزلباشی کوندرلره سانجوب اردوی همایونه داخل اولدی احوالی بویه اعلام ایتمش که تبریز خانگی یکرمی بیگ قزلباش ایله قورجی بک و غازی بک نامان دلاورلری بر قلعهده محصور ایتمش لر میرمیران مومی ایله دخی محمودی حسن بک نام صاحب عشیرت میرلوایی انجق التیوز آدم ایله امداده کوندهرر حکمت خدا تبریز خانگی اولاجق قلتبانی قراولده بولوب اوزرینه سورر و کندیسسی منزه اولیجق جمله اردوسی دخی فرار ایدر تکرار اللهقولی خان بر قاچ بیگ قزلباش بدییمان ایله وان قلعهسین محاصره ایتمک ایچون کلورکن مشار ایله حسن بک مزبورلره شبخون ایدوب پراکنده و پریشان و اوچیوز کله سرخ سری اول عرصده دخی غلطان ایتمکین عرض ایلمش ^۱ و بو غزالر مقدمه فتوحات عد اولنوب سردارک اغورینه و اعدانک مقهوریتنه استدلال و فال ایلدیلر (11, 39)

محاربة عظیمه در صحرای چلدر

فی جمادی الاخره ۵ سنه ۹۸۶ چون اردهاندن کوچوب وبله^۱ قلعهسی قریبه نزول اولندی احسن وجهه فتحی میسر اولدی ایرتسی یکی قلعه که ایکی طاغک میاننده بر پشته رفیعنک ذروهسنده واقعدر اطراف ناهموارینه قونیلوب بعون الله تعالی وقت ظهره قالمدین جنک عظیمدن صکره قبضه^۲ تسخیره داخل اولدی مکر سردار کمرهان طوقماق خان و امامقولی^۳ خان و قرهخان اوتوز بیگ کزیده عسکر قزلباش ایله کلمش لر و چلدر قلعهسنه و بر کوه پیرامننه ارقه ویروب قونمش لر غزات اسلامدن قرق اللی کمسنه اطراف عسکری تجسس ایدرکن قزلباش آلایلرینه دوش اولورلر و بی محابا اوغراشه کیررلر احوال سرداره منعکس^۴ اولیجق دیاربکر بکربکیسی درویش پاشایی که طلیعه عسکر یعنی چرخهچی ایدی اوزرلرینه کوندرر اول دخی بر بهادر و

^۱ - დაბეჭდილი და-ვიღებთ შვიდი საგან

کوره و رکاب همایونه بیلدیره پس وزیر اعظم ابتدا مصطفی پاشایی کتوردوب سعادتلو پادشاه سؤال بیورمشلر سردار اولدیغکر تقدیرجه تدبیریکز ندر مصطفی پاشا دخی بزم تدبیرمز جناب باری به استناد ایدوب محلنه وارمق و اهل وقوف ایله مشاوره ایدوب مناسب کوریلان وجه ایله چالشق و مقتضای حاله کوره طورشمقدر دیدی بعده سنان پاشایی کتوردوب سعادتلو پادشاهک امر شریفترین افاده ایتدی اولخود بر مرتبه دعوی مردانکی ایتدیکه اول سنهده تبریز و شیروان الکاسین و ایکنجیده همدان و اصفهان طرفلرین عموما فتحه متعهد و ضامن اولدی رکاب همایونه ایکسینک دخی کلامی معروض اولیجق سردارلق مصطفی پاشایه مقرر اولدی و آستانهدن بش بیک یکیچری و ابناء سپاهیان ایله علوفجیان یسار بلوکلری و جبهجی و عربهجی و طویجیدن کفایت قدری و بکربکیلردن دیاربکر و ارضروم و ذوالقدریه و حلب و قرمان بکربکی تحت ایالتلر نده اولان امرا و زعما و ارباب تیمار ایله مأمور اولدیلر (II, 36-38).

عبور سردار نصرتیار بجانب اسکدار

فی محرم الحرام سنه ۹۸۶ چون سردار نصرتشعار جانب اسکداره عبور ایتدیلر قطع منازل ایدرک ارضرومه واردیلر قزلباش ایله هنوز صلح و صلاح ادعا اولنوردی انجق کورجستان امراسندن بعض امرا مخالفت ایتمکه انلری اطاعت و اقیاده کیدیلور دینلوردی اگرچه قزلباش دخی صورتا صلح رعایتنده تقصیر ایتیمز دیرلردی و لکن اولحینده جانباز چقورنده اولوس ترکمانک قیونن و دوهسین یغما ایتدکلری و دخی بونک امثالی نیجه فسادانلری خلاف صلح ایدیککی واضح ایدی چون سردار ذیشان اردهان نام دربنده که دهان کورجستاندر نزول بیوردیلر خبر آلدنیکه طوقماق خان عسکر فراوان ایله بر طاغه آرقه ویروب عسکر اسلامک ولایت کورجیه دخولنه مترقب ایمش و اهل اسلامک آردین آلعق تدارکن کورمش اولمنزلدن طوقماق خانه بو مضمون ایله بر نامه اصدار ایتدیلر که بو فکر فاسددن کچوب مملکتکزه رجوع ایدهسین خود خلاف صلح و صلاح عسکر اسلامه رهنلک ایدرسه کز یولکزه کلور بعون الله تعالی جزاکز بولورسز (II, 38)

لالا قره مصطفی پاشانک عجم سردارلفی فی شوال المکرم سنه ۹۸۵ وان بکلربکیسی خسرو پاشا رکاب همایونه عرض کوندروب ولایت عجمه شاه اولان اسماعیل ثانی ابن طهماسب شاه فوت اولوب یرینه قرنداشی محمد خدابنده نام اعمی و نایینا شاه اولدیغین بیلدرمش بو فرصت محض غنیمت و اعدادن انتقام الاجق وقتدر دیو یازمش احوال چون پادشاه نیکحال حضورینه عرض اولندی بلا اهمال سردار نصب اولنمق و سفر تدارکی کورلمک امر ایتدیلر لکن صدر اعظم محمد پاشانک خلاف مرضیسی اولمغله منع و دفعنه چوق سعی و دقت و جل همت صرف ایتدی و محذوراتن بر نیجه دفعه جناب پادشاهی، عرض ایتدی جمله دن اول قول یوزه چیقار و مواجب و مصارف آرتار رعایا تکلیفدن و تجاوز عسکردن پایمال اولور و دیار عجم مفتوح اولسه دخی رعایاسی بزه رعیت اولمغی قبول ایتمز و سفر مصارفنه طشرده دن اولان تحصیل کفایت ایلمز جد اعلاکز جنتمکان سلطان سلیمان حضرتلری نهلر چکمشدر و مایننده اولان صلح منعقد اولنجه نه زهر و نه قهر یوتمشر بونی القا ایدنلر عجم سفرین بیلیمیانلردر و آت و طواردن ایریلوب اوکوزه بینیمیانلردر بو مقوله هزار محذور بیان ایدوب و لکن هر نه مرتبه سعی ایتمش ایسه مفید اولمدی عاقبت وزیر ثالث مومی الیه مصطفی پاشا ارضروم طرفندن و وزیر رابع سنان پاشا بغداد جانبندن سردار اولمق رأی اولنوب و هر برینه سمتنده اولان عسکردن مستوفی عسکر تعیین ایلدیلر بو لکن سنان پاشا بر معاند و لجوج دولتو اولمغله مصطفی پاشایه عسکرک کزیدسی و بهادری و بکا مرجوحی و مختلری تعیین اولندی دیو سعادتلو پادشاهه عرض ایلدی پس سعادتلو پادشاه ایکسینی دخی وزیر اعظم کندی حضورینه کتوردوب طرفینی ارضا ایلمک امر ایتدیلر و لکن بونکجه دخی اولمدی هر تقدیر مساعدده اولندیسه ینه عناندن دونمدی وزیر اعظم دخی بونلری توفیق ممکن دکلدرد همان بری سردار اولسون قنغیسی اولمق امر اولنورسه فرمان پادشاهکدر دیو عرض ایلدی تکرار جناب پادشاهیدن فرمان اولندیکه هر برین باشقهجه کتوردوب رأی و تدبیرلرین

مملکتته فرار و اول دار الکفرده قرار ایتدیلر الی الآن لهدہ التمش پارہ قریہ موجوددر و هر قریہده برر جامعلری اولوب خطبهلری له قرالی نامنه قراءت ایدرلرمش و غایت معمو و آبادن کویلر ایش بلکه هر برنده نیجه جامع و مسجد اولمغه متحمل ایکن کفار رخصت ویرمز ایش اسکندر پاشا مرحومک کتخداسی موسی کتخدا که اهل دلدن بر معتمد آدمدر لهدہ تمام اون ییل اسیر بند و زندان اولمش ایدی بونلردن بر نیجه آدم ایله ملاقی اولدیفین و بر دفعه امر دیندن بر مسئله فتحنه افرمان مفتیسنه ایچلرندن آدم کوندروب و اول کمسنه کندویه ملاقی اونوب احوالترین تفصیل ایتدیکین نقل ایلدی حتی قرآن عظیمی ینه عربی خط ایله یازارلر و تفسیر ایتهلر له کفرهسی لسانیه تفسیر ایدرلر و قرالغه دخی بر ویرکو ویرمزلر ایش انجق بئر سنه ایچلرندن اوچویز آدم قرال خدمته کوندرلرر و لازم کلان مکاتب و مراسلاتی بونلر ارسال و ایصال ایدرلر و قرالترینک اعتمادی کندی ابناء جنسلی اولان کفاردن بونلره آرتوغ ایش و ذکر اولنان تاتار قبائلندن بر نیجه قبیله دخی بغداد و افلاق مملکتنده توطن ایتمشر و طول مدت کفار ایله اتحاد و الفت سببیه تنصر ایتمشر بغداد کفره سنک اکثری بو قومدندر و بر نیجه قبیله دخی تیمور توختمش خانله اتل ارماغی اوزرنده اوچ کون اوچ کیجه جنک ایلدکه بونلره خفیه خبر کوندروب کندی اطاعتنه دعوت ایتدی انلر دخی تیمورک مواعید عرقوییهسنه اعتقاد ایدوب عسکرینه ملحق اولمغه توختمش خان منزهزم اولدی و اول قبائله افتاد دیرلر ایدی انلر تیمور ایله جانب رومه کلوب کیمی ادرنه نواحیسنده کیمی بابا قزاسنده توطن ایتدیلر الان بابا قزاسنده انلرک بر قاج قراسی موجوددر سلستره بکری سفر اشدکجه انلردن یوزر آدم ییله کیدر و بکره اولتق یتشدرمک و آتترین کودمک خدمتی بونلرک عهدهسندهدر و تیمور پرزورک بو سفرنده عواید دیوانیه دیو سائر مال غارتدن غیری یدیوز یکرمی بیگ اسیر و یوز سکسان بیگ البغی و ستور مضبوط عمال تیمور اولدی دیو صاحب الفتوحات یازدیفین التی یارمق افندی کندی کتابنده نقل و ایراد ایتمشدر العهده علی الراوی

تعالی علیه تفسیر شریفنده بوکا ایما و اشارت بیورمشار و ابن عباس رضی
 الله تعالی عنه روایتیله بر حدیث شریفنده باب الابوابك سد اعظمی دلالت
 جبرائیل علیه السلام ایله اسکندر ذوالقرنین و طرف آخرین نوشروان
 عادل بنا ایتدیکی تصریح بیورلمشدر و باب الابوابکه تیمور قبو نامیله
 معروفدر بو سدك قیوسی نامنده در و جانب شرقیسی خوارزم و سقناق و
 ترکستان و خطا و ختن اقصای چینه وارر و جانب شمالیسی بریه لر و
 قم دریالریدر و انتهای قراقلقدر تکبم تیمور اثناء عبورده بو بریه لرده
 زیاده قحط و مشقت چکدیکنی هاتفی بوتعبیر دلپذیر ایله ادا ایتمشدر

نظم

سپه بی عد و بود وره بیکران * کرانی در آمد بخیل کران
 فشرد انچنان قحط پای ثبات * که نایاب شد نان چو آب حیات
 نه قیمت به از زعفران گاه بود * که وقتی به اودانه همراه بود
 ذخیره پذیر فت یکسر فتور * زانبار شه تابراخ مور

و غرب جانبی روس و له و بلغار و افلاق و بغداد و ممالک آل
 عثماندر دشت قیجاغک ارباب هیئت تقدیری اوزره طولی بیک فرسخ
 و عرضی التیوز فرسخ دیو تخمین و تعیین ایتمشلر حتی تیمور پرزور
 توختمش خان اوزرینه سفر ایتدکده انجق التی آیده عبور ایتدی دیو
 یازمشلر و وسط دشته بر پشتة عظیمة اولدیغین و تیمور بالای پشته یه
 چیقوب و ذروه سنده بر مناره دیکوب کندینک تاریخ سفرین یازوب
 سکه سین اولمرره دخی قازدیغین ثبت ایتمشلر تیمور اولسفری ایدنجیه
 دکین بر قافله خوارزمین یوکلو عربلر ایله چقوب اوج آیده قریمه
 کلورلردی مع هذا زاد و زواده کتوره زلردی قبیله دن قبیله قونرلر و
 کوچرلر ایدی و بو قبائل بسیار عموما تاتار ایدی و بونلرک انجق شهرلری
 سرای و ازاق و اژدرهان و حاجی ترخان و سراجوق و قره صو نام
 بلدان و قصباندر ماعداسی اوبه ایله قونر و کوچر ایدی هر قبیله نک
 مسجدرلی و عبادت ایدمه جک یرلری نامنه برر اوبه لری قاکلی اوزرینه برکید
 لمش بیله کیدردی تیمور پرزور کلیجک بونلرک کیمی سبی و اسیر و
 کیمی طعمه شمشیر اولدی و بر نیجه قبیله سی له و مسقو کفره سنک

تاتاری کلوب بونلره ملاقی اولدی حکمت خدا عدودن خوف ایده جک حال یوغیکن و ذخیره و لوازم دخی چوغیکن عسکر ایچنه بر کفتکو دوشدی یعنی بونک قیشی اوج آی مقدم کلور و هر کسک اولوقت الی و ایغی عملدن قالور و همان بو افسانه حکم ویرمکه بری برینه توقف ایتمیوب کوچوب کندیلر بعض کمنه لرك اعتقادی تاتارخان طرفندن عسکری بو وجهه تخویف ایتمش اوله لر اولدخی کندی به وهم ایتمدیکندن یعنی عسکر عثمانیان بردن و بکردن دشت قبجق و شروان طرفلرینه واروب کلمکه باشلیجق تاتاره رغبت اولماز بلکه قریم دخی الیمزده قالماز دیو بو احتمال ایله ارتکاب ایتمش اوله دیرلر و بالجمله شویله بیهوده بر سفر اولدی بو قدر خرج و خسارت چکلدی و نقله متعسر اولان جبه خانه مقوله سین کوچیله بر خندق قازوب ایچنه کومدیلر و بربرین سبق ایتمکده کوز یومدیلر حتی سعادتلو پادشاهه عرض اولندقدن وزراء عظام محضرنده صدر اعظمه عتاب اولنوب جمله مصارف و ضایعات کوریلوب سندن تضمین اولنملیدر بیورمشر.

(I, 468-470)

در تحقیق اجمال احوال دشت قبجاق و اژدرهان و اهالیء

آن صحرای بی پایان

بو مجموعهء مطبوعه مزه تعلیق نظر ایدن اخوان دشت قبجاق و اژدرهان نمقوله دیار ایدیکن و نه قوم متصرف اولدقلرین اجمالا معلوم ایدنمک خاطر شریفلرینه بلکه خلیجان ایدرسه کمیت خامه سریع البیان اول وادیء بی پایانده علی قدر الامکان جولان ایتمک ایچون ارخاء عنان اولنور معلوم شریف اولو النهی اوله که دشت قبجاق اخوالندن التی پلره ق افندی و جنابی افندی و تیمورنامه یازان اصحاب وقوف بویه یازمشر که دشت قبجاقک جانب جنویسی بحر قلزم و بحر پنطس که قره دکر نامیله مشهوردر بو ایکی بحر عمیقک مابینی کورجی و چرکس ساکن اولدیفی برلر و طاغردر و مابینلرینه زمان سابقده سد چکلمش ایدی الی آلآن چوق یرنده آثار بناسی ظاهر و نمایاندر و بو سده سد اسکندری دخی دیمک واقعدر جمله دن سلطان المفسرین حضرت قاضی رحمة الله

بحر قزومه آقان اتل ایرماغی ماینلری مسافه قلیله در بربرینه اتصاللری همت
 همایون پادشاهیه امر اسپلدر ذیو القا ایتمکله شق ثانی دفترداری اولان
 چرکس قاسم بک ذاتنده بر قابل وجود آدم اولدوغندن غیرى اول دیارلره
 وقوف تامی باخصوص صدر اعظم مشار الیه انتاب تمامی اولمغه محضا
 بو خصوصه علی ماهو المأمول تحصیل وقوف ایچون کفه سنجاغین عنایت
 بیوردیلر مشار الیه دخی واروب اهل وقوفدن استخبار ایتدوکندن غیرى
 بالقصد معتمد آدملر کوندردیلمحلین یوقلدوب و مساحت ایتدردی و
 مابین نهرین دریا میلی ایله التی میل ایدوکین در دولته یازوب ییلدردی
 پس بعون خدا بو امر مشکل وجوده کلوب حاصل اولورسه عسکر اسلام
 عجم سفرلرنده دخی ذخیره قلتی چکمزلر و الکاء شروان و قرهباغ
 و عموما کورجستان رکاب همایون پادشاهیدن استیمان ایتماک احتمالی
 اولمز بالضروری اطاعت و انقیادده یکدل و یکزبان اولمق مقرر فہم
 اولمغه وزیر جلیل صرف مقدر ایدوب بر نیجه قلعه کوب طویلر و
 ضربزنار و چاپه و کورک و کولنک و سائر مهمات جنک که تفصیلی
 حاصلی تحصیل قیلندندر تدارک و احضار ایدوب بر عظیم دونما ایله
 کفه ساحنه ارسال بیوردیلر و یکپیچری و سائر قولدن مستوفی عسکر
 قوشوب کوندردیلمر و تاتارخانه دخی بو قدر چراخور و جمله عسکر
 تاتار ایله بیلجه اولمق بیوردیلر و کفہیی مومی ایله قاسم بکه ایالت
 طریقله ویردیلمر و کفه نواحیسنندن و تات ایلندن بالقلاغی و منکوب
 و تمان رعایاسندن کلی چراخور اخراج ایدوب محل مأموره روان
 اولدیلمر و اول صحرا و بوادی که دشت قیجاق نامیله بین الافاق
 مشهوردر و نغای تاتاری قومنک چراگاهی و جولانکاهیدر قطع ایدوب
 اتل ارماغنه واروب واصل اولدیلمر و ازدرهان دیدکهری شهر قدیمی
 کوردیلر زمان سابقده اهل اسلام سکناسی الی الآن جوامع شریفه سنک
 و حمامات و مدارسنک آثار بناسی ظاهر و نمایان و ایچنده نوع انساندن
 بر ذی روح یوق ایدیکی عیان ایدی پس بر مناسب محل بولوب حفر نهره
 مباشرت ایتدیلمر و اوچ آی مقداری زمان سعی و کوششده تقصیر ایتدیلمر اما
 ثلثی مقداری انجق حفر اولندی و اولمحلده اوتوز بیلک مقداری نغای

بعض عاكر ظفر مآثرڪ رجعتنه اذن هميون ويرلديكي و وزير اعظم كورجستان جانينه كوندرلديكي ذكرندهدر

چون چوبان كوپرسندن كچوب حسن قلعهسى قربنه نزول اولندى دياربكر بكاربكيهه و كوردستان بكارينه و وان بكاربكيى فرهاد پاشايه و امراسنه خلعتلر كيدريلوب دستبوس پادشاهى ايله مستعد اولوب برلرينه وارمفه حسن اجازت ارزانى بيورلدى و عماديه بكي سلطان حسين بكك بالاده مسطور اولان تخت سايمان نام محلده قطع ايتديكي باشلر ارايش نيزه و سنان اولوب كوسلرى و طبل و نقاره لرى و منكوس علملرى و مرصع تاجلرى اردوى همايونه كلوب انواع عنايات پادشاهى به مظهر دوشديلر و اولمنزلده عيد شريف ايريشوب عادت حسنة پادشاهى موجبنه مراسم عيد ادا اولنوب اندن قالقوب سازلق نام محله نزول اولندى و اول محلهده معروض پادشاه كيتىستان اولديكه شاه كمراه كورجستانده بعض قلاع پادشاهى به مستولى اولمش وزير اعظم نامدار درت بيك يكيچرى و عموما روم ايلي و اناطولى و قرمان لشكرى و جمله بلوك اغالرى و بلوك خلقى اوزرينه سردار سپسالار نصب اولنوب اوزرينه كوندرلدى اولتى نام قلعه به واردلده شاهدن خبر آلنديكه تختكاهى اولان ممالك كيمي تخريب اولنوب كيمنه قحط مستولى اولمغه تحصيل معيشت ايچون اولجانبلره كمش و بو مابنده اوله كيم فرصت بولوب بعض قلاع پادشاهى به دسترس بولم ديمش و لكن چون وزير اعظمك عسكر اسلام ايله كلديكندن و اول مرز بومه جند ظفر لزوم سايه صالديفندن خير آلدى فى الحال ايكي قوناغى بر ايدوب قيچ طوبين آتدى وزير اعظم دخى مأمور اولان عسكر ايله اردوى همايونه ملحق اولدى.

سفر ازدرهان و غازان

فى سنه ۹۷۶ وزير اعظم جليل محمد باشاى طويل هربار عجم ممالكى فتوحاتى مدماته صرف افكار ايتمكدن خالى دكل ايدى وجملة مقدماتنك الزمى عسكر اسلامك ذخيرهسى سهولته تحصيل و تكميل ايدوكى ظاهر اولمغه بعض اهل وقوف قره دكزه جارى اولان تن صوبى و ينه

عجمده که بو قدر مدت عسکر فوزمأثر فرصت و نصرت بولدیلر مقتول و مذبوح اولان قزلباشک حد و حصری انجق جناب باری تعالی‌یه معلومدر و جمع و اغتنام اولنان انواع امتعه نفیسه دخی حد و عددن افزوندر ظاهرده نمایان اولان سیم تن غنچه فم محبوبلر و هنوز نور سیده طفللر و کلررخ و موزون شمایل نازنین دخترلر و حسن و بهجتده بی نظیر نوعروسلر عدادندن دخی خامه دوزبان عاجزدر اتفاق مخمین اوزره بو دفعه مجتمع اولان عسکر بر سفرده دخی اولمش دکدر دیرلر هیچ بر خیمه یوقدر که انده مذکور اولان محبوب و محبوبه‌دن ادنا مرتبه‌رده ایکیدن خالی اوله بشدن اونندن متجاوز اولان خیامک دخی نهایتی یوقدر و موش آباد و اخلاط نواحیسنده اکدکری تخم فساک محصولی ایرشدی بچدیلر و زهر آب ایله مزج ایدوب قانه فانه ایچدیلر. (I, 312-314)

رجعت همایون پادشاه عالیشان عن تخریب اولکای روان و نخجوان

سنه منه [۹۶۱] چون مبارک شهر صیام واجب الاحترام دخول ایتدی پادشاه اسلامک دخی قهر و انتقامدن مبارک خاطر عاطرلری مرحمت و رآفته مبدل اولدی شاه کمراه احوالندن اخذ اولنان قزلباشدن استخبار اولندقده اگرچه لور نام صعب المرور جبالک ضیق طریقته اعتمادی اولمغله تحصن ایلدیکی خبر الندی اوزرینه وارلدیغی تقدیرجه بفضل الله تعالی غزات اسلامک هجومه جبال و تلال حائل اولمیوب عاگر هزیمت اثرین پراکنده و پریشان ایلیمک سهل الحصول ایدی و لکن بو مقدار کوشمال ایله اکتفا اولنوب بوندن زیاده مروتنن بعید ایدیکی ظاهر اولمغله اول داعیه‌دن فراغ مناسب کورلدی و قطع منازل و مراحل ایدرک رمضان شریفک یدنجی کونی بایزید قلعه‌سی نام برخراب قلعه قربه قونلدی شاه کمراه پادشاه دل اکاهن عودتندن آگاه اولیجق کرداب حیرتده متحیر و غرق دریای تزجر ایکن صحرای سلامتده قالدیغنه راضی و شاکر اولدی... (I, 314-315)

معموره سین ویران و خراب و آثار عمارت معدوم اولوب توده تراب اولدی
اندن شرابخانه نام یورده آندن دخی نیل فراق نام منزله آندن بلده
روانکه فی الحقیقه وجود ملک عجمیده جاندر شعبان المعظمک اون
یدیسنده قونلوب شاهک و اوغلینک و بعض نامدار خانلرینک و سلطانلرینک
مکلف و مرتب سرایلرین و باغ و بوستانلرین باخصوص باغ سلطانیه
دینمکه مشهور اولان باغ دلکشاسی آتسه اوریلوب خاکه برابر قلندی
یکرمی اوچنجی کونی اربه چایی دبنمکه معروف بر چای لطیفه نزول
اونلوب اول اطرافلر دخی جمیعا غارت و خسارت اولندی و بو منزله
دیاریکر بکربکیسی بر مقدار قزلباش اوباشه ملاقی اولوب خیلی جنک و
پرخاش اولوب قزلباشدن برقاچ دل و باش کتوردیلر یکرمی دردنجی
کونی ارس کنارنده قره حصار قوناغنه قونلقدقه قرمان زعامسندن و سائر
عسکر خلقندن بعض کمنه لر بر مسافه یرده برقاچ قریه لر کورمکه چاپتون
ایدرلر مکر قزلباشدن بر نیجه اوباش کمنه کیرمشر فرصت بولوب
انلردن بر مقدار خسارت واقع اولدی یکرمی بشنجی کونی قره باغ که
ممالک مشهوره اعجامدن باغ و طاغی معمور بر ناحیه در دخول اولندی
و الاعالم بر مرتبه توزه مستغرق اولدیکه آدم آدمی فرق ایتمکدن قالدی
شویله که روز روشن شب تاره مشابه اولدی و اول نواحینک سکانی بر
وجهله پراکنده و پریشان اولمشیدیکه اثرلری بولنمادی انجق بعض اتمه
متنوعه که بعض یرلره دفينه و نیجه مفاره لره خزینه وضع ایتمشر ایدی
اکثری بولنوب بی نپاه اغتنام اولندی و قابل نقل اولمیانلر جمله آتسه
اورلدی یکرمی یدنجی کونی صحرای نخجوان مخیم شاه کیتی ستان واقع
اولوب والا غلغله عاکر ظفر مائر خوفندن شهر و قرا و ضیاع و بقاعی
بر وجهله خالی و خراب و نشیم بوم و غراب اولمش ایدیکه کورنلره
دهشت و ایچنه کیرنلره وحشت عارض اولور ایدی فی الحال آت
اوغلنلری وسائر عسکرلرک شکار و غنایم استیانلری هجوم ایدوب شاهک
و اوغلنک و سائرلرک سرایلرین و اولرین غارت و مدفون اولان امواللرین
غنیمت ایدوب و یاقوب بیقوب طاش اوزره طاش قومادیلر و اطراف و
جوانبده دخی درت بش کونلک یوله دکین قرا و قصباتدن و مزارع و
عماراتدن دیار معموره و آبادان نسه قالمیوب جمله سی ویران قالدی ممالک

وزير ثانی احمد پاشانك جانب كورجستانه عزیمتی و اول غزاده

فتوحات و غنیمتی ذکرندہ در

سنہ ۹۵۶ بو اثنادہ کورجستان کفرہ سنک طغیان و عصیان اوزرہ اولوب بعض حرکات نامطبوعلری مسموع پادشاہ والا مکان اولیجق وزیر ثانی احمد پاشا خضر تری ارضروم و قرمان و ذوالقدرلو و سیواس بکر بکلیری و سنجاقلری بکری و یکیچری کتخداسی بر قاچ بیک یکیچری ایله و غربا بلوکی اغاریلہ تعیین اولنوب غرہ شعبان المعظمده قبیل انامل پادشاهی ایله مباحی اولوب روانہ اولدیلر ابتدا تور توم قلعهسی جنک عظیم ایله فتح اولندی نساخ^۱ و امیراخور قلعهلری استیمان ایتدیلر اچقه قلعه جنک ایله الندی تپکرد و اشرد و دیگر اچقهقلعه و بولردن گیری اون بش قلعه دخی اطاعت و انقیاد ایتدیلر دیوان نام نواحی به اقبین ویریلوب شاهین باقشلو ککاک سکشو بی نہایہ جوانان و ابکار غزات اسلامک پنجه شکارینه داخل اولدی بعده پرتکرک قلعهسی منسوباتی ایکی قلعه ایله دخی ضمیمه فتوحات سائرہ واقع اولدی و ناحیه دادایلی قراء معموره سیله ممالک محروسه به ضم اولندی و ناحیه مزبورده واقع اون بش قلعه ایقا اولنوب ماعداسی خاکه یکسان قلندی بعده تور توم و تلخیص و اچقهقلعه دیوانه درهسی بر سنجاقلق یر تعیین اولنوب امرادن برینه عنایت اولندی اندن سالم و غانم عودت اولنوب ماه شوال المکرمک ایکنجی کونی جولک نام محلده اردوی همایونه ملاقات ایتدیلر و انواع ترفیعات و تخیلیات پادشاهانه و انعامات و التفات خسروانه به مظهر دوشوب بین الاکفا ممتاز و سرافراز قلندیلر (I, 283-284)

نہب و غارت روان و قرہ باغ و نخجوان

سنہ ۹۶۱ والحاصل اندن شورہ کل نام منزله قولندی بر مملکت آبادان و هر جانبی قرا و مزارع و کوهستان اولمغله لشکر منصور

^۱ საქსტში, ფეოქრობ შეცდომით ნა-ნაჯა დაბეჭდილი. ჩვენი ძიების შედეგად დადაგინეთ (დაწვრილებით იხილეთ აქვე შენიშვნა № 20).

ایتد کدنصره امان ایله چیقاروب و امان ویرمیوب قتل ایدوب حکومت شروانی قرنداشی مزبور القاص میرزایه نعین ایتدی اولحینده مزبور یعنی برهان علی سلطان بالدفعات عسکر جمع ایدوب القاص ایله محاربه و مهاجمه ایدوب و لکن هر دفعه ده القاص جانبی غالب کلمکه آستانه پادشاه عالمپناهه التجا ایتمش ایدی و کندینه سالیانه و آرپه لقر و منسوبانه دخی وظیفه لر تعیین اولنوب سایه همایون پادشاهیده مره البال ایکن القاص دخی استانه پادشاهی به التماسه کلمکین مزبور شروانه نامه همایون پادشاهی ایله ارسال اولنوب قره دکزدن سفینه ایله واروب شروانه داخل اولمشیدی و القاصدنصره شاه طهماس طرفندن اوغلی ایچون ضبطنه کان مرده قزلباشه غالب کلوب کماکان ضبط ملک شروان ایلمشیدی و ایکی ییل مقداری مالک ملک شروان ایکن عزم باغ جنان ایلدی جانشینی اولاجق ولدی بر صغیر و ناقدر اولمغله لالاسی اولوب قریمه فرار ایتدی حتی صکره لالا مصطفی پاشا ایله شروان فتحنده بیله ایدی و کندیه شروانده بر کزیده سنجاق عنایت اولنمشیدی بوندنصره اولخاندانندن کیمسه وار ایدیکی معلوم دکدر.

(1, 271-272)

بعض فتوحات و غزوات محمد پاشا میر میران ارضروم

فی سنه منه [۹۵۵] بوندن اقدام پادشاه کردون سربر ارنبود عنود تسخیرینه متوجه اولدقلرندد کورجی ارنبودلرندن بر نیجه بیک ملاعین ارضروم بکربکیسی موسی پاشایی غفلتله باصوب شهید و نیجه غزاتی دخی سالک خلد سعید ایتمشلر ایدی اولزماندنبرو ملاعیندن فرصتله اخذ انتقام مقصود پادشاه اسلام اولمشیدی پس بو سنه مبارکه ده میرمیران موسی الیعه فرمان اولنوب همت پادشاهی ایله واروب فتح ایتدیکی قلعه لر در فتح قلعه برکان فتح قلعه کومکه فتح قلعه بناک و قلعه برناک و قلعه کوچک و قلعه صماغار و قلعه اخا ذکر اولنان قلاع متینه کیمی جنک ایله کیمی امان ایله مفتوح اولدینی آستانه سعادت آشیانه اخبار و اعلام اولنمغله قلوب مسلمینه باعث مسرت و حبور واقع اولدی

(1, 280-281)

آقین بولایت کورجستان

فی ۱۵^ا محرم الحرام سنه ۹۴۳ بایورد حاکمی امیر ذیشان محمد خان اول دیبارک عساکر ظفر رهبرین آقین جمعیتنه ندا ایدوب جمع ایتدکدنصرکه ولایت کورجستانه داخل اولوب غارته مباشر اولمشیکن کفار کورجی دخی حاضر و آماده بولنوب عسکر اسلامه مقابل اولوب عظیم جنک و صواشدنصرکه نسیم نصرت جانب اسلامدن هبوب ایدوب بی نهایه کفار خاکسار هلاکه دوشوب بقیه سی تارمار اولیجق عساکر دخی غنایمه اوشر و اول مرتبه غنیمته اصل اولدیلر که تعییردن بیروندر و بو کوشمالدنصرکه اوچ درت سنجاقلق یر اطاعت و انقیاد ایدوب جانب پادشا هیدن والی و حاکم نصب ایتدردیلر. (I, 191)

ضبط و تسخیر ممالک شروان برهان علی سلطان بن خلیل پادشاه

فی سنه منه [۹۵۵] منزل مزبورده بو خبر مسرت اثر ورود بولدیکه مشارالیه محضا پادشاه عالمپناه حضرتلرینک بر نامه همایونلریله شروان الکاسنه واروب و اطاعت و انقیاد ایتدیروب کماکان قبضه تسخیره کتورمش تفصیل و بیانی بو که مزبورک باباسی خلیل پادشاه^۱ دودمان قدیمه شروان شاهیلردن اولوب شاه اسمعیل پرتضلیک دخترین تزوج ایتمکه بلا منازع مالک ممالک شروان اولمش ایدی صکره وفات ایتدکده بو صغیر اولمغه عمی زاده سی شاهرخ میرزا حکومت شروانه اعتلا ایتدی و لکن اوزرینه شاه طهماس مستولی اولوب شماخی قلعه سنده یدی آی محاصره

^۱ შეცდომით ბოლო ასო ტექსტში დაბეჭდილი არ არის.

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური
წყაროების კომისიის გამოცემანი

- წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტე. თბილისი, 1960.
- წიგნი II: ნ. კეკელაძე, არიანე. თბ., 1961.
- წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. I. თბ., 1961.
- წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი I. თბ., 1961.
- წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტომის ისტორია. თბ., 1961.
- წიგნი VI: ნ. ჯანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.
- წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ (იბეკდება).
- წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI-XVI ს.ს.) საქართველოს შესახებ. თბ., 1962.
- წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, თბ., 1962.
- წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. II. თბ., 1962.
- წიგნი XI: თ. შიქელაძე, ქსენოფონტეს „ანაბაზისი“ (მზადაა დასაბეჭდად).
- წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტ. V. თბილისი, 1963.
- წიგნი XIII: ნ. ცაგარეიშვილი, იოანე ღრასხანაყერტელი „სომხეთის ისტორია“. (იბეკდება).
- წიგნი XIV: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II. თბ., 1964.
- წიგნი XV: ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევენს ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თბ., 1964.

დარბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი გ. წერეთელი
გამომცემლობის რედაქტორი ც. თავაძე
ტექნედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ლ. გორდელაძე

ბელმოწერილია დასაბეჭდად 1.VII.1964; ქალაქის ზომა 60×92¹/₁₆;
ნაბეჭდი თაბახი 13.06; სალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 10.42;
ზე 02735; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 98;
ფასი 90 კაპ.

Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8
გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе № 3/5